

ÖTEKİ "PROLETARYA"

De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri

Sidar Çınar

NOTA BENE

ÖTEKİ PROLETARYA

De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri

Sidar Çınar

NOTA BENE

NotaBene Yayınları

ÖTEKİ PROLETARYA
De-proletarizsyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri

Sidar Çınar

Kapak Fotoğrafı: Türkan Çatal (http://turkancatal.com)
Kapak Tasarımı: Canis Döşemeci Başsüllü
Dizgi: Ulaş Akyol

Baskı ve Cilt: Hermes Tanıtım Ofset Baskı Hiz. Kağ. Ltd. Şti. Sertifika No: 14847
Büyük Sanayi 1. Cad. No: 105 İskitler / ANKARA Tel: 0.312 384 34 32

1. Baskı
2014
Ankara

ISBN : 978-605-9020-01-5

www.notabeneyayinlari.com ● facebook.com/NotaBeneYayinlari ● twitter.com/NotaBeneY
© Renas Yayıncılık Matbaacılık Filmcilik Reklam Yazılım Donanım Bilişim San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez (Ankara): Bankacı Sok. 18/1 Çankaya /Ankara Tel: 312 417 05 44
İstanbul Büro: Hamalbaşı Sk. Üstündağ İş Merkezi No:14/123 Galatasaray/İstanbul Tel: 212 244 31 61
Sertifika No: 18074

ÖTEKİ PROLETARYA

De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri

Sidar Çınar

NOTA BENE

Sidar Çınar

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Anabilim Dalında "Bağımlı Çalışma İlişkileri Kapsamında Mevsimlik Tarım İşçilerinin Malatya Örneği Üzerinden Analizi" başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Kadın istihdamı, enformel çalışma biçimleri, sendikal örgütlenme konularına ilgi duymaktadır. Mevsimlik tarım işçileri, ev eksenli çalışan kadınlar, inşaat işçileri üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Halen Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünde öğretim üyesidir.

İçindekiler

Tablo Listesi 7

Şekil Listesi 7

Kısaltmalar 8

Önsöz 9

Giriş 13

Birinci Bölüm:
Kırsal Dönüşümün Ortakçılıktan Mevsimlik Tarım İşçiliğine Geçiş Üzerindeki Etkileri 19

Mevsimlik Tarım İşçileri ve Çalışma Koşulları Üzerine Genel Bir Değerlendirme 21

Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Dünyadan Örnekler 21

Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçilerine Dair Genel Bir Görüntü 30

Mevsimlik Tarım İşçiliğini Yeniden Şekillendiren Bir Süreç Olarak Kırsal Dönüşüm 39

Feodal Üretim İlişkilerinde Ortakçılar 39

Kırsal Dönüşüm ve İç Göç Ekseninde Kırsal Alanda Üretim İlişkilerinin Değişimi 46

Kırsal Dönüşümde ve Kente Göçte İlk İki Dalga 1948-1963 49

Kırsal Dönüşümün Üçüncü Dönemi 1963-1970: Çözülen Geleneksel Ortakçılık 55

Tarımda Yeniden Şekillenen Üretim İlişkileri 67

Kente Göçte Üçüncü Dalga 1980-1985: Güneydoğu Göçü 74

İkinci Bölüm:
Kapitalizme Dönüşümün İlk Adımları ve İşçileşme 83

Sermaye ve İlkel Birikim Rejimi 87

İlkel Birikimin İşçi Yaratma Yöntemi: İkili Özgürlük 95

Toprak Mülkiyetinden Özgürleşme 96
Feodal İlişkilerden Özgürleşme 99
Özgür Ücretli İşgücünden Bağımlı İşgücüne Kavramlar, Tanımlar 99
Bağımlı İşgücünün Pre-kapitalizmden Kapitalizme Doğru Yeniden Konumlandırılması 113
Bağımlı İşgücünü Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar 118
Neoliberal Yaklaşım 118
Marxist Yaklaşımlar 119
Yarı Feodal Yaklaşım 119
Deproleterleşme Yaklaşımı 122

Üçüncü Bölüm:
Bağımlı İşgücü Olarak Mevsimlik Tarım İşçiliği 129

Mevsimlik Tarım İşçilerinin, "Bağımlı Çalışma İlişkileri" Bağlamında Ele Alınması 133
Araştırmanın Yöntemi 137
Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Bağımlılık ve Bağımlılığı Yaratan Etkenler 143
Çalışma İlişkilerinde Bağımlılık Bileşenleri 143
Bağımlı Çalışma İlişkilerinin Merkezi Olarak Aracılar 144
Sözleşme Yapma Özgürlüğünün Sınırlandırılması 153
Borçla Bağlanma 160
Sosyal İlişkilerden Kaynaklanan Bağımlılık Bileşenleri 170
Akrabalığın Bağımlı Çalışma İlişkilerine Etkileri 171
Ataerkil İlişkilerin Eşitsiz Doğası 179
Toplumsal Yapıdan Kaynaklanan Bağımlılık Bileşenleri 190
Sosyal Eşitsizlik 190
Zorunluluktan Kaynaklanan Seçimler veya Seçeneksizlik 200

Sonuç 209
Kaynakça 216

Tablo Listesi

Tablo 1: 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında İşletmelerin Büyüklüklerine Göre Dağılımı 54

Tablo 2: 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında Tarım Alanının İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı 54

Tablo 3: Topraksız Aile Oranları 59

Tablo 4: 1962- 1969 Yılları Arasında Topraksız Aile Oranlarının En Yüksek Olduğu Kentler 59

Şekil Listesi

Şekil 1: Kırsal Dönüşüm ve Kırdan Kente Göçte Belirleyici Dönemler 48

Şekil 2: Ortakçılıktan Tarımda Ücretli İşçiliğe Doğru Değişim 60

Şekil 3: Dönüşümden Sonra Kırsal Alanda Yeni Üretim İlişkileri 69

Şekil 4: Aşiretin Çok Katmanlı Yapısı 80

Şekil 5: Köle-Bağımlı İşçi-Özgür Ücretli İşçi Tanımlarının Karşılaştırılması 101

Şekil 6: Hiyerarşik Çalışma İlişkilerinin Basamakları 155

Şekil 7: Mevsimlik Tarım İşçilerinin Kendi İçindeki Hiyerarşik İlişkilerinde Konumlar 157

Kısaltmalar

agJOBS	Agricultural Job Opportunity Benefits and Security Act
CEO	Chief information Officer
FAO	Foot and Agriculture Organization
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
ILO	International Labour Organization
IUF	International Union of Food, Agricultural, Hotel, Restaurant, Catering, Tabacco and Allied Workers' Association
IRCA	Immigration Reform and Control Act
LSPP	Low Skill Plot Program
NAWS	National Agricultural Workers Survey
SAWP	Seasonal Agricultural Workers Program
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TESEV	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı

Önsöz

İşçilerin sayısının tüm dünyada çok hızlı bir şekilde arttığına dair veriler haklı olarak hızlı bir proleterleşme süreci şeklinde yorumlanmaktadır. Ancak bir taraftan artan işçi sayıları ile son dönemde sermaye birikiminin proleterleştirme kapasitesi ve yöntemleri ile ilgili bulgular ortaya çıkarken diğer taraftan bunların içinde, "kötü koşullarda", "en kötü biçimde" anlatıları ile birlikte yarı, modern gibi sıfatların çoğu zaman eşlik ettiği kölelik, kölelik benzeri olarak ifade edilen istihdam örüntüleri de giderek daha geniş bir gündem oluşturmaya başlamıştır. Tartışmaların vardığı yerlerden birisi aslında bu istihdam örüntülerinin yeni olmadığıdır. Kapitalizm, ihtiyaç duydukça, fırsat buldukça/yarattıkça bunları inşa etmekte tereddüt etmez. Ancak ilginç olan bir taraftan böyle bir iddia varken diğer taraftan işçi sınıfı kavramındaki veya zihinde yarattığı algıdaki durağanlıktır. Güvencesiz çalışma ve taşeronlaş(tır)manın ortaya çıkardığı istihdam örüntülerinin yarattığı farklı işçilik deneyimleri üzerine yapılan tartışmalara diğer yandan proletaryadan uzaklaşma anlamını içeren veya "işçi" olmaktan farklı bir şekilde tanımlama ihtiyacını karşılayan söylemler

de eklemlenmektedir. Buna göre bazı işçiler yarı veya modern köle, yarı işçidir. Kölelikten özgürleştiklerinde veya kalan yarı yolu da kat ettiklerinde işçi olacaklar veya asla olamayacaklar. Örneğin kadın işçileri özgür ücretli işçiliğe sığdırmanın zorluğuna mevsimlik tarım işçisi kadınlardan akademik bir çalışmada bile ücretsiz aile işçisi olarak bahsedilmesinin yarattığı umutsuzluk eklenmektedir. Modern köle, yarı köle gibi kavramların artan kullanımının yarattığı önemli bir etkiden bahsedilebilir: söz konusu kavramlar vasıtasıyla ifade edilen çalışma biçimlerini sanki kapitalizm üretmiyormuş gibi bir fikir buradan beslenebilir. Bu bakış açısıyla "yeterince" gelişmeyen veya "iyi işlemeyen" kapitalizm ancak bu tür ilişkileri üretebilir. Dolayısıyla bu çalışma biçimlerini işçi kavramının uzağında bir yerde tanımlama, pre-kapitalist ilişkilere referansla açıklama çabalarını destekleyerek kapitalizmi de yarattığı bu çalışma biçimlerinden aklayan yaklaşımlara imkan vermektedir.

İşçi kavramının uzağında modern veya yarı köle olarak adlandırılmaya müsait çalışma koşulları ile mevsimlik tarım işçileri durmaktadır. Mülksüzleşerek girdikleri işçi sınıfından çoğunun hayatta kalmak için tek varlıkları olan emek güçlerine el konulmuş olarak, evlerinden olduğu gibi dört başı mamur işçi sınıfından da göç etmektedirler.. İşçi sınıfından göç ederler, çünkü işçiliğin ve işçi sınıfının donuk tanımları klasikleşmiş işçi figürüne referansla işçinin önüne tipik ve atipik sıfatlarının getirilmesine imkan verecek derecede sınırlıdır. Bu sınırlı belirlemeler açısından kendi emek güçleri üzerinde karar verme iradelerine ağır baskıların olduğu mevsimlik tarım işçilerinin de kölelik koşullarında çalışanlar olarak ayrı bir yere konumlandırılmaları daha fazla mümkündür. Sınıf kavramından bakıldığında mevsimlik tarım işçileri çoğunlukla geçmiş üretim ilişkilerinden kalanlar olarak tanımlanmışlardır ve yeterince "ileri" bir zaman sonra onların kötü çalışma koşullarından/ilişkilerinden geriye bir şey kalmayacaktır. Aynı bakış açısının devamı olarak mevsimlik tarım işçileri ya kentlere göç edip kentsel istihdamın bir parçası olarak ya da tarım işçisi olmaya devam edeceklerse daha anlaşılır/kabul edilebilir çalışma biçimlerinin parçası olarak tanımlara saygılı olacaklardır. Bazen de işçilerin sadece kendilerine ait arazileri olduğundan yarı işçi olarak adlandırılırlar ve

proletaryaya varmak için hala biraz daha yol kat etmeleri gerekir. Bu yolu kat ettiklerinde sorun kendiliğinden çözülmüş olacaktır.

"Sınıfın" kavramsal kapılarından mevsimlik tarım işçilerinin geçemiyor olmalarına doğal olarak pratikteki mesafeler de eklemlenmektedir. Gün doğumundan gün batımına herhangi bir tatil ve izin hakları olmaksızın, işverenlerinden ücret dışında hemen hiçbir talepleri olmadan çalışırlar ve yaşarlar. Kayıt dışı çalışanlar için sıkça eksikliklerinden bahsedilen sosyal güvenlik ve sendikalaşma konuları mevsimlik tarım işçileri ile ilgili olarak tartışma başlıkları arasına nadiren girer. Dolayısıyla son dönemlerde çalışma koşullarını giderek kötüleşmesi savının üzerine inşa edildiği belirtiler, klasik sınıf tanımlamalarının bakış açısıyla mevsimlik tarım işçileri için henüz konu değildir. Onların barınma ve çocuk işçilik sorunları örneğin sendikalaşmadan ayrı bir yerde tartışılır çünkü sendikalaşma işçi olmanın "ileri bir aşamaya" ulaştığının belirtisidir.

İronik bir şekilde mevsimlik tarım işçilerinin işçi sınıfındaki geçmişi eskilere dayanır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Çukurova'da yapılan pamuk tarımından bu yana mevsimlik tarım işçilerinin Anadolu topraklarında artarak devam eden varlıkları bilinmektedir. Elinizdeki çalışmada, bazılarının ne zaman göç yollarına katıldığını bile hatırlamadığı mevsimlik tarım işçilerinin pek çok açıdan "göçmen" olan, işçilik deneyimleri erkek, kadın ve çocukların durdukları yerlerden farklılaşan ve bu sıra içinde ağırlaştırılarak bir sonrakine devredilen işçi olmanın yüküyle birlikte bütünlüklü olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Teşekkür

Bu çalışma pek çok kişinin değerli katkılarıyla oluşmuştur. Öncelikle bana vakit ayıran mevsimlik tarım işçilerine deneyimlerini, düşüncelerini paylaşmak konusundaki isteklilikleri, açık yürekliliklerı için teşekkür ederim. Değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu'na benden esirgemediği yol göstericiliği, desteği ve katkıları için teşekkür ederim. 2010 yılından bu yana yılda iki kez düzenledikleri toplantılarla tezin oluşmasında ve ilerlemesinde yol

gösterici olan fikirlerinden yararlandığım MİGA (Mevsimlik İşgücü Göçü İletişim Ağı) üyelerine teşekkür borçluyum. Tezin yayınlanmasında benden çok emeği geçen Ersin Vedat Elgür'e ve tüm NotaBene çalışanlarına teşekkür ederim. Kitabın ismini bulan Nevra Akdemir ve Tolga Tören'e teşekkür ederim. Elbette bütün hatalar bana aittir.

Giriş

Mevsimlik tarım işçileri "geçici" olarak kurdukları iş ilişkileri ile bütün tarımsal ürünlerin üretiminin çeşitli aşamalarına katılırlar. Genellikle Mart-Nisan aylarında başladıkları göçlerine Kasım'a kadar devam etmektedirler. Bu dönem içinde işçiler pek çok ürünün hasadında çalışmak üzere döngüsel bir şekilde göç ederler. Hatta bu arada evlerine yıllarca gitmeyenler de bulunmaktadır.

Çoğu zaman göç ederken geçirdikleri trafik kazaları ile gündeme gelseler de pek çok sorunla uğraşmak zorundadırlar. Mevsimlik tarım işçilerini işgücü piyasasının diğer kesimlerinden ayıran ve çoğu sorunları ile de neden sonuç bağlantısı içinde olan önemli bir farklılıkları vardır. Bu işçiler tek başlarına göç etmezler. Mevsimlik tarım işçilerinin bütün aile bireyleri göçe katılırlar ve çoğu durumda tüm aile birden çalışır. Bu işçilerin "sorunlar" hanesinin bu kadar kabarık olmasının önemli bir nedeni de budur. Bir mevsimlik tarım işçisi grubuna bakıldığında çocuk işçilik, yaşlı işçiler, kötü barınma koşulları ve bu koşullarda yaşamaya çalışan küçük çocuklar, ağır koşullarda çalışan kadınların hepsini aynı anda görmek mümkündür.

Mevsimlik tarım işçilerinin Türkiye'deki varlıkları ticari tarımın gelişmesi üzerinden izlenebilir. Bu yüzden ilk kez tarımda sürekli değil de mevsimlik işgücünün görüldüğü yer Çukurova'dır. Eskiye dayanan geçmişinden dolayı mevsimlik tarım işçiliğinin çalışma ilişkilerindeki usullerin, yaşam biçimlerinin, ilk yasal düzenlemelerin hatta bugün bile yaşanmaya devam eden bazı sorunlarının ilk kez oluştuğu yerdir. Tarımda kapitalist ilişkiler geliştikçe farklı bölgelerde farklı kesimlerin mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmaya başladıkları görülür. Köken olarak ait oldukları yerler birbirinden farklılaşsa da sorunları hep ortak olmuştur. Yoksul, ucuz işçi olarak on dokuzuncu yüzyıldan bu yana Anadolu toprağında tarımsal üretimi gerçekleştirmeye devam etmektedirler.

Bu tarihsel süreçte 1950'ler önemli bir dönemeçtir. Bu dönemde makineleşme başta olmak üzere bir dizi önemli faktör tarımda üretim ilişkilerinin değişmesine neden oldu. Kentlere yönelen kitlesel köylü göçleri ile birlikte mevsimlik işgücü göçü veren bölgeler değişmeye başladı. Kırsal alanda makineleşmeye bağlı olarak değişen üretim ilişkileri bazı bölgelerde kentlere göçleri artırırken bazı yerlerde ise tarımda ücretli olarak çalışmak üzere yapılan mevsimlik göçleri artırmıştır. Değişimin ilk yıllarında kente göç edenlerin günlük yaşam deneyimlerine, uyum sağlama davranışlarına dair gecekondu araştırmaları sayesinde daha fazla fikir edinilebilirken değişimden etkilenip kırsal alanda yaşamaya devam edenler için aynı şeyi söylemek zordur. Üretim ilişkilerindeki değişim karşısındaki tutumları hakkında fikir veren az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu konuya yoğunlaşan az sayıda akademik çalışmaya rağmen özellikle birkaç edebi eser[1] bu dönemleri zihnimizde canlandırmaya yardımcı olmaktadır. Üstelik anlatılanlar arasında benzerlikler de bulunmaktadır. Örneğin Yalman'ın bahsettiği ağanın arazisine traktörün ilk kez girdiği gün traktör sürücüsünü ateş ederek yaralayan ortakçı ile Yaşar Kemal'in romanında, traktörün parçasını gizlice çıkarıp nehrin en derin yerine atarak

[1] Kırsal dönüşüm sürecinde makineleşmenin ırgatların yaşamlarındaki etkisi ile ilgili olarak Yaşar Kemal, *Hüyükteki Nar Ağacı*; mevsimlik tarım işçileri ile ilgili olarak: Çukurova'ya yürüyerek giden bir köy halkının köylerinden itibaren başından geçenlerin konu edildiği Yaşar Kemal, *Dağın Öte Yüzü* (*Ortadirek, Yer Demir Gök Bakır, Ölmez Otu*); Orhan Kemal, *Bereketli Topraklar Üzerinde*.

kovulan bütün ortakçıların, yarıcıların intikamını traktörden alan eski ortakçı[2] arasındaki davranış benzerliği gibi.

Topraklarından bir gün ayrılacaklarını akıllarından geçirmeden yaşarken 1950'lerde bu topraklardan kovulan ortakçılarla şimdiki mevsimlik tarım işçileri arasında nasıl bir bağlantı vardır? Doğrudan bir bağlantı varsa bu sadece ortakçılıktan mevsimlik tarım işçiliğine doğru devam eden bir geçinme yöntemi farklılaşması mıdır yoksa başka şeyler de kuşaklar arasında devredilmiş midir? Böyle bir devredilme varsa bile bugünkü mevsimlik tarım işçilerini değerlendirirken bunlar neden önem taşısın? Örneğin bugünkü mevsimlik tarım işçilerinin çalışma düzenlerini ve işgücü piyasasındaki konumlarını etkileyebilir mi?

Bu sorulara cevap arayan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde mevsimlik tarım işçiliğinin genel bir tanımının ardından çeşitli ülkelerin ve sonrasında Türkiye'nin tarımda mevsimlik işgücü ihtiyacını nasıl karşıladıkları, bu ülkelerde ve Türkiye'de mevsimlik tarım işlerini kimlerin yaptığı üzerinde durulacaktır. Birinci bölümün ikinci kısmında Güneydoğu Anadolu'nun daha çok 1950 sonrasında mevsimlik işgücü göçü verdiği fikri kanıtlanmaya çalışılacaktır. Ancak bu durum üretim ilişkilerinde topyekûn bir değişimin parçasıdır. Bu yüzden bugün tarımda var olan üretim ilişkilerinin 1950'lerdeki dönüşümün ardından nasıl şekillendiği mevsimlik işgücü göçünde var olduğu düşünülen değişimle birlikte ele alınacaktır. Bunun için tarımda üretim yöntemlerindeki dönüşümün üretim ilişkilerindeki etkisi ile birlikte bunun bir devamı niteliğinde olan ve mevsimlik tarım işçiliğini kimlerin yapacağını da belirleyen etkenlerden biri olarak iç göçler bir arada ele alınacaktır.

İkinci bölümün başlangıcında, köylülerin kendilerini feodal yapıya bağlayan bağlarından ve üretim araçları mülkiyetinden ayırarak onları "özgürleşmiş" bir şekilde işgücü piyasasına girmeye hazır hale getiren ilkel birikim rejimi ele alınacaktır. Bu bölümün ilkel birikim rejimi ile başlaması Marx'ın özgür ücretli işçinin ortaya çıkışını bu birikim rejiminin bir sonucu olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Nitekim ikinci bölüm boyunca özellikle üzerinde durulan nokta Marx'ın

[2] Yaşar Kemal, *Hüyükteki Nar Ağacı*, Adam Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.

tanımladığı "özgür ücretli işçi" kavramıdır. Bu bölümde, Marx'ın kavramı nasıl tanımladığı ve kime özgür ücretli işçi denilebileceğine dair onun belirttiği üzerinden yol alınacaktır. Sonrasında özgür ücretli işçi kavramının her ne kadar kapitalizmin bir mekânda ya da bir üretim ilişkisinde geliştiğinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilse de aslında kapitalist üretim ilişkilerinde, sermayenin bazı durumlarda kendi çıkarına uygun olarak kendisini var ettiği öne sürülen temel bir bileşenden nasıl saptığı tartışmaları ele alınacaktır. Özgür ücretli işgücünde sermayenin kendi çıkarları doğrultusunda bu kavramın niteliklerinden bir sapma veya geriye gidiş (tarihsel olarak geriye gitmek değil) olarak yeniden şekillendirdiği bu kesimler bağımlı işgücü olarak yeniden tanımlanır. Herhangi bir kesimin bağımlı işgücü olarak yeniden tanımlanması için geçmişi eskilere dayanan ekonomik ve sosyal olarak bazı eşitsizliklerin bu kesimleri belirli bir mekan içinde daha savunmasız bir şekilde konumlandırmış olması gerekir. Kadınlar, çocuklar, etnik, dinsel, ırksal azınlıklar, göçmenler, yerli kabileler savunmasız grupları oluşturabilirler. Hatta ülkenin gelişmişliği de önemli değildir; her türlü gelişme seviyesinde maruz kaldıkları ekonomik ve sosyal eşitsizlikler nedeniyle savunmasız kalan gruplara ve bağımlı çalışma ilişkilerine rastlanabilir.

"Bu teorik çerçevenin mevsimlik tarım işçileri ile ilgisi nedir" sorusunun cevabı üçüncü bölümdeki alan araştırmasında aranmaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı işgücü içinde değerlendirilebileceği fikri bu çalışmadan önce yapılan bir alan araştırması ve mevsimlik tarım işçileri ile daha uzun bir tanışıklığa dayanmaktadır. Özellikle aracıların çalışma ilişkilerindeki rollerinin daha önceki alan araştırması sırasında fark edilmesi mevsimlik tarım işçileri arasında bağımlı işgücünün olabileceği yönündeki fikri canlandırmıştır. Üçüncü bölümdeki alan araştırması bulguları birinci bölümde ortaya çıkarılmaya çalışılan kırsal dönüşüm içerisinde Güneydoğu'da yoğunlaşan ortakçıların topraklarından kovulması ile birlikte yeni şekillenen üretim ilişkileri içinde daha savunmasız kalmaları, bu bölgede eski bir geçmişe sahip sosyal ilişkiler; ikinci bölümde bağımlı işgücünü tanımlayan temel belirleyenler ve daha önce yapılmış alan bulguları ile karşılaştırılarak ele alınacaktır.

Tüm çalışma boyunca mevsimlik tarım işçilerinin güneydoğunun kapitalizm öncesi üretim biçimlerindeki ortakçılar ile bağının aranması, bağımlı çalışma ilişkilerini kapitalist çerçeve içindeki pre-kapitalist unsurlar olarak tanımlama çabasının tam tersini amaçlamaktadır. Pre-kapitalist emek bağımlılığından farklı işleyen ve kapitalist olarak kurulan bağımlı çalışma ilişkileri yapılan araştırmalarda daha sık ulaşılan bir sonuçtur. Bu araştırmalar ile karşılaştırılarak bağımlı işçilik üçüncü bölümde kapitalizmin ürünü bir emek denetim rejimi olarak ele alınacaktır. Bu bölümde bağımlı emek ağa ile ortakçı ilişkisindeki bağımlılığın devamı gibi tanımlanmayacak ancak bu ilişkinin bütün yükünü taşıyan ortakçıların kapitalist çalışma ilişkilerinde onları kavramların sınırına iten yeni bağımlılıkları açıklanmaya çalışılacaktır

Bu çalışma ilişkisi biçimini önemli kılan hususlardan birisi esnek sermaye birikim rejiminin bu çalışma ilişkilerini ve şekillendirdiği işgücünü destekliyor olmasıdır. Bir taraftan taşeron ve fason istihdam biçimlerinin neredeyse norm haline gelmesiyle dolaylı istihdam artmaktadır. Dolaylı istihdam, çalışma ilişkilerinde enformelleşmeyi sağlayarak hukuki dayanaklardan ve işçilerin kazanılmış haklarından arındırdığı bir yerde ağır baskı ve sömürü içeren, çalışma koşullarının belirlenmesine işçilerin müdahil olamadığı bağımlı çalışma ilişkilerine çok uygun bir zemin yaratmaktadır. Fason ve taşeron istihdam biçimlerinin kazandığı yaygınlık noktasında kentsel istihdam bağımlı çalışma ilişkilerine her geçen gün biraz daha fazla açılmaktadır. Diğer taraftan son dönemlerde "Güneydoğu'nun Türkiye'nin Çin'i olacağı"na dair söylemler bu çalışma ilişkilerini başta tekstil olmak üzere emek yoğun başka sektörlere de aktarma potansiyeline işaret etmektedir. Sonuçta kentsel istihdamın vardığı ve varacağı yerler açısından olduğu kadar işçi sınıfının birbirinden farklılaşan tüm bileşenlerini kötü olanda eşitlemeye doğru baskı ile birlikte "sınırlardaki" bu türden çalışma ilişkisi biçimleri de giderek daha fazla merkeze çekilme potansiyeline sahiptir

Bu çalışma mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerinin bir analizi olduğu kadar, bir dönüşüm ve göç çalışmasıdır. Her konuda olduğu gibi olayların ve kavramların değişimlerinin kesiştiği

noktalarda soyutlama yapmak zorlaşmaktadır. Her şeyin birbiriyle yakından ilişkili olduğu dönüşüm zamanlarında ayrıntılar arasında boğulmadan, bazı konular, etkileşim içinde oldukları diğerleri ile ilişkilerini kesmeden soyutlanmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan kırsal dönüşüm Güneydoğu'daki etkileri merkeze alınarak açıklanmaya çalışılırken tarımda küçük üreticilik ve iç göç ile bağları koparılmamıştır. Benzer şekilde teorik çerçeve oluşturulmaya çalışılırken, bağımlı çalışma ilişkileri alan bulgularını analiz ederken kullanılan asıl çerçeve olmasına rağmen bu çalışma ilişkisinin ilkel birikim rejimi tartışmaları, bu tartışma içinde ise özellikle metalaştırma/yeniden metalaştırma kavramları ile bağı kurulmaya çalışılmıştır.

Birinci Bölüm

Kırsal Dönüşümün Ortakçılıktan Mevsimlik Tarım İşçiliğine Geçiş Üzerindeki Etkileri

Mevsimlik Tarım İşçileri ve Çalışma Koşulları Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Mevsimlik Tarım İşçiliği ve Dünyadan Örnekler

Şu motorlar gelince, ağa hepiciğimizi kovdu.
Herkes çekildi gitti.
Veli ağa geçti ağamın karşısına, ağa dedi, Allahtan kork,
kırk beş yıldan beri ben bu kapıdayım,
ağa dedi Allahtan utan, sakalı bu kapıda ağarttım,
belim bu kapıda büküldü.
Bu yaştan sonra ben nereye gideyim, ne iş tutayım?...

(Yaşar Kemal, Hüyükteki Nar Ağacı, s.18-19).

Tarım işçileri, ILO tarafından yapılan tanıma göre, tarlada, bahçede, serada, hayvan yetiştirme birimlerinde yiyecek üreten kadın ve erkeklerden oluşur. Çalıştıkları işletmeler küçük ya da orta boy olanlardan endüstriyel üretim yapan büyük işletme veya plantasyonlara varıncaya kadar çeşitli boyutlarda olabilir. Ücretli işçi olarak çalışırlar çünkü kendilerine ait ya da kiraladıkları arazileri, üretimde kullanacakları tarım araçları yoktur. Bu özellikleriyle çiftçilerden farklılaşmış bir grupturlar. Tarım işçileri, sürekli tarım işçileri, geçici tarım işçileri, mevsimlik/günlük tarım işçileri, göçmen tarım işçileri, parça başı ücretle çalışan işçiler, ayni ücret karşılığında çalışan işçiler gibi farklı istihdam ilişkileri içinde bulunabilirler. Aynı zamanda bir çiftçi, çiftlik, plantasyon ya da bir aracı için çalışıyor olabilirler.[3]

[3] ILO, Decent Work in Agriculture, 2003, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/sector/ documents/publication/wcms_161567.pdf (28 Mart 2012), s.6.

Bu tanımda da ifade edildiği gibi tarımdaki istihdam şekilleri, süreleri ve koşulları açısından birbirinden farklılaşmaktadır. Mevsimlik olarak istihdam edilen işçiler özellikle hasat zamanlarında çalışan göçmen işçilerden oluşurlar. Geçici işleri yapan göçmen işçiler olarak kırsal alandaki işgücü piyasasının bir parçasıdırlar. Göçün pek çok tanımının içinde mevsimlik tarım işçileri şu tanımın yaratıcısı gibiler; "göç, işgücünü mekânda üretimi daha etkin kılacak şekilde yeniden dağıtarak mekân organizasyonunun sistemin taleplerine uyumunu sağlayan bir mekanizmadır".[4] Bu tanımdan yola çıkılarak kırsal alanda mevsimlik işgücü göçü tarımda dönemlik olarak ortaya çıkan işgücü ihtiyacını, işgücünü yeniden dağıtarak karşılamasının bir sonucu olarak da düşünülebilir.

Bu tanımlama ve mevsimlik tarım işçilerinin göçünün tanımlamaya gösterdiği uyum kapitalist sistemin etkisinin derinleşmesi ile birlikte pre-kapitalist üretim ilişkilerinin tarihe karışmasının işaretlerinden birisidir. Dolayısıyla aslında mevsimlik göç yeni bir şey olmamasına rağmen sonradan edindiği özellikler ve sayısal anlamda giderek büyümesi nedeniyle "kırsal alanda yeni üretim ilişkilerine doğru bir değişim ve üretim biçimlerinde geniş çaplı bir dönüşüm ile birlikte değerlendirilmiştir"[5] Bu yeni değerlendirmede mevsimlik tarım işçiliği, tarımda kapitalistleşmenin ardından dönüşen işgücü talebinin geçici göç yoluyla karşılanmasının bir sonucudur. Örneğin ihtiyaç duyulan işgücü özelliklerindeki değişimi şu cümlede oldukça net bir şekilde görmek mümkündür: kölelik çok fazla işgücüne ve uzun süreli olarak ihtiyaç duyulan ürünlerde ekonomik olarak daha uygun bir yöntem iken, mevsimlik tarım işçiliği nispeten kısa bir süre için ve çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulması halinde rasyonel bir yöntem olmaktadır.[6]

[4] İlhan Tekeli, "Türkiye'de İç Göç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", *Türkiye'de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketlerine Etkisi*,A. İçduygu, İ. Sirkeci, İ. Aydmgün (der.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,1998, s. 11.

[5] Jan Breman, Seasonal Migration and Co-Operative Capitalism: The Crushing of Caneand of Labour by the Sugar Factories of Bardoli, South Gujarad- Part 1, *Journal of Peasant Studies*, 6(1): 41-70, s. 42; Kamala Marius-Gnanou; Debt Boundage, Seasonal Migration and Alternative Issues: Lessons: Lessons from Tamil Nadu (India). Autrepart. No. 46, 127-142 http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/34/51/13/PDF/Debt_ bondage MariusGnanou.pdf (3 Ekim 2012), s. 131-2.

[6] Philip Martin, Mexican Workers and U.S. Agriculture: The Revolving Door, *International Migration Review*.,36 (4): 1124-1142, 2002, s. 1127.

Kısa süreler için çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulması, tarımsal üretimin makineleşmesiyle birlikte oluşan yapısal bir özelliktir. Yani hasat gibi tarımsal üretimin bazı aşamalarında makine kullanımına geçilmemesi bu alanların emek yoğun olmaya devam etmesine neden olmuştur. İşte bu emek yoğun aşamalarda mevsimlik tarım işçilerine ihtiyaç duyulmaktadır.[7] Ancak aynı zamanda küreselleşme ve yapısal uyum sürecinin sonucu olarak tarımın ihracat merkezli bir özellik kazanmasından dolayı göçmen emeğine bağımlı hale geldiği de ifade edilir. Buna göre çiftçiler, üzerlerindeki düşük fiyat baskısını emek maliyetlerini olabildiği kadar azaltarak işçilere aktarırlar. Belirli bir yerel mekânda düşük ücreti ve statüsü olan bu işleri yapacak birileri bulunmayınca göçmen işgücüne daha fazla ihtiyaç duyulur.[8] Yani tarımda geçici işlerin ortaya çıkması ve bu işlerin düşük vasıflı işçiler tarafından yapılması ülkenin, bölgenin ya da herhangi bir yerel ölçeğin gelişmişlik seviyesi ile ilgili değildir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki en temel fark işçilere daha iyi çalışma ve yaşam koşulları sağlamaktan kaynaklanmaz. Kötü koşullarda bu işleri yapan kesimlerin farklılaşmasından kaynaklanır. Gelişmiş ülkelerde mevsimlik tarım işçileri başka ülkelerden yeni gelen göçmenler ile geçici göçmenlerden oluşurken gelişmekte olan ülkelerde daha çok kendi sınırları içindeki belirli kesimler geçici göçlerle mevsimlik tarım işçiliğini yerine getirirler. Bu durum bir norm değildir. Bazı gelişmekte olan ülkeler de uluslararası göçle veya gelişmiş ülkeler iç göç ile tarımda mevsimlik işgücü ihtiyacını karşılayabilirler. Benzer şekilde ILO'nun tarım işçileriyle ilgili çalışmasına göre etnik azınlıkların ve herhangi bir ülkeye yeni göç etmiş olanların mevsimlik tarım işçisi olarak çalışma eğilimleri daha fazladır.[9]

---

[7] İlhan Tekeli, "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler*, İ. Tekeli ve L. Erder (der.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978, Ankara, s. 326; Mehmet Ecevit, *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeağaç Köyü Monografisi* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, Ankara, s. 206.

[8] FAO- ILO- IUF,Agricultural Workers and Their Contribution to Sustainable Agriculture and Rural Development, 2005, http://www.fao.org/SARD/common/ecg/1519/en/FAOILOIUFreport.pdf (11 Mayıs 2012), s. 10.

[9] ILO, Decent Work in Agriculture, 2003, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector /documents/ publication /wcms 161567.pdf (28 Mart 2012), s. 49.

Mevsimlik tarım işçisi ihtiyaçlarını karşılamada her ülke birbirinden farklı yöntemlere ve deneyimlere sahiptir. Gelişmiş ülkeler geçici veya mevsimlik göçle ülkelerine gelen işçilerin sayılarını sınırlandırmak ve ülkeye giriş çıkışlarını kontrol altında tutmak için programlar oluşturmuşlardır.[10] Birleşik Devletler çeşitli programlarla[11] tarımda geçici işlerde göçmenleri istihdam ederken bu arada yasadışı yollardan ülkeye giren ve çiftliklerde geçici tarım işçileri olarak çalışan önemli bir işgücü varlığı da söz konusudur. Bu ülkede yapılmış çok sayıda araştırmaya göre yasal korumadan yoksun tarımsal işgücünü oluşturanların genç, Meksikalı ve Hispanik kökenliler olduğu anlaşılmaktadır.[12] Yeni gelen Hispanik göçmenlerin işgücü piyasasının diğer işlerine geçmeden önce en az on yıl çiftliklerde mevsimlik işçi olarak çalıştıklarını daha sonra da inşaat ve hizmetler sektöründeki işlere geçtikleri ifade edilmiştir. Hatta Birleşik Devletler'deki 2008-2009 krizinde bu sürecin tersine işleyerek diğer sektörlere geçen Hispaniklerin tekrar tarım işçiliğine doğru bir hareketlilik içinde oldukları da belirtilmiştir.[13]

[10] Geçici göçmen programları İkinci Dünya Savaşından sonra gündeme gelmiştir. Bu dönemin en büyük programlarından birisi Birleşik Devletlerin *Bracero* programı (1942-1964) ve diğeri de Almanya'nın *Gastarbeiter* programıdır (1942-1964). 1990larda yüksek gelirli ülkelerde ve bazı ülkelerde misafir işçi programlarında yeni bir döneme geçildi. Bu yeni dönemde Belçika, Almanya, Hollanda, Norveç, İsveç, Birleşik Krallık gibi ülkelere eskiden misafir işçi gönderen İrlanda, İtalya, Yunanistan ve İspanya gibi Avrupa Birliği ülkeleri de eklendi. 2007 ve 2008'de Yeni Zelanda ve Avustralya da tarımda çalışmak üzere mevsimlik göçmen işçi programları oluşturmuşlardır (Preibisch, 2010: 408).

[11] ABD'nin ülkeler arası anlaşmalarla geçici tarım işçisi ihtiyacını karşılama geçmişi eski sayılabilir. 1942'den 1964'e kadar uygulanan Bracero Antlaşması ile Meksika'dan gelenler tarım işçisi olarak çalışmışlardır. 1964'de H-2 programı uygulanmaya başlanmış. Sonra da 1986'da Immigration Reform and Control Act (IRCA)'nın bir parçası olarak H-2A programı uygulanmaya başlanmıştır (Pena, 2009: 854). Şimdilerde Birleşik Devletler iki geçici yabancı işçi programına sahiptir: H-2A ve H-2B. Bu programlar sayesinde mevsimlik işgücü ihtiyacı başka ülkelerden gelen misafir işçilerle karşılanır. H-2A kapsamında 100.000 dolayında göçmen, tarım işçisi olarak ve H-2B kapsamında 66.000 işçi tarım dışı geçici işlerde çalışır. H-2A için bir üst sınır yokken H-2B için 66.000 üst sınırı vardır. Ayrıca 2006 yılında geniş bir göçmenlik yasası kapsamında onaylanan agJOBS (Agricultural Job Opportunity Benefits and Security Act) adlı program ülkeye izinsiz girerek çiftliklerde çalışan yabancıları kayıt altına almayı ve çiftlik sahiplerinin H-2A programı altında misafir işçileri işe almalarını kolaylaştırmayı amaçlamıştır (P. Martin, 2011).

[12] William A. Kandel ve Katharine M. Donato, Does Unauthorized Status Reduce Exposure to Pesticides? : Evidence From the National Agricultural Workers Survey. *Work and Occupations*, 2009, 36(4): 367-399.

[13] Philip Martin, Immigration Reform: Implications for Farmers, Farm Workers and Communities. 2011, http:/ /migration. ucdavis.edu/cf/files/conference_may_2008/conference_report.pdf (19 Nisan 2012).

Kanada, hükümetler düzeyinde uyguladığı Seasonal Agricultural Workers Program (SAWP)[14] ile Meksika, Jamaika, Trinidad ve Tabago, Barbados gibi Karayip ülkelerinden gelen misafir işçileri tarımda geçici olarak çalıştırır.[15] Ayrıca 2002 yılından itibaren LSPP programı tarımsal ve hayvansal üretimde, tarım ve gıda üretimini destekleyen diğer alanlarda çalışmak üzere geçici göçmen işçi almaya başlamıştır.[16] Programa rağmen ülkeye daha önce göç etmiş olanların kayıt dışı olarak tarımda çalıştığına dair de bulgular vardır. Örneğin 1998'de British Colombia'da yapılmış bir araştırmaya göre üçte ikisi geçen üç yıl içinde ülkeye giriş yapmış Hindistanlılar, aracılar vasıtasıyla buldukları işlerinde mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmışlardı.[17]

Diğer gelişmiş ülkelerde de durum farklı değildir. İspanya'da Afrikalı göçmen işçiler kayıt dışı olarak mevsimlik tarım işçiliği yaparlar.[18] Norveç'te 2004 yılındaki Avrupa Birliği genişlemesinin ardından ülkeye akın eden Doğu Avrupalı göçmenler tarımda mevsimlik olarak çalışırlar. 2007'de Norveç'teki 50.000 çiftlikte 27.000 Doğu Avrupalının mevsimlik işçi olarak çalıştığı ifade edilmektedir. Kötü şartlarda ve düşük ücretle çalışan bu işçilerin bir kısmı çalışma iznine sahipken izinsiz olarak çalışan çok sayıda göçmen işçinin olduğu tahmin edilmektedir.[19] Bazı Avrupa ülkeleri ise yine programlar ve ikili anlaşmalar çerçevesinde mevsimlik tarım işçilerinin göçlerini kayıt altında tutmaya çalışırlar. Fransa'da "OMI sözleşmesi" ile 1960'lardan beri binlerce işçinin altı veya sekiz ayla sınırlandırılmış sürelerle,

[14] SAWP ile gelen işçilerin sayısı 2000 yılında 16.000 iken 2008'de 24.000 ile zirve yapmıştır. SAWP ile bir işçi Kanada'da maksimum sekiz ay kalabilir. Bunun yanında NOC C&D pilot projesi tarımda ve diğer düşük vasıflı işlerde misafir işçi kabul eden bir programdır ve 2002'den beri uygulanmaktadır. Bu proje kapsamında ise 2005'de 2.500 ve 2008'de 10.700 işçi kabul edilmiştir. Son sayının 6.000'i tarım işçisidir. Pilot proje kapsamındaki işçiler Guatemala, Filipinler ve Tayland'dan gelmektedirler (P. Martin, 2011).

[15] Kerry Preibish, Pick-Your-Own Labour: Migrant Workers and Flexibility in Canadian Agriculture. *International Migration Review*, 2010, 44(2): 404-441, , s. 418.

[16] Preibish, 2010: 410.

[17] ILO, 2003: .50

[18] Keith Hoggart ve Cristobal Mendoza, African Immigrant Workers in Spanish Agriculture, *Sociologia Ruralis*, 1999, 39 (4): 538-562.

[19] Johan Fredrik Rye ve Joanna Andrzejewska, The Structural Disempowerment of Eastern European Migrant Farm Workers in Norwegian Agriculture,*Journal of Rural Studies*, 2010, 26: 41-51.

tarımda çalışmasına izin verilmektedir. Fransa'ya işçiler Polonya, Tunus ve Fas'tan gelirler. Almanya ise 1991'den beri ikili anlaşmalarla düzenlediği üç aylık sözleşmelerle Polonya, Macaristan, Slovakya, Çek Cumhuriyeti, Hırvatistan, Slovenya gibi ülkelerden mevsimlik tarım işçisi kabul etmektedir. Ancak bu ülkede en az kayıtlı olanlar kadar kayıt dışı işçilerin de çalıştığı bilinmektedir. İlginç bir örnek olarak Avusturya "hasat yardımcısı" (harvest helper) statüsünde her yıl çok sayıda Polonyalı mevsimlik tarım işçisini kabul eder.[20]

Gelişmekte olan ülkelerde mevsimlik tarım işçileri iç göçlerle yer değiştirenlerden oluşabileceği gibi uluslararası göçlerle başka bir ülkeden gelenlere de rastlanır. İç göçlere dayanan yer değiştirmelerde göçmen ailelerin çoğunun kendilerini geçindirebilecek topraktan yoksun oldukları ve bu yüzden göç ettikleri ifade edilmiştir.[21] Özellikle bölgesel gelişmişlik farklarının yoğun olduğu ülkelerde ekonomik olarak geri kalmış, iş imkânlarının sınırlı olduğu bölgelerden ticari tarımın geliştiği bölgelere doğru geçici göçler olmaktadır. Örneğin Hindistan'da yoksul olan Bihar eyaletinden daha zengin olan, ticari tarımın geliştiği Punjab eyaletine doğru; Latin Amerika'da yerli kabilelerin yaşadığı yüksek bölgelerden tarımın hızla geliştiği diğer bölgelere doğru mevsimlik göç gerçekleşmektedir.[22]

Gelişmekte olan ülkeler için bir de uluslararası göç boyutundan söz edilebilir. Örneğin Meksika iç göçlere ek olarak iki ülkenin yaptığı anlaşmalar çerçevesinde Guatemala'dan işçi kabul eder. Guatemala'dan gelen işçilerin oldukça yoksuldur, aileleriyle birlikte göç etme eğilimindedirler ve aracılar vasıtasıyla iş bulurlar. Farklı bir örnek olarak Malezya'da bulunan plantasyonların sahipleri Endonezya, Tayland ve Filipinler'den işçi getirirler. Bu ülkede palmiye yağı tarımında çalışan işçilerin yarısı sözleşmeli olarak çalışan göçmenlerden oluşur.[23]

Mevsimlik tarım işçisi olmaya hazır kesimlerin varlığı veya ulaşılabilir olması işverenlerin ucuz ve mevsimlik emek kullanabilecekleri

[20] ILO, 2003: 49-50.

[21] Marguerite Bey, The Mexican Child: From Work with the Family to Paid Employment. *Childhood*, 2003, 10(3): 287-299, s.289; Breman, 1978,s. 51.

[22] ILO, A Global Alliance Against Forced Labour, 2005, http://www.ilo.org/public/english/standards/ relm/ ilc / ilc93/pdf/rep-i-b.pdf (4 Nisan 2012), s. 30

[23] ILO, 2003, s.50-1

ürünlere daha fazla yönelmesine neden olur.[24] Dolayısıyla bir anlamıyla üretim süreci ucuz işgücüne erişilebileceği varsayılarak düzenlenir. Hatta bazı durumlarda ucuz işgücü demek yasadışı göçmen demektir. Özellikle gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe yasadışı göçmen olmak ucuz işgücü olmak ile o kadar özdeştir ki "Güney Fransa'da, istihdam için uygun şartlara sahip yabancıların ve göçmen geçmişi olan Fransız vatandaşlarının bazıları, tarım sektöründe iş bulabilmek için kendilerini yasadışı yabancı göçmen olarak göstermek zorunda olduklarını iddia etmişlerdir".[25]

Bu bakış açısı, programlar kapsamında bir ülkeden diğerine göç edenler, yasadışı yollardan göç edenler veya ülke içinde yer değiştirenlerin tamamına sunulan sorunlu yaşam ve çalışma koşullarını anlaşılır hale getirir. Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan araştırmalar ve istatistikler işçilerin özellikleri hakkında ipuçları vermektedir. Birleşik Devletlerde yapılan tarım işçilerine yönelik resmi bir istatistiğe (National Agricultural Workers Survey-NAWS) göre uygulanan programlara rağmen işçilerin neredeyse yarısı kayıtsızdır. Çok önemli bir kısmı Meksika'dan göç etmiştir. Eğitim seviyeleri yedi yılın altında ve üçte biri hiç İngilizce bilmemektedir. Çok önemli bir kısmı doğrudan işverenler tarafından işe alınmışlardır, yüzde on ikisi ise aracıların işe aldıkları işçilerdir.[26]

Ancak mevsimlik tarım işçilerinin kötü çalışma koşulları kayıtsız olarak çalışmaları ile her zaman bağlantılı değildir. Bunun en iyi örneği de Kanada'dır. Bir program kapsamında, yani kayıtlı olarak Kanada'ya gelen geçici işçiler yerli işçilerin işgücü piyasasında sahip oldukları yasal güvencelere sahip değillerdir.[27] Ayrıca geçici göçmenlerin işçi olmayan aile bireylerinin de onunla beraber gelmelerine izin verilmez. Geçici de olsa yaşadıkları ülkede karşılaştıkları hak kayıplarının yanında belirli işverenler için çalışmak üzere ülkeye gelmeleri işçilerin işgücü piyasasındaki hareketliliklerini kısıtlanır. Yasal olarak işçilerin başka bir işverene geçmesi söz konusu olsa da

[24] Hoggart ve Mendoza, 1999.

[25] Stephen Castles ve M. J. Miller, *Göçler Çağı*, B. U. Bal ve İ. Akbulut (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 260.

[26] Martin, 2011.

[27] Preibish, 2010: 413.

pratikte oldukça zordur. Bu durum işçilerin işverenlerine bağımlı hale gelmelerine neden olur. Program bunun dışında işçiyi disipline etmenin başka yollarını da içerir. Örneğin işverene işçiyi işten çıkarma hakkı tanımıştır ve işten çıkarılan işçi sınır dışı edilir. Zaten işçilerin barındıkları yerlerin işverenlere ait olması işçinin işten kovulması halinde oturduğu yerden de kovulması anlamına gelmektedir.[28]

Mevsimlik tarım işçiliğinde çalışma şartlarının hemen tüm ülkelerde kötü olması, ücretlerini düşük tutmak için bu işleri yapan işçilerin vasıf seviyelerinin de düşük olması gerektiği beklentisine bir de ırka, etnik kökene, cinsiyete, kast veya kabileye yani aidiyete dayalı olarak ayrımcılığa maruz kalma eklenir. Yukarıda belirtildiği gibi mevsimlik tarım işçiliği belirli bir etnik köken, kast, yerli kabileler tarafından yapılabildiği gibi kayıtsız göçmen işçiler tarafından da yapılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak da ekonomik ve sosyal gelişmeden daha az pay alan kesimlerin bu işleri yapması ayrımcılığa uğrama risklerini de artırmaktadır. Ayrıca mevsimlik tarım işçiliği farklı aidiyetlerin, kimliklerin, yaşam biçimlerinin karşılaşması ve karşılaşmanın bir sonucu olarak farklılıkların yeniden üretilmesine dair özgün bir zemin sağlar. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliği her yerde bir karşılaşma anlamına gelmekle birlikte ayrımcılığa maruz kalma hatta çeşitli düzeylerde şiddet içeren çatışmalarla birlikte ele alınabilecek bir potansiyele de sahiptir. Etnik kimlikleri bunların arasından seçersek "[E]tnik aidiyet hissi kısmen diğerlerinin söz konusu etnik grup hakkında nasıl konuştukları ve onlara nasıl davrandıkları üzerinden üretilir"[29] ifadesine dayanarak mevsimlik tarım işçiliği farklı yerlerde ve zamanlarda tekrarlanan karşılaşmalarla toplumsal kimliklerin üretilmesinde önemli bir uğrak olarak düşünülebilir. Bu karşılaşmalar bazen çatışma üzerinden farklılıkları üretir. "2001'de İspanya'da ve 1970'lerin başında Güney Fransa'da göçmen karşıtı şiddetin patlak vermesine yabancı tarım işçilerinin yasadışı istihdamından kaynaklanan sosyal gerilimler neden olarak gösterilmiştir".[30]

[28] Preibish, 2010: 415.

[29] Ben Rogaly, Workers on The Move: Seasonal Migration and Changing Social Relations in Rural India. *Gender and Development*, 1998, 6(1):21-29, s. 289.

[30] Castles ve Miller, 2008: 262.

Farklılıkların yeniden üretiminin bu gerilimli hali ve mevsimlik tarım işlerinin bazı kesimlere ihale edilmesi birbirinden farklı ikincilleştirme deneyimlerine dayanır. Bu durum Hindistan'daki kast sisteminde olduğu gibi eski sosyal yapılar üzerinden yeniden yaratılabilir.[31] Latin Amerika'daki gibi yerliler (indigenous) üzerinden olabilir. Latin Amerika'nın pek çok ülkesinde yerli tarım işçileri yerli olmayan tarım işçileri ile kıyaslandığında daha düşük ücret alırlar, minimum düzeydeki sosyal koruma seviyesinin bile altındadırlar. Yerliler kendi topraklarından zorla çıkarıldıkları için tarım işçisi olarak çalışmaya başlamışlardır.[32] Latin Amerika'da yerlilere tarımın güvencesiz işleri verilirken Birleşik Devletler'de Latin Amerikalılar'a güvencesiz işler verilir. Dolayısıyla ikincilleşme bazı durumlarda Birleşik Devletler'de olduğu gibi "Latin Amerikalılar kötü işleri yapar" gibi işgücü piyasasına dair yaygın ve alışılmış ezberlerden kaynaklanabilir. Bir araştırmaya göre Latin Amerikalıların kötü işleri yapmaları bu ülkede gayet doğal olarak algılanır. Çiftliklerdeki geçici işler de bu kapsam içinde düşünülür.[33] Dolaysıyla bu kötü iş, köken üzerinden tanımlanan belirli bir kesime dayatılmış olur. Ancak her zaman bu iki örnekte olduğu gibi enformel ve günlük yaşamın içine gizlenerek olmayabilir. Örneğin Kanada'nın SAWP'ı etnik, ırksal, cinsiyete dayalı ayrımcılıkları meşrulaştırdığı için eleştirilir. Çünkü programa göre işverenler kendileri için çalışacak işçilerin cinsiyetini ve ulusunu belirtebilme hakkına sahiptirler. Kanadalı işverenlerin işe alma sürecinde ayrımcı uygulamalarda bulunması yasal olarak önlenmişken bu yasal sınırlandırmalar geçici göçmen işçiler söz konusu olduğunda örnekte görüldüğü gibi işverenlere böyle bir hakkın tanınması nedeniyle geçerli değildir.[34]

Mevsimlik tarım işçilerinin ekonomik ve sosyal olarak pek çok ağır sorunla birlikte yaşadıkları farklı ülkelere dair verilen örneklerde

[31] Breman, 1978: 51.

[32] C. Ramos Veloz, Indigenous Rural Workers in Latin America. Top on The Agenda: Health and Safety in Agriculture, ILO, 2000, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/ documents/ publication/wcms_111472.pdf (12 Mayıs 2012), s. 72-3.

[33] Marta Maria Maldonado, It Is Their Nature to Do Menial Labour: The Racialization of Latino/a Workers' by Agricultural Employers, *Ethnic and Racial Studies*, 2009, 32(6):1017-1036, s.1018.

[34] Preibish, 2010: 416-7.

görülmektedir. Bu kadar sorunlu bir işgücü kesiminin Türkiye'de kimlerden oluştuğu ve hangi şartlarda çalıştıklarına bakılabilir.

Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçilerine Dair Genel Bir Görüntü

Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri kimlerden oluşmaktadır sorusuna erken dönemlerinden itibaren bakıldığında epeyce farklı cevaplar verilebilir. 1830'larda ilk mevsimlik tarım işçilerinin Çukurova'da çalıştırılmak üzere Kavalalı İbrahim Paşa tarafından Sudan'dan getirildiği söylenir. Çukurova endüstriyel hammadde üretimi nedeniyle mevsimlik tarım işçisi ihtiyacını sürekli canlı tutmuş bir bölgedir. 1890'larda Adana'da kapitalist tarımsal üretimin başlaması ile birlikte[35] mevsimlik tarım işçilerine talep devam etmiştir. Pamukta çapa ve hasat işlerinde ve hububatta çalışan mevsimlik tarım işçileri Adana'ya komşu olan illerden mart ayında gelmeye başlarlardı. Hububat işçileri haftada altı gün, pamuk çapasında çalışanlar beş buçuk gün çalışırlar ve her iki grubun da beslenmeleri işveren tarafından karşılanırdı.[36]

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, 1930 ve 1940'larda, tarımda ücretli olarak çalışanların genellikle çiftçiler olduğu ifade edilmiştir. Ürünlerin hasat zamanlarının farklılaşması nedeniyle kendi ürünlerinin hasat zamanı gelmeden veya geçtikten sonra geçici olarak başka yerlere ücret karşılığında çalışmak üzere göç eden çiftçiler tarım işçilerinin önemli bir kısmını oluştururlardı. Tarımdaki "geçici" işleri yapan bu işçiler amele, ırgat, gündelikçi olarak isimlendirilmişlerdir.[37] Bu dönemde tarımda özellikle verimin yüksek olduğu yıllarda işgücü kıtlığı yaşanması, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan belirli bir kesimin oluşmamasıyla ilişkilendirilmiştir. Hatta önemli bir tarım alanı olan Adana'da işçi kıtlığını aşabilmek için

[35] İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1970, s. 91.

[36] İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Kadro Mecmuası, ,İstanbul, 1934, s. 137.

[37] Muhtemelen bu dönemlere denk gelen ilginç bir detay bulunmaktadır. İşçiler sabah ezanı ile işe başladıkları için bazı işverenler ezanı erken okutmaya başlamışlardır; "bu nedenle işçiler için erken okunan ezana 'amele' ezanı', daha sonra normal zamanlarda tekrar okunan ezana 'vakit ezanı' adı bile verildiği belirtilmiştir (Şeker, 1986: 119).

amele talimatnamesi düzenlenmişti. Çalışma ilişkilerinde karşılaşılması muhtemel her türlü soruna ve çalışma koşullarını düzenlemeye dönük bu belgenin uygulanıp uygulanmadığı belli değildir.[38] Ancak mevsimlik tarım işçilerinin çalışma yaşamlarının düzenlenebilir olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır.

Bu dönemlerde işgücü göçüne kaynaklık eden yerler çeşitliydi. En fazla mevsimlik işgücü göçü alan Adana'ya "öteden beri şark vilayetlerinden, Antep, Maraş, Sivas, Niğde ve havalisinden, Kayseri, Konya cihetlerinden, Antakya ve Lazkiye'den" gelindiği ifade edilmiştir. Orta Anadolu, tarım alanlarının verimsizliği nedeniyle bu dönemlerde mevsimlik göçün kaynaklarından biri olmuştur.[39] Hüsrev, mevsimlik tarım işçilerinden şöyle bahsetmiştir:

> Mevsim icabı ticari mahsulat mıntıkalarına gelerek çalışan ve mevsimin sonunda köyüne dönen köylü. Mevsim amelesinin membaı, Orta Anadolu yaylaları ile şark vilayetleridir. Sahil vilayetlerimizin dağlık köylerinden sahil ovalarına doğru da mevsim icabı bir amele akını da müşahede olunur. Bunlar yüksek yerlerle alçak ova kısımlarının hasat zamanı arasındaki farklardan istifade eden köylülerdir. Mevsim amelesi Türkiye'nin en fakir köylüsüdür. Bunlar pek cüzi bir ücretle çalışırlar. şemendifer, araba paraları olmadığından uzak vilayetlerden sahillere yorganları sırtlarında yaya olarak gelirler (Hüsrev, 1934: 136).

Tarımda kapitalist üretim biçiminin hâkimiyetini ilan ettiği 1950'lerden sonra her tarımsal bölgeye göre farklılaşan kesimlerin mevsimlik tarım işçisi olarak işgücü piyasasında yer aldıkları söylenebilir. Pamuk üretiminin önemli merkezlerinden olan İzmir-Aydın ovalarına iç Ege'nin dağlık yerlerinden gelen mevsimlik işçiler çalışmışlardır. Trakya'da ise mevsimlik tarım işçisi olarak Çingenelerin çalıştığı ifade edilmiştir. Aracıya bağlı olarak çalışan işçilerin yoksulluklarına rağmen hem işçiden hem de toprak sahibinden pay alan dayıbaşıların durumlarının oldukça iyi olduğu da bilinir.[40]

---

[38] Zafer Toprak, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi, *Toplumsal Tarih*, 1997, 41: 7-13, s. 8-9.

[39] Toprak, 1997: 8-9.

[40] Nihat Akbıyık, Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, 7 (24): 220-238, s. 230.

Bu dönemde Adana'da pamuk tarımında çalışan mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan araştırmaya göre işçilerin çoğu Güneydoğu Anadolu'dan gelmektedir. Söz konusu araştırmaya göre Yaşadıkları yerlerden çalışacakları yerlere kamyonlarla gelen işçilerin büyük çoğunluğu yanlarında getirdikleri çadırlarda kalırlardı. Barınma yerleri ile ilgili en önemli sıkıntıları sivrisinek ve suyun uzaklığıydı. Oldukça sağlıksız oldukları belirtilen çadır yerleşkelerinde sıtma başta olmak üzere salgın hastalıklara rastlanırdı.[41]

Daha geç dönemlerde yapılan çalışmalar yine belirli bir çeşitliliği ortaya çıkarmaktadır. Manisa'da yapılan bir çalışma buraya gelen mevsimlik tarım işçilerinin önemli bir kısmının yakın illerden geldiklerini göstermiştir.[42] Başka bir araştırmaya göre Bafra kasabasında kentlerde yaşayan işsizlerin yanında bir de kasabadaki marjinal işlerde çalışan Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenler tarımda ücretli işçi olarak çalışmaktadırlar. Bu bölgede mevsimlik tarım işçiliğindeki değişimlerden birisi, yakın dağlık yerlerden ve komşu köylerden gelen işçiler yerine artık kasabadan köylere günübirlik olarak gelip çalışan işçilerin daha çok görülmesidir.[43]

Mevsimlik tarım işçiliğine kaynak oluşturan yerleri ortaya koyan resmi istatistik olmamakla birlikte mevsimlik tarım işçiliği üzerine yapılan araştırmalardan çıkan sonuçlara göre Güneydoğu Anadolu bölgesi mevsimlik tarım işçisi göçünün önemli bir kaynağıdır.[44] Hatta bu bölgeden başka yerlere göç edenlerin de mevsimlik tarım işçiliği yaptıkları söylenebilir. Örneğin doğum yerleri ve yaşadıkları yeri ayrı

[41] Murat Şeker, *Türkiye'de Tarım işçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi,* Değişim Yayınları, Ankara, 1986, s. 111-3.

[42] Ali Rıza Karacan, Tarım Kesiminde Geçici Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Ücret Sistemleri Ve Çalışanların Sosyal Güvenlikleri Üzerine Bir Araştırma: Manisa Örneği. Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1991, s. 34.

[43] Mehmet C. Ecevit, *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeağaç Köyü Monografisi,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 207, 208.

[44] Ercan Geçgin, Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, 1(1): 3-35, s. 15; Şule Özbekmezci ve Sare Sahil (2004). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2004, 19 (3): 261-274, s. 266; Nurettin Yıldırak, B. Gülçubuk, S. Gün ve E. Olhan, *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım işçilerinin Çalışma ve Yasam Koşulları ve Sorunları*, Ankara: Tarım-İş, 2003, s. 44-47.

ayrı soran bir araştırmada önemli bir çoğunluğun doğum yeri Güneydoğu Anadolu bölgesi iken yaşadıkları yerler Şanlıurfa, Diyarbakır, Adana, Hatay'ın Dörtyol ilçesidir.[45]

Sonuç olarak Türkiye'de topraksız veya az topraklı aileler yaşadıkları köylerde, kasabalarda veya başka köylerde tarımsal üretimin işgücü kaynaklarını oluşturmuşlardır.[46] Mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanlar çalışmak için çıktıkları nokta açısından "mahalli" ve "gezici" olmak üzere ikiye ayrılabilirler. İki grubu birbirinden ayıran en önemli fark, mahalli olanlar bulundukları bölgelerde günübirlik çalışanlardan oluşurken gezici olanlar yaşadıkları bölgelerden çalıştıkları bölgelere göç edenlerden oluşmaktadır.[47] Yukarıdaki örneklerde Ege ve Trakya'da çalıştıkları yerlere göç edenler gezici iken Bafra örneğinde kasaba içinde günübirlik çalışmaya gidenler mahallidir.

Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan araştırmalar ve haberler işçilerin yaşamlarına dair önemli veriler sağlamıştır. Bu çalışmalarda değinilen belirli noktalar, işçilerin çalışma koşulları ve yaşamlarının anlaşılmasında önemlidir. Yapılan çalışmalarda işçilerin aracılarla, işverenle, göç ettikleri bölgelerin yerli haklıyla ilişkilerine, çalışma ve yaşam koşullarına değinilmiştir. Bu araştırmalardan ortaya çıkan bulgularla mevsimlik tarım işçilerinin genel bir görüntüsüne ulaşmak mümkündür.

Çalışma ilişkilerine dair bulgulara göre mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerinde aracılar önemli bir yere sahiptirler. Aracılar bölgelere göre değişen isimler alırlar.[48] Elçi, elci[49] dayıbaşı, çavuş[50] bunlar arasında en sık rastlanan adlandırmalardır. İşçilerle işverenler doğrudan bir iş ilişkisi kurmazlar. "Aracılar işçilere iş, işverenlere de işçi sağlayan aktördür".[51] Aynı zamanda aracılar, işçilerin çalışacakları yerlere ulaşımlarını sağladıkları gibi, burada her türlü problemleri ile ilgilenirler.

---

[45] Geçgin, 2009:15.

[46] Yıldırak vd.,: 2003: 63,76.

[47] Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262.

[48] Akbıyık, 2008: 232; Yıldırak vd., 2003: 67.

[49] Şeker, 1986:131.

[50] Akbıyık, 2008: 232.

[51] Karacan, 1991: 36; Şeker, 1986: 131; Yıldırak vd., 2003.

Çalışma ilişkilerinin diğer bir aktörü olan işverenler işçilere çalıştıkları dönemlerde ücret ödemek dışında işçilerin hiçbir sorunlarıyla ilgilenmek zorunda değildirler. Tarım kesiminde çalışma ilişkilerini düzenleyen iş yasasının olmaması, var olan iş hukukunun kapsamının dışında kalmaları[52] işçilerle ilgili olarak işverenlerin herhangi bir sorumluluk yüklenmemelerinde en önemli nedenlerden birisidir. Daha eski dönemlerde Çukurova'da öğle yemekleri işveren tarafından verildiği halde şimdi böyle bir uygulamaya rastlanmamaktadır.Ancak şimdilerde işçiler yemeklerini kendileri yaptıkları gibi yemek masraflarına da işverenler katılmamaktadır.

Çalışma ilişkilerinin tamamen enformel olması, işverenlerin işçilerine karşı herhangi bir sorumluluk yüklenmemelerinin yanında, işçilerin yaptıkları iş üzerinden sosyal güvenceye de sahip olmadıklarının göstergesidir. Mevsimlik tarım işçiliği doğa koşullarına doğrudan ve uzun süre maruz kalma gibi nedenlerle iş kazası ve meslek hastalıklarına fazla açık olmasına rağmen sosyal güvenceden yoksundurlar. Mevsimlik tarım işçilerinin önemli bir kısmı sağlık sigortasından yeşil kart aracılığıyla yararlanırken[53] iş kazası, meslek hastalığı, emeklilik gibi sosyal güvenliğin diğer kollarından faydalanamamaktadırlar.

Mevsimlik tarım işçilerinin ekim veya kasım gibi iş sezonlarının kapanması ile birlikte işsiz kaldıkları dönem başlamış olur. Bu durumda tarım sezonu dışında işçilerin önünde iki yol bulunmaktadır. İşçiler, inşaat işçiliği gibi yine işgücü piyasasının düşük vasıflı, geçici işlerinde istihdam edilebilirler[54] veya bütün kışı işsiz geçirirler.

Yılın belirli dönemlerini işsiz olarak geçirmelerinin veya geçici işlerde çalışmalarının yanında mevsimlik tarım işçilerinin ücretleri çok düşüktür.[55] Buna karşılık çalışma saatleri oldukça uzundur. Çoğu durumda haftalık dinlenme günü olmadan çalışmaktadırlar.[56] Nitekim

[52] Doğan Keskin, Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Yasalar Karşısında Konumu, Tanımı ve Çalışma Koşulları. Mevsimlik Tarım İşçileri Çalışma Grubuna (MİGA) gönderilen bilgilendirme notu, 2011 (yayınlanmamış).

[53] Geçgin, 2009: 19.

[54] Özbekmezci ve Sahil, 2004: 266; Yıldırak vd., 2003: 67.

[55] Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262; Yıldırak vd., 2003: 92.

[56] Karacan, 1991: 40.

bir araştırma bulgusuna göre işçilerin çok önemli bir kısmı emeklerinin karşılığını alamadıklarını düşünmektedirler.[57] Düşük ücretle uzun saatler boyu çalıştıkları için geçmişte olduğu gibi hala işçilerin en belirgin özelliklerinden birisi yoksul olmalarıdır.

Mevsimlik tarım işçilerinin ücretlerinin düşük olması, kış aylarının işsiz geçirilmesi ve bunların bir sonucu olarak yoksulluk, çok sayıda çocuğun aileleriyle birlikte çalışmalarına neden olur. Örneğin Manisa'da yapılan araştırmaya göre işçilerin %23,9'u on altı ve on altı yaşın altındaki çocuklardan oluşmaktadır[58]. Ancak ücret karşılığında çalışmasalar bile çalışanlara yardım etmek kendilerinden küçük kardeşlerine bakmak, ev işleri yapmak gibi dolaylı yollardan üretim sürecine katılmaktadırlar. Ayrıca aileleriyle birlikte göç ettikleri için okulların açık oldukları dönemlerde geçici göçlerin başlaması nedeniyle çocuklar eğitimden erken yaşlardan itibaren kopmaktadırlar.[59]

İşçilerin çalıştıkları dönemlerde konakladıkları geçici barınma yerlerindeki koşullarının kötü olduğuna değinen araştırmalar bulunmaktadır.[60] Barınma sorunu çalıştıkları dönemlerde yaptıkları yolculuklar ve geçici barınma yerleşkelerinde yaşadıkları sorunlar olmak üzere iki kısımda değerlendirilebilir Özellikle yolculuklarını kamyonlarla yaptıkları dönemlerde trafik kazaları ile medyada da sıklıkla yer almışlardır.

İşçiler, geçici barınma yerlerinde çoğu durumda yanlarında getirdikleri bez, naylon gibi malzemelerle kurdukları çadırlarda yaşamlarını sürdürürler.[61] Bazı durumlarda işverenlerin, işçiler için inşa ettirdikleri barınaklarda kalırlar.[62] Ancak her iki barınma yeri için de sağlıklı bir yaşam için yeterli koşullara sahip olduğunu söylemenin zordur.[63] Bursa Tabip Odası'nın bir işçi yerleşimine dair benzer

[57] Geçgin, 2009:19.

[58] Karacan, 1991:43.

[59] Yıldırak vd., 2003: 119.

[60] Geçgin, 2009; Karacan, 1991; Özbekmezci ve Sahil, 2004; Yıldırak vd., 2003.

[61] Şeker, 1986: 112; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262; Yıldırak vd., 2003: 67.

[62] Karacan, 1991: 37-38; Şeker, 1986: 112; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262; Yıldırak vd., 2003: 67.

[63] Özbekmezci ve Sahil, 2004: 263.

gözlemleri bu ortamların sağlıksızlığını ortaya koymak adına daha açıklayıcı ifadelere yer vermektedir:

> "Yerleşim alanı, alana daha ilk varıldığında pek çok sorunu gözler önüne sermektedir. Burada yaşayan insanların neredeyse temel yaşam ihtiyaçlarının hiçbirisi karşılanmamaktadır. Yaklaşık 250-300 civarında olan hanenin çok ilkel şartlarda barınma koşullarına sahip olduğu gözlenmiştir. Yaklaşık 1300 kişinin yaşadığı bu yerleşimde barınma son derece ilkel koşullarda, toprak üzerine yerleştirilmiş el yapımı çadırlarla sağlanmaktadır. Bu barınma alanında temiz içme ve kullanma suyu yoktur. Su ihtiyaçları bölgede açılan artezyen kuyulardan sağlanmaktadır. İki kuyudan alınan numunelerden birinde suyun görünümünün bulanık olduğu gözlenmiştir. Orada yaşayanlar tarafından suların bakteriyolojik ve biyokimyasal analizlerinin hiç yaptırılmadığı söylenmektedir. Çadırların toprak zemin üzerine oturması nedeniyle yağışlı havalarda su baskınları olduğunu ifade etmektedirler. Çadırlara elektrik sağlanamamıştır. Kanalizasyon bulunmamaktadır. Temizlik ihtiyaçlarını gidermek için evlerin birkaç metre ötesinde etrafı bezlerle kapanmış üstü açık tuvalet ve banyo olarak düzenlenmiş yerler vardır. Bu alanların hijyen koşullarından bahsetmek mümkün değildir. Yemek pişirmek için yine bezlerle çevrilmiş alanlar mutfak olarak kullanılmaktadır. Barınma alanında yaşayanlar çöplerin toplanmadığını ayrıca ilaçlamanın da yapılmadığını ifade etmiştir. Katı atıklar yerleşim alanının her tarafına serpilmiş, biriktirilmiş olarak göze çarpmaktadır" (Bursa Tabip Odası, 2010).

Mevsimlik tarım işçilerinin yaşadıkları yerlerden uzakta geçirdikleri çalışma zamanlarının önemli sorunlarından birisi maruz kaldıkları sosyal dışlanmadır. Yapılan araştırmalar işçilerin yaşadıkları sosyal dışlanmanın nedenlerinin etnik kökenleri, düşük vasıflı işçi olmaları, barınma koşullarının kötü olması ve barınma koşullarının bir sonucu olarak çalıştıkları yerlerde daha fazla görünür olan yoksulluklarıdır.[64]

Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılmış araştırmaların sonuçlarına dayalı olarak buraya kadar söz edilen çalışma koşulları ve tarımda çalışmak üzere verilen mevsimlik işgücü göçünün Güneydoğu Anadolu bölgesine doğru değişen kaynaklarını açıklayabilmek için kırsal alanda üretim ilişkilerinin geçirdiği dönüşüme

[64] Geçgin, 2009: 23,25; Sidar Çınar ve K. Lordoğlu, Mevsimlik Tarım işçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine, III. Sosyal Haklar Sempozyumu bildiriler kitabı, Petrol İş, İstanbul, 2010, 419-448, s. 432-435; Yıldırak vd., 2003: 59-60.

bakmak gerekir. Ancak dönüşüm öncesinin üretim ilişkileri, tarafların artı üründen aldıkları pay, üretim ilişkilerinin şekillendirdiği sosyal ilişkiler, dönüşümden kimlerin nasıl etkilendiğini ortaya koymak açısından önemlidir. Bu yüzden sonraki başlıkta kırsal dönüşüm öncesinde Güneydoğu'daki üretim ilişkileri kısaca ele alındıktan sonra kırsal dönüşümün şekillendirdiği tarımdaki üretim ilişkilerinden söz edilecektir.

Mevsimlik Tarım İşçiliğini Yeniden Şekillendiren Bir Süreç Olarak Kırsal Dönüşüm

...Biraz medeniyetsizdir, zalimdir,
kendi yer bizi aç kor ama
ağalıkta üstüne yoktur bizim Maho'nun...

(Atıf Yılmaz, Kibar Feyzo, 1978).

Feodal Üretim İlişkilerinde Ortakçılar

Anadolu'da kırsal alanlarda kapitalist üretim on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde tütün ve pamuk gibi bazı endüstriyel ürünlerin Avrupa pazarları için üretilmesi ile başlamıştır. İç bölgelerde ancak malların limanlara taşıyabileceği demiryolu hatları boyunca piyasa için üretim yapılmaya başlanmıştı.[65] Bu dönemde ülkenin geriye kalan ezici bir kısmı geçimlik üretim yapan köylerden oluşmaktaydı. Pazar için üretim yapan bölgelerde tüketim alışkanlıkları şehirdekine benzemeye başlarken geçimlik üretim yapan köylerde halkın pazara önemli bir bağımlılığı yoktu. Yiyecek ve giyim eşyalarını kendileri üretirlerdi. Bu dönemlere ait bulgular yiyecek alışkanlıklarının ve giyim eşyalarının son derece basit olduğundan söz etmektedir.[66]

Bu dönemdeki köyler mülkiyet yapısı üzerinden iki kısma ayrılabilir. Bazı köylerde küçük toprak mülkiyeti hâkimdir. Her aile kendi

[65] Oya Köymen, Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları O. Baydar (ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1999,1-30, s.2.
[66] Hüsrev, 1934: .23,20.

üyelerinin emek gücünü kullanarak kendi geçimlerine yetecek kadar tarımsal üretim gerçekleştirirdi. Kendilerine ait arazide geçimlik üretim yapan bu grup Anadolu topraklarında daha fazla görülür. Özellikle Batı, Kuzey ve Orta Anadolu'da daha yaygın bir toprak işleme şekli olmuştur. Diğer bir grup köyde, toprağın mülkiyeti toprak ağasına[67] aittir, toprağı ekip biçenler ortakçılardır.[68] Bu köyler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın bir şekilde bulunurlar.[69] Neden Güneydoğunun daha fazla mevsimlik tarım işçi göçü verdiği sorusuna cevap aramak için ikinci grup köylerdeki üretim ilişkilerine daha detaylı bir şekilde bakmak gerekir.

Toprağın mülkiyetinin toprak ağasına ait olduğu ikinci grup köylerin kökenlerine Osmanlı döneminden itibaren bakılabilir. Osmanlı döneminde toprak mülkiyetinin toprak ağasına ait olduğu feodal yapının, yani zeamet ve tımar[70] alınmayan, "hâkimlerinin mülkiyet üzre zapt ve tasarruf ettikleri" toprakların Bosna, Hersek, Eflak, Buğdan ve Şark Vilayetlerinde bulunduğu ifade edilmiştir. Bosna, Hersek, Eflak,

[67] Büyük toprak sahipleri ağa, bey veya aşiret reisi olarak da adlandırılabilir (Hüsrev, 1934: 176).

[68] Bahattin Akşit, *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Yayınları, Ankara, 1967,s.60

[69] Hüsrev, 1934: 176.

[70] Osmanlı toprak düzeninde fethedilen yerler sağladıkları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen birimlere ayrılırdı. En fazla geliri sağlayanlar has, ortalama olanlar zeamet ve küçük olanlara da tımar denilirdi. "Dirlik sahipleri dirliklerindeki üretimin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamak ve vergiyi toplamakla sorumludurlar. Aynı zamanda dirlik sahipleri gelirin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra hem savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak, hem de dirliğin büyüklüğüne göre öngörülen sayıda cebelü adı verilen silahlı ve zırhlı askerlerin orduya katılmasını sağlamakla yükümlüydüler. Tımar düzeni orduya asker sağlamanın yanında tarımsal artığın devlet hazinesine aktarılmasını da sağlamaktaydı. Tımarın en önemli özelliklerinden birisi de küçük aile işletmelerine dayanmasıydı. Özel mülkiyet ve büyük işletmelere dayanan yapılarla karşılaştırıldığında, küçük aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapı merkezi devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırıyordu. Küçük işletmelere dayanan bir yapı aynı zamanda merkezi devlete karşı siyasi alternatiflerin oluşmasını da güçleştirmekte, örneğin toprağa bağlı bir aristokrasinin ortaya çıkmasını engellemekteydi. İşte bu mali ve siyasal nedenlerle Osmanlı Devleti tımar düzenini gücünün yettiği ölçüde yaygınlaştırmaya ve korumaya çalışmıştır" (Pamuk, 1988: 40-41). Nitekim tımar sahipleri ne toprağın mülkiyetine ne de tasarruf hakkına sahiplerdi. Devlet adına vergi ve asker toplamakla sorumlulardı. Tımarlar veraset yoluyla sonraki kuşaklara aktarılamazdı. "Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde mutlak bir hakka sahip olan sultan, tımar verip almakta tamamen serbestti" (Divitçioğlu, 2010: 27-28). Reaya toprağın mülkiyetine sahip olmamakla birlikte tasarruf hakkına sahiptir. Belirli koşulları yerine getirdiği sürece bu hak mutlaktır hatta varislerine de aktarılabilir (Divitçioğlu, 2010: 37).

Buğdan'daki feodal yapıların Avrupa'dakinden farklı olmadığı bilinirken Anadolu'da nasıl olup da "Roma'nın esaretini geride bırakacak kadar iptidai"[71] feodal ilişkilerin kendisine gelişme alanı bulduğuna dair bazı açıklamalar vardır. Bu açıklamaların içinde en yaygın olanına göre feodal yapının Osmanlı'da varlığını sürdürmesi Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı'na giderken Şii ayaklanmalarını bastırması sırasında, "İran'a karşı takip ettiği siyasetin bir sonucudur". Burada emniyetli bir bölge oluşturmak amacıyla Ekrat Beylerine (Kürt Beyleri) Osmanlı'ya bağlılıkları karşılığında belirli bir yerel özerklik tanınmıştır. Osmanlı burada mevcut mülkiyet yapısına, beylerle köylüler arasındaki feodal ilişkilere dokunmayacaktı. Bu nedenle "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tımar düzeni ancak sınırlı bir biçimde uygulanabilmişti".[72] Benzer bir yaklaşımla kendine has özellikleri olan doğu eyaletlerinde köylünün serf statüsünde olduğuna değinilir.[73] Ancak Osmanlı'nın sonraki yıllarında tımar düzeninin dağılması ile birlikte çeşitli yöntemlerle diğer bölgelerde de tarımsal artığa el koyan devlet dışında bazı yapılar ortaya çıkmıştır.[74] Güneydoğu'da ise

[71] Hüsrev, 1934: 165-166.

[72] Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 179.

[73] Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 129.

[74] Tımar sisteminin bozulmaya başlamasıyla ortaya çıkan bu yapılar feodal özellikler taşımamışlardır. Mülkiyeti devlete ait olmaya devam eden miri toprakları fiili olarak kullanmışlardır. Örneğin özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında etkilerini arttıran *ayanlar* zamanla miri toprakların fiili mülkiyetini ele geçirmişlerdi. Bu toprakları işleyen köylüden devlet adına *öşür* ve diğer vergileri topladıkları gibi toprak kirası da talep edecek kadar güçlendikleri olmuştu (Pamuk, 1988: 107). Diğer taraftan da yöre halkı ayanlardan asayişi ve güvenliği sağlamalarını beklemiştir. Manisa yöresinde Karaosmanoğulları, İzmir'de Katipzadeler, Ankara'da Müderriszadeler ve Nakkaşzadeler gibi önde gelen ayan aileleri olmuştur (Pamuk, 1988: 124-125). Her ne kadar Pamuk, bu ailelerin feodal bir yapılarının olmadığını söylese de Divitçioğlu (2010: 129) 18. ve 19. Yüzyılların başında ayan-derebey-ağa özel mülkiyetine doğru bir dönüşümden bahsetmiştir. Ancak Divitçioğlu da "genellikle *derebeylik üretim tarzı* diyebileceğimiz bu özgül geçiş tarzının, tabiatıyla feodal üretim tarzından farklı olduğunu çünkü toprakların hukuki mülkiyetinin hala devlete ait olduğunu ve buradaki köylülerin serf statüsünde olmadığını" ifade etmiştir. Başka bir yerde ise bu ailelerden birinin tam da feodal yapı oluşturduğuna dair bir örnekle karşılaşmak mümkündür. Karaosmanoğulları'nın on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kıyı bölgelerinin ticari tarıma açılması sürecinde şöyle bir davranışından bahsedilir: "Batı Anadolu tarımında kapitalizmin gelişme süreci, Karaosmanoğulları gibi uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin topraklarını ortakçılık ve yarıcılık ile işleyen veya kendi küçük tarlalarında çalışan mülk sahibi köylülerin topraklarından atılma ve mülksüzleşme sürecidir"

19. yüzyılda merkezi yapıyı güçlendirmeye dönük çabalara rağmen büyük toprak sahipliği ve aşiretler varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin "1890 senesine kadar cenupta (güneyde) Kürtler kendilerini filan veya falan beyin tebaası sayarlardı. Sultan Hamit bu tabirin istimalini menetmişti. Mamafih bugün bile Cenubuşarkide (güneydoğuda) bazı ihtiyarlara sorulduğu zaman cevaben kendilerinin mesela "Hatip Bey" veya "Cemal Bey" tebaası olduklarını söylerler".[75]

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçişle birlikte fazla bir değişikliğe uğramayan Güneydoğu Anadolu'nun üretim ilişkisinde iki taraf vardır; toprak sahipleri olan ağalar ve onların arazilerini üründen alacakları belirli bir pay karşılığında[76] işleyen ortakçılar. Geniş toprakların mülkiyetine sahip olan ağalar, arazilerini çiftçi aileleri arasında paylaştırır. Geçimlerini sağlayabilmelerinin tek yolu ağaya ait toprağı işlemek olan ortakçılar hasat zamanı üründen belirli bir payı toprak sahibine bırakırlar.[77] Taraflar tarımsal üretimi sürdürebilmek için belirli yükümlülükleri yerine getirirler. Toprak sahipleri arazi, bina, canlı ve cansız demirbaş ve işletme sermayesinin bir miktarını sağlar.[78] Yani üretim araçları ile birlikte ortakçılarına barınma imkanı da sağlarlar. Toprak sahibinin arazisi üzerinde olan evlere yerleşen ortakçılar

(Köymen, 1999: 2). Ailenin büyük arazilerinde ortakçı ve yarıcı çalıştırması, ticari tarıma geçişle birlikte bu gruplardan topraksız köylüler üretmeleri Karaosmanoğulları'nın zamanla feodal bir yapıya büründüğünü düşündürmektedir.

[75] Hüsrev, 1934: 178.

[76] Toprak sahibi ile ortakçıların üretime olan katkıları ve ürünü paylaşma şekilleri bölgelere göre değişen isimlere sahiptir. *Yarıcılık:* mal sahibi toprak, bina, tohum, bazı durumlarda borçlandırma yoluyla işletme sermayesini verir. Diğer tarım araçları, emek ve harcamalar ortakçıya aittir. Hasat zamanı ürün, ortakçı ve toprak sahibi arasında yarı yarıya paylaştırılır. *İcare/icarcılık:* bu sistemde toprak ve işletme binaları dışında kiracı diğer tarım araçlarını ve işletme giderlerini üstlenir. Bu sistemde mal sahibinin payı, 1/5 ile 1/10 arasında değişir. *Çariyek/caize:* toprağın yanında tohumun yarısını toprak sahibi karşılar. Tohumun yarısı, araç ve gereçleri ortakçı sağlar. Ürünün 1/4'ünü toprak sahibi, 1/4' ünü ortakçı alır. Diğer yarının ¼ ü kira bedelidir. Geriye kalan tekrar ikiye ayrılır (Yasa, 1970: 154-155). *Marabacılık:* bu sistemde her türlü tarım aracı mal sahibinindir. Maraba sadece emeğini üretime katar. Elde edilen ürünün 2/3'ü veya ¾'ü toprak sahibine aittir. Yani ancak rubu olarak adlandırılan dörtte biri marabaya kalır (Aydın, 1986c: 138). Maraba kelimesinin de buradan yani, *murabbaa*' dan (Hüsrev, 1934: 178) (dört unsur veya dört parçadan meydana gelen, dörtlü) geldiği düşünülür.

[77] Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri*, İstanbul: Ant Yayınları, 1971, s. 172.

[78] İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni I.*, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 1992, s. 140.

kendilerine gösterilen arazileri işlerler. Ortakçılar kendilerine verilen evlere ve arazilere karşılık çoğu durumda üretim araçlarının bazılarını karşılamakla yükümlüdürler. Bazı üretim araçlarını ağadan ödünç alan ortakçılar hasat zamanı bunları tekrar vermek zorundadırlar. İşletme sermayesi de zaten "borçlandırma" yoluyla ortakçılara verilir.

Ağa ile ortakçı ilişkisini şekillendiren, iki önemli etken bulunmaktadır. Birincisi ağalar hasat zamanı üründen belirli bir pay aldıkları için aldıkları payın yüksek olması ürünün miktarının yüksek olmasına bağlıdır[79]. İkincisi üretimin emek yoğun olması ağaların kendileri için çalışan ortakçıların sayısı konusunda hassas olmalarına neden olur.[80] Üretim yapısından kaynaklanan bu özellikler ağaların, topraklarındaki ortakçıları tutmak konusunda oldukça katı olmalarının nedenini ortaya çıkarır. Bu yüzden ortakçıları kendisine bağımlı konumda tutmak için üretim ilişkilerinden ve günlük ilişkilerden kaynaklanan bazı yolları kullanır.

Ortakçıların hareketliliğini kısıtlamada bir araç olduğu kadar ağaların hasattan aldıkları payı da artırmalarını sağlayabilecek *borçlanma* ilişkisi denetimin ve bağımlılığın sağlanmasında önemlidir. Ortakçıların borçlanmaları üretim ilişkilerinin doğasından kaynaklanmaktadır çünkü işletme sermayesi ortakçıya "borçlandırma"[81] yoluyla verilir. Ortakçıların borçlarını ödeyinceye kadar ağanın yanında ortakçılık yapmaya devam etmek zorunda kalmaları kaçınılmazdır. Ortakçıya hasat zamanı kalan tek şey üründen aldığı pay olduğuna göre borçlu olan ortakçı kendisine düşen ürün miktarını borcuna karşılık toprak sahibine vermek zorunda kalır.[82] Hatta bu durumdaki ortakçının borcunu sadece bir hasat döneminde tam olarak ödeyip ödemediği de belli değildir. Yani bağımlılık arka arkaya hasat dönemlerini kapsayacak şekilde uzayabilir. İşte bu kısırdöngü, borçlu

[79] Sencer, 1971: 136.

[80] Adnan Akçay, Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 7*, 1987, 46-58, s. 54.

[81] Borçlandırma yöntemi, elkonulan tarımsal artığı artırmak için kullanılan bir yöntemdir. Örneğin Osmanlı'da tımar sisteminin bozulmasının ardından devlet adına vergi toplayan mültezimler de toprağı işleyen köylüye faizle borç para vererek tarımsal artığa el koymuşlardır (Pamuk, 1988: 106).

[82] Sencer, 1971: 172.

olan ortakçının toprak sahibinin izni olmadan köyü terk edemeyeceği, köy ağasının adına çalışmaktan başka seçeneklerinin kalmadığı anlamına gelir.[83] Bu döngünün böylece sürüp gitmesi borç esareti altındaki ortakçıyı toprak sahibinin kölesi haline getirmiştir.[84]

Ağaların ortakçı emeğini kaybetmemek için uyguladıkları denetimin en önemli bileşenlerinden birisi ortakçıların fiziksel hareketliliklerinin kısıtlanmasıdır. Aslında ağa herhangi bir ortakçıyla çalışmak istemezse onu derhal topraklarından çıkarmakta serbesttir.[85] Ortakçı bu durumda sadece topraksız kalmamakta, oturduğu ev ağaya ait olduğu için evsiz de kalmaktadır. Bu durumdaki bir ortakçı, kendisini kabul ettirmesi halinde, başka bir ağanın yanında çalışmaya başlayabilir.[86] Ancak karasaban, kağnı gibi ilkel araçların kullanıldığı emek yoğun tarımsal üretim[87] ilişkisinde emeğin topraktan daha kıt bir faktör olması nedeniyle ortakçıların hareketliliklerini engellemek gerekir. İşte bu noktada fiziksel şiddetin de kullanıldığına dair kanıtlar vardır:

> "şimdiki ağaların çok kudretli olan babaları dedeleri köylüleri çıkarmamışlar, onları türlü cezalarla cezalandırmışlar, dövmüşler hapsetmişler, hatta öldürmüşlerdir... ağalar arasında rekabet varmış, köylünün bir ağanın elindeki bölgeden diğer ağanın elindeki bölgeye gitmesi, bir yurttaşın kaçak olarak sınırı aşıp başka bir devletin topraklarına girmesi gibi yasakmış. Bunun için kimse bu tehlikeli işe girişmeye cesaret edemezmiş" (Bozaslan, 1966: 10).

Bağımlılık aynı zamanda ortakçıların sunduğu emeğin karşılığında ağanın onları koruma ve temsil etmesine dayanan ataerkil bir ilişkinin de sonucudur Ortakçı her türlü işte karşılıksız emeğini sunarken ağa ortakçısını devlet kurumlarında temsil eder, ona barınacağı ve geçinebileceği imkânları sağlar, anlaşmazlıkları çözer. Resmi kurumlardaki nüfuzlarını kullanarak "köylerindeki vergi vermeye mecbur olanları askerden, suçluları mahkemeden, çalışmaya

[83] Cavit Orhan Tütengil, 100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısal Sorunları, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975s. 137.

[84] Hüsrev, 1934: 187.

[85] Beşikçi, 1992: 138,140; Sencer, 1971: 173,176.

[86] Mehmet Emin Bozaslan, *Doğunun Sorunları.*, Şafak Kitapevi, Diyarbakır 1966, s.9.

[87] Yahya Kanbolat, Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliğ, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1963, s. 17; Beşikçi, 1992: 133.

mecbur olan ameleleri, vermek zorunda oldukları bedelleri tahsilden kurtarmaya çalıştıkları" bilinmektedir. Aynı zamanda kredi alışverişlerinde, ihtilafların çözülmesinde önemli rol oynarlardı[88] Bu haliyle sadece üretim ilişkilerinin değil toplumsal yaşamın sürdürülmesinde de oldukça önemli bir aktör oldukları görülmektedir. "Ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla" sözü ağaların konumlarının ortakçıları için anlamını göstermesi açısından önemlidir.

Bu ataerkil ilişkide ortakçıların ağalar için karşılıksız emeklerini sunarak yerine getirdikleri angaryalar vardır. Ağa-ortakçı ilişkisinin şartlarının bölgelere hatta yörelere göre değişmesi birbirinden farklı angarya yükümlülüklerinin görülmesine neden olmuştur. Güçlü bir denetim ve bağımlılık, cezalandırma mekanizması olmadan düşünülemez. Bundan dolayı bir zorunluluk olan angaryaları yerine getirmeyenler telafi etmek zorundadırlar. İcare usulünde iki gün çalışmayan ortakçının, erkeklere ödenen iki yevmiye tutarını toprak sahibine ödemekle yükümlü olduğu ifade edilir.[89] Ancak çoğu durumda telafisinin beklenmesi yerine güçlü bir yaptırımla da karşılaşabilirler.[90] Örneğin Diyarbakır'da yapılan bir araştırmaya göre *sukhra* adı verilen angaryaya katılmayanlar cezalandırılır ya da köyü terk etmeye zorlanır. Bu yüzden ortakçılar kendi ürünlerini tehlikeye düşürme pahasına ağa toprağında çalışmak zorunda kalırlar.[91]

Bu üretim ilişkisi içinde ortakçılar ile birlikte bir de ücret karşılığında çalışanlar bulunur. *Azab*[92] ya da *ırgat* olarak adlandırılan bu kesim marabalardan daha yoksuldu, herhangi bir yerde kendilerine ait evleri ve arazileri yoktu, geçici olarak iş buldukları çiftliklerde aile boyu

[88] Beşikçi, 1992: 149,160.

[89] Sencer, 1971: 175

[90] Hüsrev, 1934: 178.

[91] Akçay, 1987: 55.

[92] Diyarbakır'da benzer bir işe alma ilişkisine *şikerte* adı verilmişti. (Aydın, 1986c: 139-140). **Azep-azeb-azab:** (Ar. Azeb), 1. Bekâr, 2. Eskiden Türk ordusunda çeşitli zamanlarda piyade, istihkam, ve bilhassa tüfekçi deniz askerlerine verilen isim: azebler ocağı, Türk donanmasında kürekli gemiler devrinde (XVII. Asır sonuna kadar) tersane asker ocağının adı olmuştur ki, yeniçeri ocağının kuruluşunda bekar kalmanın şart koşulmuş olduğu hatırlanırsa, yeniçeriler gibi devlet hazinesinden gündelik alan tersane efradı için de bekarlık şart olduğu ocaklarına verilmiş bu isimden pek aydın olarak anlaşılır 3. *Halk ağzı*, çiftlik uşağı, bir yıllığına tutulan erkek hizmetçi (*Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2005). "Azep-azeb-azab", İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı).

çalışmışlar ve yaşamışlardı.[93] Harmandan harmana bir yıl için işe alınırlardı. Toprak, Gaziantep'te sürekli bir işçi türü olarak tanımladığı azabların çoğunluğunun yıllarca aynı toprakta kaldığı da olmuştur[94]

Kırsal Dönüşüm ve İç Göç Ekseninde Kırsal Alanda Üretim İlişkilerinin Değişimi

Bu var ya, hem biçer hem döver,
hem de çuvala doldurur verir eline.
İş kalmadı gayrı...

(Yaşar Kemal, Hüyükteki Nar Ağacı, s.20).

Türkiye'de ikinci dünya savaşını[95] izleyen yıllarda kırsal alanlarda hem bir çözülme hem de yeni bir yapılanmanın iç içe gerçekleştiği hızlı bir kapitalist dönüşüm yaşamıştır. Dönüşüm tarımda makineleşme, toprak mülkiyetindeki yoğunlaşma, tarımsal üretim yapılmayan alanların hızla tarıma açılması gibi kapitalist sistemin kurulmasına dair güçlü işaretler ile başlamıştır. Kırsal alanda kapitalist yayılma köylerin şehirlere, kasabalara uzaklıklarına, köyleri bu merkezlere bağlayan yolların durumuna, haberleşme araçlarını kullanma kapasitelerine bağlı olarak dalga dalga kente yakın köylerden dağ köylerine doğru gerçekleşmiştir. 1970'lerde dönüşüm sonlandığında ise yine pek çok ülkede olduğu gibi oldukça tanıdık bir sonuç olarak, ortakçılar, yarıcılar için kırsal alanda geçinme yöntemleri ortadan kalkmıştır. Küçük meta üreticileri ise kapitalist sisteme uyum

[93] Zülküf Aydın, Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalhana. Ithaca Pres, London, 1986c, s. 139; Hüsrev, 1934: 178.
[94] Toprak, 1997: 8.
[95] Türkiye'de Ege, Akdeniz ve Marmara'da daha önce bahsedildiği gibi ticari tarımın başlaması ve bununla birlikte gelişen piyasa ilişkileri on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. İkinci dünya savaşı sonrasındaki dönem gelişmiş ülkelerin hammadde ihtiyacını karşılamanın yarattığı etki ile hareketlenen ilk dönemden farklı olarak olağanüstü boyutlara varan makineleşmenin etkisidir. Makineleşme 1950'lerde Anadolu'nun tüm bölgelerini ticari tarıma açılması başlamıştır. Kırsal alanda dönüşümün yaşanmasının özellikle bu tarihlere denk gelmesinde ABD'nin etkisi vardır. ABD'nin gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasının tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak gerçekleşeceği yönündeki politikasının bir etkisidir. 1950'lerde Türkiye de bu kalkınma stratejisi çerçevesinde Marshall Planı sayesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde modernleşme başlatmıştır (Köymen, 1999: 13,16).

sağlamaları oranında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tarımsal üretimin verimliliği eski usullerle yapılan tarımla karşılaştırıldığında çok yüksek oranda artmış, tarımsal işletmelerin işgücü arzının niteliği farklılaşmış, pazar için üretim başka bir deyişle ürünün artık meta olduğu bir üretim biçimine geçilmiştir.

Aslında kırsal dönüşüm çoğunlukla kentlere doğru gerçekleşen göç üzerinden tartışılmıştır. Bu dönüşümün en belirgin etkisi kente göç[96] ve göçün sonucu olarak kentlerdeki hızlı değişimdir. Ancak dönüşümün bir de kırsalda kalanlar ya da henüz göç etmeyenler üzerinde etkisi olmuştur. Kırsal dönüşüm sürecinin ortaya çıkardığı işgücü fazlası, bazı bölgelerde kentlere kitlesel göç hareketi olarak tezahür ederken, bazı bölgelerde ise tarımda ücretli işçilik biçiminde çalışma eğilimini ortaya koymaktadır. Ancak kente gidenler ile kırsalda kalanların yolları birbirlerinden belirgin bir şekilde ayrılmamaktadır. Kırsal bölgede kalmaya devam edenlerin bir kısmı tarımda çalışacak ucuz işgücünü oluştururken büyük olasılıkla göç sürecinin daha sonraki aktörleri olmaktadırlar. Göç edenler ise kentlerde tutunma aşamasında benzer bir işgücü kesimini oluşturmuşlardır. Kırsal alanlarda kalanlar ve kente göç edenler her iki alanda da ucuz işgücünü oluşturarak işçileşme sürecinin farklı tezahürlerini sergilemektedirler. Kente göç edenlerin göç etme öncelikleri, yani daha sonra göç edenler aleyhine yaşanan farklılıklar işçi sınıfının kendi içindeki hiyerarşik yapısını oluşturduğu gibi mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan kesimin kimler olacağını da belirlemektedir.

Buradan yola çıkarak Türkiye'nin kırsal alanlarında gerçekleşen dönüşümün mevsimlik tarım işçiliğini nasıl ve hangi koşullarda yeniden yarattığı ile ilgili olarak gerçekleştirilecek analiz için iki ayrı 'dönemlere ayırma yöntemi' kullanılacaktır. Dönemlere ayırma çalışmalarından ilki Tekeli (1978) tarafından kırsal dönüşümü, diğeri ise Akşit (1998) tarafından kente göçteki dalgalanmaları açıklamak

[96] Kentleşme oranı üzerinde 1950lerden sonra olağanüstü bir hızlanma olmuştur. 1940'ta ve 1945'te kentleşme oranı değişmeyip %18 olarak kalmıştır. 1950'de bir puan artarak %19 olmuştur. 1955'te ise dört puanlık bir sıçrama ile %23'e çıkmıştır. Bu tarihten sonra beş yıllık dilimlerde en az artış olduğunda bile üç puan olarak gerçekleşmiştir (İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün, 1998: 219).

Şekil 1. Kırsal Dönüşüm ve Kırdan Kente Göçte Belirleyici Dönemler

Kırsal Dönüşüm

1. Dönem →	2. Dönem →	3. Dönem →
1948 Marshall planı ile başlayan makineleşme	**1956** Dış ödemeler dengesine bağlı olarak traktör alımının durdurulması	**1963** I. Beş yıllık kalkınma planı- ülke içinde traktör üretiminin başladığı dönem	**1970** traktör sayısı 100.000'e yükselmiştir

Göç

1. Dönem	2. Dönem	3. Dönem
1950-1955 önceki beş yıla göre kırdan kente göç 4 kat artmıştır *1950'de kırsal nüfus %81 kentsel nüfus %19* *1955'te kırsal nüfus %77 kentsel nüfus %23*	**1965-1970** önceki beş yıla göre kente göç 2 kat artmıştır *1965'te kırsal nüfus %70 kentsel nüfus %30* *1970'te kırsal nüfus %64 kentsel nüfus %36*	**1980-1985** önceki döneme göre kente göç 1,5 kat artmıştır *1980'de kırsal nüfus %55 kentsel nüfus %45* *1985'te kırsal nüfus %52 kentsel nüfus %51*

amacıyla oluşturulmuştur. Söz konusu dönemler birbirlerini birebir karşılamak gibi bir zorlamaya maruz bırakılmadan iki sürecin bir arada ele alınması amaçlanmaktadır. Bu dönemleri kullanmaktaki amaç karmaşık birer süreç olan kırsal dönüşüm ve göç olaylarını sistematik bir şekilde açıklamanın yanında her iki sürecin de birbirlerini takip eden dalgalar halinde gerçekleşen bir gelişme seyrine sahip olmasından kaynaklanır. Nitekim Tekeli'nin sistematiğinde önemli olan birinci ve üçüncü dönemlerin ardından Akşit'in belirttiği bir göç dalgası gelmektedir. Tekeli'nin birinci dönemi geçimlik tarımın dönüşümden en fazla etkilendiği dönemdir. 1950-55 göçü ilerde bahsedileceği gibi geçimlik tarımla uğraşan çiftçi göçüdür. Üçüncü dönem 1963-70

dönemi Güneydoğu'nun feodal yapısının dönüşümden etkilendiği dönemdir. Bu etkiyi ortaya çıkarır şekilde iç göçte bu dönemi takip eden 1980-85 dönemini Akşit, Güneydoğu göçü olarak adlandırmıştır. Sonuç olarak Tekeli ve Akşit'in belirttiği dönemler birbirlerini neden sonuç ilişkisi içinde takip ettikleri söylenebilir.

Kırsal Dönüşümde ve Kente Göçte İlk İki Dalga 1948-1963

Kırsal dönüşüm olarak bahsettiğimiz gelişme 1948-1970 yılları arasında gerçekleşmiştir. Dönüşüm süreci kırsal alanda doğa, teknoloji ve insan gücü faktörlerinin kullanım oranlarını ve yöntemlerini değiştirerek yerleşik yapıları sarsan toplumsal bir değişime sebep olmuştur.[97] Kırsal dönüşüm sürecinin ilk basamağı 1948-1956 arasında makineleşmenin başladığı süreçtir. 1936'da traktör sayısı tüm yurtta 961 iken, 1948'de 1.750'ye çıkmıştır.[98] İthalata dayanan tarımda makineleşme Marshall planının eşliğinde 1948'den sonra hızlı bir şekilde yükselmiştir. İlk dönemin sonunda yani dış ödemeler dengesinde oluşan sorunlar nedeniyle traktör alımının durdurulduğu 1956'da ise sayı 43.727'ye varmıştır. Yani yirmi yıllık süreçte traktör sayısı baş döndürücü bir hızla artmıştır. Üretimde makinenin kullanılmaya başlanması çok önemli bir dönüm noktasıdır çünkü "karmaşık makineler pahalı olduklarından, kullanımları ancak büyük miktarda mal üretildiği zaman karlı olacaktır". Büyük miktarda mal üretimi ile karlı olabilen makine kullanımı piyasa fikrini de kaçınılmaz kılar.[99]

Büyük miktarda mal üretmenin ve makineleri tam kapasite ile kullanabilmenin yolu daha fazla arazinin tarıma açılması ile mümkündür. Dolayısıyla makineleşmenin bir sonucu olarak bu dönemin diğer önemli gelişmesi tarımda kullanılan arazi miktarındaki artıştır. 1948'de ekili, dikili, nadasa bırakılan alanlar 15,408 hektardan 1956'da 24,329 hektara hızla yükselmiştir. Yani çok kısa bir süre içinde Türkiye'de ekilebilecek alanların neredeyse sınırına gelinmiştir.[100] Ekim alanının

[97] Mehmet Ecevit, İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*,: Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996, 493-501, s. 495.

[98] Kanbolat, 1963: 20

[99] Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*, A. Buğra (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 82-83.

[100] Tekeli, 1978: 303.

hızla artmasının bir sonucu olarak tarımsal üretim de artmıştır. Ancak ilk dönemde değişimi asıl yaratan faktör hızla tarıma açılan arazilerin az sayıda çiftçinin elinde yoğunlaşmasıdır. Yani toprak sahibi olan her köylünün işlediği arazi miktarı artmamış aksine bazı işletmeler hızla büyümüştür. Bunun en iyi kanıtı da 1952 yılında yapılan SBF anketinin verileridir. Söz konusu araştırmanın verilerine göre ortalama işletme büyüklüğü 1948 yılında 847 dönüm iken, 1952 yılında 1113 dönüme çıkarak % 31 oranında temerküz gerçekleşmiştir. Bu oran büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu'da % 35 iken küçük işletmelerin yoğunlaştığı Orta Anadolu'da % 43 gibi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.[101] Yani bazı kişilerin mülkiyetinin artması sadece daha önce işlenmeyen arazilerin tarıma açılması ile olmamış, buna küçük işletmelerden büyük işletmelere mülkiyet devri de eşlik etmiştir. Hatta SBF verilerine göre ikincisi birincisine göre daha yüksek bir oranda gerçekleşmiştir. Arazi mülkiyetindeki bu genişleme % 64 oranında daha önce tamamen işlenmekte olan, % 13 oranında kısmen işlenmekte olan ve % 23 oranında hiç işlenmeyen arazinin satın alınmasıyla gerçekleşmiştir. Tarımsal arazilerin mülkiyetindeki genişleme, % 77 oranında, sahibi, kiracı ve ortakçı marifetiyle işlenen arazi aleyhine gerçekleştiği söylenebilir.[102]

Tarımsal arazilerin belirli kişilerin ellerinde yoğunlaşmasına[103] dair bu işleyişte üç yöntem etkin bir şekilde kullanılmıştır. Birincisi yarıcıların işledikleri toprakların onlardan alınmasıdır; ikinci yöntem yeni koşullara uyum sağlayamayan küçük işletmelerin topraklarını büyük işletmelere devretmesidir; üçüncüsü ise hazine arazilerinin ve meraların işgal edilmesidir. Yani tarım arazisi olarak kullanılmayan devlet arazilerinin büyük ve orta boy çiftçiler tarafından işgal edilmesi üçüncü yöntemi oluşturmuştur.[104] İlk ikisi daha önce işlenen arazilerin

[101] akt. Kanbolat, 1963: 39.

[102] akt, Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni,* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 62; Kanbolat, 1963: 40-41.

[103] Toprağın az sayıda kişinin mülkiyetinde toplanması, toprak temerküzü, kutuplaşma olarak da adlandırılır. Bunun başlıca yöntemleri de toprak açma, satın alma, başkalarının topraklarına ekonomi dışı baskılarla el koyma ve artan kredi ihtiyaçları karşısında toprağı ipotek altına alan tefecilerin borç ödenmeyince toprağa el koyması şeklindedir.

[104] Kanbolat, 1963: 39; Mübaccel Kıray, Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı, *Kentleşme Yazıları,* Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, 66-89,

el değiştirmesini, üçüncüsü ise hiç işlenmeyen arazilerin tarıma açılması anlamına gelmektedir.

Sürecin baskın karakteri, makineleşme sonrasında oluşan toprak yoğunlaşması olunca ilk dönemde küçük de olsa bir toprağın mülkiyetine sahip olanlar ortakçılara göre kırsal dönüşümden daha fazla etkilenmişlerdir. Ortakçıların daha az etkilenmesindeki esas neden makineleşmedeki artışın ekili alanlardaki artışı karşılamadığı için makineleşme yanında hala önemli bir miktar toprağın çift hayvanı kullanılarak işlenmesiydi. Eski usullerle işlenen bu arazilerin oranı %40'tı. Çekim hayvanı kullanılarak işlenen arazi miktarında önemli bir artış olduğuna göre tarımda işgücüne duyulan ihtiyacın azalması beklenemez. Dolayısıyla tarıma açılan arazinin arttığı ancak makineleşmenin aynı oranda artmadığı kırsal dönüşümün ilk sürecinde büyük toprak sahipleri makine kullanmaya başlamalarına rağmen henüz ortakçıların emeklerine ihtiyaçları tam olarak tükenmemiştir.[105]

Küçük işletmelerin tasfiyesinin başlıca sebebi de küçük üreticilerin yeni teknolojiye uyum sağlayamamaları olmuştur. Neden uyum sağlayamadıkları sorusunun cevabını bulabilmek için zirai kredileri kimlerin kullandıklarına bakılabilir. Bu dönemde devletin verdiği zirai kredilerin çok önemli bir kısmı küçük üreticilere değil orta ve büyük mülk sahiplerine gitmiştir. Bu yüzden yeterli maddi güçleri olmadığı için küçük işletmeler teknolojik değişime uyum sağlayamamışlardır. Devletten aldıkları krediler sayesinde orta ve büyük ölçekli işletmeler hızlı bir şekilde makineli tarıma geçebilmişlerdir.[106] Dolayısıyla devletin sağladığı kredilerin çok sınırlı bir kesime ulaştığı açıktır.

Formel yollardan krediye ulaşamayan küçük üreticiler borçlanma ve tefecilik yöntemlerine başvurmuşlardır.[107] İhtiyaç duyduğu krediyi

---

s. 74-75; Mübeccel Kıray, Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması. O. Baydar (Ed.). *75. Yılda Köyden Şehirlere* içinde. Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 151- 162, s. 154; Tekeli, 1978: 316.

[105] Tekeli, 1978: 313.

[106] Kanbolat, 1963: 22-23; Kıray, 1998: 70-71.

[107] Bahattin Akşit, Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler, O. Baydar (Ed.), *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 173-186, s. 174; Kıray, 1999: 154.

tefecilerden yüksek faizle ve arazisini ipotek ederek karşılayan çiftçilerin topraklarına, borçlarına karşılık el konulmuştur. Tefeciler bazı durumlarda kendileri aynı zamanda toprak sahipleri oldukları için arazilerini genişletebildikleri gibi bazı durumlarda ipotek karşılığında aldıkları arazileri diğer toprak sahiplerine satarak toprak yoğunlaşmasına doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunmuşlardır.[108] Mülkiyetteki hızlı yoğunlaşma Adana'nın bazı köylerinde yapılan araştırmanın sonuçlarında net bir şekilde görülür. Buna göre küçük toprak sahiplerinin yoğunlukla bulunduğu bir köyde kısa bir süre içinde hanelerin %20,7'si topraklarını yitirmiş, buna karşılık bir kişinin toprağı 1.000 dönüme çıkmıştır.[109]

Ancak bu noktada kırsal alanlarda kapitalist dönüşüm tartışmalarında dönüşümden beklenen iki farklı sonuç olduğuna değinmek gerekir. Kapitalistleşmenin toprak mülkiyetinde yoğunlaşma ile gerçekleşeceği beklentisine karşılık, söz konusu sürecin küçük meta üreticilerini artırdığını ifade eden karşı bir düşünce bulunmaktadır[110] Kıray'a göre kırsal dönüşüm sürecinde toprak mülkiyetinde yoğunlaşma yaşanmıştır. Nitekim yaptığı araştırmaya göre 250 dönümden az toprağı olan köylüler, genellikle büyük borçlar altına girmişler ve bunun sonucunda %20 - %25'i yirmi yıl içinde topraklarını yitirmişlerdir".[111] Akşit'e göreyse araştırma yaptığı, küçük meta üreticiliğinin hâkim olduğu köyde, ilerlemiş bir toplumsal farklılaşmadan söz edilebilir ancak bu farklılaşma bir tarafta kapitalist işletmeler diğer tarafta ücretli işçi olarak çalışmaktan başka bir seçeneği kalmayan topraksız köylülerden bahsedilebilecek bir seviyede değildir.[112]

Kırsal alandaki dönüşüm çalışmalarında Güneydoğu Anadolu'nun dışında, "makineleşme sonrasında oluşan" büyük topraklı işletmelerin hâkim bir işletme şekli olamadığı ifade edilmiştir.[113] Yukarıda

[108] Sencer, 1971: 149-150.

[109] Kıray, 1999: 154.

[110] Akşit, 1987: 22.

[111] Mübeccel Kıray, Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşme. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982b, 339- 352, s.343.

[112] Akşit, 1967: 95-96.

[113] Akçay, 1987: 47.

bahsedilen toprak yoğunlaşması eğilimine bazı araştırmalarda ulaşılmasına rağmen, bu eğilim kitlesel bir köylü nüfusunu topraksız bırakacak boyuta varmamıştır. "Güneydoğudaki köyler hariç, traktör alabilen zengin köylülerin köyün ortak topraklarını tek başlarına ele geçirdikleri doğru değildir. Siyasi dengeler ve 1950 sonrasına hâkim olan özgürlük havası, köy merasının tarıma açılması için bütün köyün onayını gerektiriyordu."[114] Bu ikinci yaklaşımda savunulan küçük meta üretiminin Türkiye tarımının yerleşik bir bileşeni olduğu yönündeki yaklaşımı tarım sayımları ve yapılan araştırmalar doğrulamaktadır. Ancak küçük toprak mülkiyetinin hâkim mülkiyet şekli olması kırsal alanda adaletli bir toprak dağılımı olduğu anlamına gelmemektedir. Sahip olunan toprakların miktarı arttıkça bu topraklara sahip ailelerin sayılarının azalmasının[115] yanında gelir dağılımında da mülkiyetle doğru orantılı olarak önemli düzeydeki eşitsizlik dikkat çekmektedir[116]. Yani kapitalistleşme sürecinin daha önce büyük topraklara sahip olmayan üreticileri büyük toprak sahibi kapitalistler haline getirmesi Türkiye için hâkim bir model olmamasına rağmen toprak dağılımının adaletli olduğunu da söylemek zordur.

Dolayısıyla kırsal dönüşüm toprak yoğunlaşmasından daha çok küçük tarımsal işletmelerde üretimin yeniden örgütlenmesi ile uyumlu olarak gerçekleşmiştir. Daha önce geniş aile yapılarının hâkim olduğu üretimin sosyal örgütlenmesi içinde aile emeğiyle yine aileye ait toprağın işlenmesi söz konusu iken, dönüşümle birlikte arazi sadece bir çekirdek aileye bırakılacak şekilde diğer bireyler kentlere göç etmiştir. Tarıma uygun yeteri kadar arazisi olmayan köylerden, özellikle gençler, 1950-55 dönemindeki kitlesel göçlere daha fazla katılmışlardır.[117]

Tarıma açılan arazi miktarındaki artışın damgasını vurduğu 1948-1956 dönemi Türkiye'de kırsal alanlardan şehirlere göçün büyük

[114] Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, S. Tekay (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 108.

[115] 1963 tarım sayımlarına göre 1-30 dekar arasında arazi işleyenlerin toplam oranı işlenen bütün alanın % 26,4'üdür ki, bu alanı bütün ailelerin %68,8'i işlemektedir (Yasa, 1970: 64).

[116] Yasa, 1970: 78.

[117] Bahattin Akşit, İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış, *Türkiye'de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketlerine Etkisi*, A. İçduygu, İ. Sirkeci, İ. Aydıngün (drl). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 26.

boyutlara ulaştığı bir süreçtir. Bu noktada makineli tarıma geçemeyen küçük işletmelerin durumunu kırsalda artan nüfus baskısı ile birlikte düşünmek gerekir. Küçük işletmeler geçindirebileceğinden fazla olan nüfuslarını büyük kentlere işgücü olarak ihraç etmişlerdir. Bu dönemde topraklarının mülkiyetlerini kaybetmemiş ama ondan geçinemeyen kesimlerin tarımda ücretli işçilik veya kente göç seçeneklerine yöneldikleri söylenebilir.

Tablo 1. 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında İşletmelerin İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı

İşletme büyüklüğü(dekar)	İşletme Sayısı	1963(%)	İşletme sayısı	1970(%)
1-50	2.132.288	68.8	2.316.243	75.1
51-100	561.732	18.1	452.000	14.7
101-200	291.693	9.4	220.000	7.1
201-500	99.785	3.2	78.492	2.6
501-1000	11.029	0.4	12.810	0.4
1001	4.323	0.1	2.310	0.1
Toplam	3.100.850	100.0	3.082.986	100.0

Tablo 2. 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında Tarım Alanının İşletme Büyüklüğüne Göre Dağılımı

İşletme büyüklüğü (dekar)	1963 tarım alanı	%	1970 tarım alanı	%
1-50	40.793.860	24.4	41.311.080	29.6
51-100	39.953.170	23.9	32.328.750	23.1
101-200	39.730.730	23.7	30.428.580	21.8
201-500	28.421.270	17.0	19.911.590	14.3
501-1000	7.551.580	4.5	8.039.370	5.8
501-1000	10.892.740	6.5	7.566.140	5.4
Toplam	167.343.350	100.0	139.585.520	100.0

Kaynak: Akşit (1987). "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları:1960-1980", Onbirinci Tez Kitap Dizisi 7, s.23.

Bir taraftan kitlesel bir şekilde kırdan kente göçler küçük toprak mülkiyetini ortadan kaldırmayıp yeniden yaratırken diğer taraftan topraksız köylüleri yaratan başka bir dönüşüm yaşanmıştır. Türkiye'de tarımsal alanda topraktan atılmanın, mülkiyetsiz köylülüğün görüldüğü kapitalist dönüşümün, büyük toprak sahiplerinin ve topraksız ailelerin feodal ilişkilerle üretimi örgütledikleri Güneydoğu Anadolu'da yaşandığı bilinmektedir.[118] Nitekim toprak üzerindeki mülkiyet dağılımının belirgin bir şekilde eşitsiz olduğu gerçeği[119] Güneydoğu'nun geçireceği dönüşüme dair bir ipucu da verir.

Kırsal Dönüşümün Üçüncü Dönemi 1963-1970: Çözülen Geleneksel Ortakçılık

Gün ışıyordu. Geç kalmışlardı. Düştüler yola.
Köyün gömme damlarının ak toprağı
gözden ırayıncaya kadar
dönüp dönüp baktılar
Yürüdüler...

(Yaşar Kemal, Hüyükteki Nar Ağacı, s.10)

Tarıma açılan arazi miktarının damgasını vurduğu kırsal dönüşümün ilk döneminin ardından 1956'dan 1962'ye kadar traktör sayısının sabit kaldığı, arazi miktarının yavaş bir artışla 25.416 hektara ulaştığı ikinci dönem yaşanmıştır. Yukarıda konu edilen Güneydoğu Anadolu'daki feodal ilişkilerin çözülmesi ve kapitalizme doğru gerçekleşen dönüşüm, üçüncü dönemde yaşanmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı 1963'den sonraki üçüncü dönemde tarımda kullanılan arazi miktarı daha yavaş bir artışla 27.337 hektara ulaşmıştır.[120] Ancak bu dönemin kırsal dönüşüm sürecine asıl etki edecek olan husus traktör sayısının iki mislinden

[118] Bahattin Akşit, Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları:1960-1980, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 7*, 1987, 11-29, s. 18; Keyder, 1989: 108.

[119] 1963 tarım sayımları sonuçlarına göre Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin'de ailelerin %8'i toprakların %65'ini kontrol etmektedir (Beşikçi, 1992: 91).

[120] Tekeli, 1978: 303-304.

fazla artış göstermiş olmasıdır.[121] Yani traktör sayısının artmasına rağmen, ekilen arazi miktarındaki artışın sınırlı kalması kırsal alanlarda ortakçılar aleyhine gerçekleşen dönüşümü sağlayan gelişmedir. Hayvanla sürülen arazi miktarı traktör lehine azalma eğilimine girince[122] büyük toprak sahiplerinin artık ortakçı emeğine eskisi kadar ihtiyaç duymadığı ve geleneksel ilişkilerin çözüldüğü bir aşamaya gelinmiştir. Büyük toprak sahipleri mümkün olduğu kadar makineli tarıma yönelirken sadece makine kullanmaya elverişli olmayan arazilerde ortakçıları çalıştırmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla orta ve büyük işletmelerde tamamen makineleşme ya da makine ve ortakçıdan oluşan karma bir üretim sistemine geçilmiştir.[123] Makine ve ortakçı karmasına geçen işletmelerde ise ortakçılığın şartları geleneksel üretim ilişkilerindeki ürünün paylaşma oranlarının toprak sahibi lehine değiştirilmesi ile birlikte farklılaşmıştır. Hatta zamanla ortakçılara pay verilmeyip ücret ödenmeye başlanmıştır.[124] Yani bu dönemden sonra var olmaya devam eden ortakçılık yukarıda bahsedilen feodal ilişki olmaktan çıkmıştır.

Bu gelişmeleri doğrular şekilde toprak sahibi ile ortakçılar arasındaki ilişkiler 1965 ve sonrasında yapılan araştırmalara göre[125] mutlak bir çelişkiye dönüşmüştür. Çünkü "makineleşme sonrasında dönüşen" büyük işletmelerin artık ortakçılara ihtiyaçları kalmamıştır. Bu gidişin tam aksine Beşikçi, ağaların var olan feodal ilişkileri sürdürmek amacıyla ortakçılar üzerinde baskı uygulamak gibi bir eğilimlerinden bahseder. Her ne kadar ilerleyen sayfalarda tam aksini ifade ettiği kısımlara rastlansa da (örneğin Beşikçi, 1992: 187) ona göre "Doğu Anadolu'da feodal egemen sınıfın kapitalistleşme, kendi kendilerini

[121] 1965-1966 yılları arasında Türkiye'deki traktörleşme hızı %19 iken, Doğu'da bu oran %40'tır (Beşikçi, 1992: 183).

[122] Traktörle işlenen arazi 1939 yılında 78 bin hektar iken 1948'de 132 bine ve 1961'de 3.188.000 hektara ulaşmıştır (Kanbolat, 1963: 24).

[123] Akşit, 1967: 84; Bozarslan, 1966: 15; Kanbolat, 1963:23.

[124] Sencer, 1971:141.

[125] Adnan Akçay, Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler, O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 115-131, 126-7; Nur Yalman, On Land Disputes in Eastern Turkey, G. L. Tikku (Ed.), *Islam And Its Cultural Divergence* içinde., University of Illinois Press, Urbana, 1971, 180-218.

yenileme çabalarını, feodalizmi yıkmak, tasfiye etmek özlemi olarak değerlendirmemek gerekir."[126] Oysa ortakçı-ağa ilişkisini sonlandıran tarafın ağalar olması daha akla yatkındır ve birazdan bahsedilecek olan sürecin detayları da bunu net bir şekilde göstermektedir. Ayrıca kapitalist bir dönüşümde böyle bir davranış toprak sahiplerinden daha fazla beklenebilir, çünkü feodal ilişkilerin yıkılmasında ilk önce onların çıkarı vardır. Örneğin ağaların eskiden ortakçılarını yerleştirdikleri evleri artık tarım işçilerine "kiraladıkları" şeklindeki küçük bir ayrıntı bile tek başına, ilişkilerdeki dönüşümün yönünü göstermesi açısından anlamlıdır.[127] Dolayısıyla topraklarını bütün feodal üretim yöntemlerinden, kendilerini de feodal ilişkilerden arındıran ağaların artık işverene dönüşmeye ve ücretli işçi çalıştırmaya başladıkları bir dönüşümden[128] söz edilebilir.

Rollerdeki bu değişimin karşılığı ortakçıların köyden kovulmasıdır. Eskiden ağaların köyden kovmak yerine döverek, hapsederek hatta öldürerek cezalandırdıkları ortakçıları artık topraklarında fazla görmeye başlamışlardır. "Büyük toprak sahipleri ortakçılarını bir an önce köyden çıkarmaya çalışmışlardır, çünkü köyde kalmaları toprak reformu ihtimalini[129] güçlendirmişti."[130] Bu tarihlere kadar kentlerde yaşayan, arazilerine uğramayan ya da nadiren uğrayan büyük toprak sahipleri de köylere dönerek tarımla uğraşmaya başlamışlardı.[131] Köylerine

---

[126] Beşikçi, 1992: 184, 267.

[127] Beşikçi, 1992: 184, 267.

[128] Akçay, 1987: 51.

[129] Büyük toprak sahiplerinin toprak reform korkusu 1961 yılında hazırlanan kanun tasarısı ile başlamıştır. Bu tasarı yasalaşmamış, sonrasında ilk tasarı ile benzer hükümlerin yer aldığı 1963 tarihli bir tasarı daha çıkarılmıştır. Sonra 1965'te yeni bir toprak reform tasarısı daha hazırlanmış ancak sonuncusu diğer ikisinden oldukça farklı özellikler taşımıştır. Sonuç olarak bu dönemde ortaya atılan hiç bir tasarı kanunlaşmamış ve toprak reformu amacına ulaşmıştır. Kanun tasarılarında dağıtılması öngörülen devlet arazilerinin hem az olmaları hem de işgal altında olmaları ve çiftçiyi topraklandırma kanunu ile daha önce dağıtılmaları nedeniyle geriye yeterli arazi miktarı kalmamıştır. "Bu duruma göre çiftçiyi topraklandıracak işletmeleri elverişli büyüklüğe ulaştırmak isteyen tasarının toprak ihtiyacını karşılayacağı ana kaynağın "özel mülk toprakları" olacağı düşünülmüştür (Sencer, 1971: 94-103).

[130] Akşit, 1992: 39.

[131] SBF'nin Türkiye'de Zirai Makineleşme anketine göre tarımsal makineleşmeden sonra çiftçiliğe başlayan ailelerin %61,4'ü, daha önce köyde değil, kasaba ve kentlerde oturmaktadır (akt. Sencer, 1971: 176).

döndüklerinde ortakçılarla çatışmaya dönüşen ilişkilerinin bir sonucu olarak, kendileri için güvenli, kale benzeri konutlar inşa ettikleri, kendilerini ve topraklarını korumak için silahlı birlikler oluşturdukları[132] durumlara rastlanır. Buradan da anlaşılacağı gibi köylülerin topraklardan ayrılmaları sessiz sedasız bir süreç olmamıştı. Aksine topraklarından ayrılmamak için direnmişlerdi.[133]

Sistem artık çözülme sürecine girmişken ortakçıların ağa karşısındaki mücadelelerinde sonuç almaları çoğu durumda mümkün değildir. Nitekim çok önemli bir kısmı, silahlı güçlere sahip, zengin ve nüfuzlu olan ağalar karşısında ölümlerle sonuçlanan çatışmalara girmelerine rağmen, eski ortakçılar, istedikleri sonucu elde edememişlerdir. Toprak sahiplerine karşı çıkanların dövülmesi, evlerinin kurşunlanması ve dozerle yıkılması, ortakçıların hemen bastırılan arazi işgalleri ile birlikte[134] ağa-ortakçı ilişkisi sancılı bir çözülme süreci geçirmiştir.

Ortakçılık sisteminin çözülmesinin ne boyutta bir işgücü fazlası yarattığının anlaşılabilmesi için topraksız aile oranlarına bakılabilir. Kırsal dönüşümün son yıllarına denk gelen (1973-1977) üçüncü beş yıllık kalkınma planında yer alan bilgilere göre "topraksız köylülerin[135] oranı tüm yurtta % 23 ile 33 arasında değişirken Güneydoğu Anadolu'da bu oran %45 civarındadır."[136] Bunu tamamlar şekilde 1971 köy envanteri etütlerinde de şahsa ait köylerin en fazla bulunduğu ilk üç il sırasıyla Şanlıurfa, Gaziantep, Mardin'dir. Topraksız aile oranlarının yüksek olduğu yerlere ayrı ayrı bakıldığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde topraksız köylü nüfusunun yüksek olduğu görülebilir.

---

[132] Yalman, 1971: 201.

[133] Örneğin ağaya hediye olarak gönderdikleri bala zehir katarak ölümüne sebep olan ortakçılar, eski düzenlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Ancak köylülerin hepsi bunlar kadar başarılı olamamıştır. Traktörün araziye ilk kez girdiği bir köyde ateş edilerek traktör sürücüsünün yaralandığı, buna karşılık ağanın da köylülerden birisini yaraladığı bir başka örnekten söz edilir (Yalman, 1971). Mücadeleyi toprak sahiplerinin kaybettiği örneklere de rastlanmıştır. Köylüleri topraklarından ayırmanın imkânsızlaştığı bazı durumlarda toprak sahiplerinin arazileri terk etmişlerdir (Keyder, 1989: 168).

[134] Akçay, 1999: 126-127.

[135] Topraksız köylü olarak tanımlanan kesimin sayısal büyüklüğünün hesaplanmasında kiracılar, ortakçılar ve tarım işçileri bileşenleri kullanılmıştır.

[136] Tütengil, 1975: 134.

Tablo 3. Topraksız Aile Oranları

Yıl	1913	1927	1950	1963	1968	1973	1981
Topraksız aile oranı %	8,0	17,0	14,5	9,1	17,5	21,9	27,2

Kaynak: Oral (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar.* Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, s. 327.

Tablo 4. 1962- 1969 Yılları Arasında Topraksız Aile Oranlarının En Yüksek Olduğu Kentler

Kentler	Bingöl	Mardin	Siirt	Hakkari	Diyarbakır	Şanlıurfa
Oran %	39,3	40,9	42,0	45,0	46,9	55,0

Kaynak: Oral (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar.* Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, s.48.

Görüldüğü gibi topraksız köylü oranının en fazla olduğu il Şanlıurfa'dır. Dolayısıyla arazi mülkiyetinin dağılımının da en adaletsiz olduğu şehirdir. Şanlıurfa, Güneydoğu Anadolu'nun diğer şehirleri gibi büyük toprak mülkiyetinin kırsal dönüşümden önce yaygın bir şekilde görülmesinin yanında dönüşüm yıllarında özellikle "devlet arazilerine el konularak toprak temerküzünün de yaşandığı bir yerdir. Bu durum topraksız köylü ailelerinin sayısını daha da artırmıştır."[137] Şanlıurfa'nın topraksız köylü sayısının daha yüksek olmasının da gösterdiği gibi Güneydoğu Anadolu'nun diğer kentlerine göre daha eşitsiz bir arazi dağılımı söz konusudur. Bu özelliği, Şanlıurfa'nın ekonomik ve sosyal yapısını özgün kılan önemli bir etken olarak düşünülebilir.

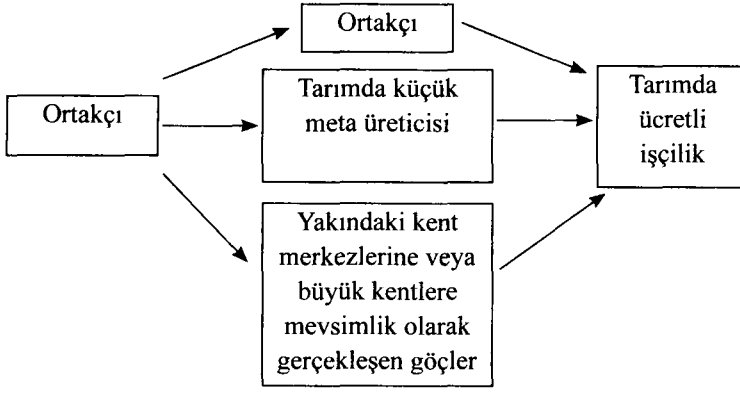
Söz konusu mülkiyet yapısına toprak temerküzünün eklenmesi ile arazi dağılımındaki eşitsizliğin arttığı başka bir yer olarak Diyarbakır'a bakılabilir. Bu kentte 1950-1980 yılları arasında 5 hektardan küçük işletmelerin oranı %67'den %58'e düşerken, işledikleri arazi miktarı da %29'dan %7,9'a düşmüştür. Buna karşılık 5 hektardan büyük işletme arazilerinde %21,1 oranında büyüme gerçekleşmiştir. Aynı doğrultudaki değişimin Türkiye genelinde de yaşanmasına rağmen büyük işletmeler Güneydoğu'ya göre %9 civarında daha az arazi kazanmışlardır.[138]

[137] Beşikçi, 1992: 247-253.

[138] Diyarbakır Sanayi Odası, GAP Bölgesi'nde Arazi Mülkiyet Yapısı. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde,Tarih Vakfı Yayınları,İstanbul, 1999, 80-83, s. 80-81.

Feodal üretim ilişkilerinin bağlarından özgürleşen topraksız köylülerle, toprakları ailelerini geçindirmeye yetmeyecek kadar az topraklı köylüler alternatif geçinme yöntemleri bulmak zorunda kaldılar. Bu yeni yöntemlerin neler olduğu ailelere ya da ailedeki birkaç bireye hareket kabiliyeti kazandırabilecek bir miktar maddi güce sahip olup olmadıklarına göre değişmiştir. Güneydoğuda kapitalistleşmenin yaşandığı süreçte köylülerin nasıl davrandıklarından bahseden bazı çalışmalara dayanılarak topraksız ve az topraklı köylülerin buldukları yöntemler şöyle tasnif edilebilir.

Şekil 2. Ortakçılıktan Tarımda Ücretli İşçiliğe Doğru Değişim

Köylerden geçici ve sürekli olarak göç eden ortakçıların bazıları başka köylere bazıları da şehirlere göç etmeye başlamışlardır. Diyarbakır'da yapılan bir araştırmaya göre bazı durumlarda ağa eski ortakçılarına ancak ev yapabilecekleri kadar bir arazi veriyordu. Ancak çoğu durumda ortakçılar yaşadıkları yerlerden ayrılmaya başlamışlardı. Ayrılanların bazıları birkaç haneden oluşan gruplar halinde köye yakın olan boş arazilere yerleşmişlerdi.[139] Bu anlatıya uygun olarak "ağa köylerinden" ayrılarak yine aynı bölgedeki "ahali köylerine" yerleşenlerden de bahsedilir: "Ağa köylerinin ortasında türeyen ve nüfusları gittikçe artan bu köyler ağanın zulüm ve baskısına dayanamayarak gelen ailelerden oluşmuştur". Bazı durumlarda topraksız

[139] Yalman, 1971: 199-202.

olan bu köylüler yine ağalar için ortakçılık yapmaya devam etmişlerdir. Bir kısmı kısa süreli işgücüne ihtiyaç duyan ağaların yanında işçi olarak çalışmaya başlamışlardır.[140] Bazıları ise traktör, biçerdöver ve diğer modern alet sürücüsü ve tamircisi olarak yeni üretim ilişkilerinde yer bulmayı başarmışlardır.[141] Ancak köylerinden göç etmemeleri durumunda bile üretim ilişkilerinin feodal yöntemlerle sürdürülemeyeceği açıktır.

Kırsal alanda çareler arayan ortakçıların kendilerine buldukları yeni geçinme yöntemlerinden birisi de tarımda küçük üreticiliktir. Köylerinden kovulanların bazıları meralardan, ormanlardan arazi açarak küçük çiftçiye dönüşmüşlerdir.[142] Ancak "yeni alanların tarıma açılması özellikle yoksul ortakçı köylülere yarar sağladı"[143] fikrinin aksine mera gibi köylere yakın ve tarıma uygun araziler güç dengelerinin bir sonucu olarak büyük ve orta boy işletmeler tarafından işgal edilmişlerdir. Dolayısıyla ortakçıların meraları işgal etmeleri istisnai bir durumken,[144] orman ve dağlardan arazi açmaya[145] daha yaygın bir şekilde başvurmuşlardır. Küçük üreticiye dönüşen bu kesimin daha az verimli olan bu arazilerde geçinmeleri zor olduğundan aynı zamanda ücretli tarım işçisi olarak çalışmış olma olasılıkları yüksektir. Kanbolat, dağ köyleri oluşturan topraksız ve az topraklıların işçiliğe doğru evrilen zorluklarla dolu yaşamlarından şöyle bahsetmiştir:

> Bu dağlarda yaşayan köylüler kayalar arasında bulabildikleri bir parçacık toprakta ekin yetiştirmeye çalışırlar. Tarla bile demek mümkün olmayan ve büyük kaya parçalarının örttüğü bu arazide, bazen taşlar arasında birkaç santimetre genişliğinde kalmış olan toprak şeritleri köylünün bin bir minnetle alın terini katıştırarak

[140] Aydın, 1986c: 246.

[141] Bahattin Akşit, Güneydoğu Anadolu Projesi Bölgesinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Çiftçi Örgütlenmesi, İsmail Duymaz (Ed.). *GAP Alanında Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi* içinde. Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1992, 31-47, s.39.

[142] Avcıoğlu, 1978: 622; Kanbolat, 1963: 42-43; Keyder, 1989: 107,

[143] Çağlar Keyder, Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 163-172, s. 170.

[144] Avcıoğlu, 1978: 622; Kanbolat, 1963: 42-43; Kıray, 1998: 75.

[145] 1948 yılından 1959'a kadar tahrip edilen 93.160.000 dönüm meranın %81'i orta ve büyük mülklerin kurdukları işletmelere katılmıştır. Oysa bu miktarın ancak %19'u, devlet eli ile ortakçı, kiracı ve göçmenlerin malı olmuştur (Kanbolat, 1963: 48).

> üzerinde ekin yetiştirmeye çabaladığı tarlasını teşkil eder. Bazen 45 derece meylinde ve hatta daha fazla meyilli yerlerde bile köylü kendisini ağaçlara, kayalara, iple bağlayarak toprağı çapalamaya ve mısır yetiştirmeye çalıştığı vakidir. Orman içi ve orman kenarı nüfus mevcudunun 11 milyonu geçtiği kabul edilebilir. Orta ve büyük mülklerin makineleşmeye önem vermesi dolayısıyla, bu nüfus kitlesi hali hazırda ormanlarda mahsur duruma girmiştir ve Türkiye'nin de muazzam bir amele rezervini teşkil etmektedir. Ormanlık ve dağlık bölgeler her yıl ovalara ve şehirlere büyük kitleler halinde amele gönderir ve şehir nüfusunu muazzam şekilde büyütürler (Kanbolat, 1963: 57).

Ağaların mülkiyetinde olmayan köylere göçlerin dışında bu döneme dair araştırmalar[146] başka göç yolları, iş imkânları arayışlarının arttığından bahsederler. Bunlardan birisi yakın şehir merkezlerine yapılan göçlerdir. Örneğin 1950-1955 yılları arasında göç veren iller olan Diyarbakır, Muş ve Bitlis 1955-1960 döneminde göç almaya başlayarak çekim merkezleri arasına girmeleri[147] bu durumun bir sonucu olarak düşünülebilir. Bu bölgedeki yapısal dönüşümü gösterecek şekilde şehir merkezlerine tüm ailenin birlikte göç ettiklerine dair veriler bulunmaktadır: "1960-1965 yılları arasında Diyarbakır merkezde nüfus artışı %40, kasabalarda %36 olduğu halde, köylerdeki artış sadece %13'tür. Bu, tarımsal nüfusun geniş ölçüde kent ve kasabalara göçtüğünü gösterir. Yine aynı dönemde kadın ve erkek nüfusunda herhangi bir değişiklik olmaması, ailelerin köylerden bir bütün olarak koptuğunu göstermektedir."[148] Göçten yoğun bir şekilde etkilenen Diyarbakır'da köylerden gelenlerin, Kore savaşı sırasında kurulmaya başlandığı için, Kore Mahallesi denilen yerde yaptıkları derme çatma gecekonduların sayısının zamanla arttığı ifade edilmiştir. Kentteki bu gecekondu mahallelerinde yaşayanlar hamallık ve inşaat işçiliği yaparak hayatta kalma savaşı vermişlerdir.[149] Bu dönemde Diyarbakır'da inanılması güç boyutlara varan hamal ve inşaat işçisi fazlalığından şöyle bahsedilir:

---

[146] Beşikçi, 1992: 262; Bozarslan, 1966: 15;Yalman, 1971.

[147] Erol Tümertekin, *Türkiye'de İç Göçler,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1968, s. 16-17.

[148] Beşikçi, 1992: 262.

[149] Bozarslan, 1966: 16-19.

> "...işsizlerin sayıları o kadar çoktur ki, bavulunu otobüsten indirip otele götürmek isteyen bir yolcunun başına bazen on hamal toplanır, her biri bavulun kendisine verilmesini ister. Yolcu yabancıysa neye uğradığını şaşırır, belki de ekmek parasını kazanmak kaygısıyla başına üşüşen bu aç insanları bir hırsızlık şebekesine mensup çete sanır. Ama doğuyu bilenler bu insanları bavulu almaya koşturan kuvvetin açlık ve perişanlık olduğunu bilirler" (Bozarslan, 1966: 15).

Bu yoğun göç hareketliliği her durumda kalıcı göçler şeklinde olmamıştır. Kırsal alanlarda tarım işçisi olarak çalışanlar boşta kaldıkları aylarda geçici işlerde[150] ve mevsimlik işlerde çalışmak için büyük kentlere göç etmişlerdir.[151]

Güneydoğuda kapitalistleşmenin ardından kırsal alandaki işgücü fazlasının buldukları bu farklı yöntemler arasında büyük kentlere göçün ne boyutlarda yaşandığı ayrıca önem taşımaktadır. Çünkü yapısal bir değişim anlamına gelen iç göç hareketi, özellikle de 1950'ler göçü, kentsel yaşamı yeniden yaratmıştır. Bu süreçte kente göçe katılmak, kenti sosyal ve kültürel olarak dönüştüren aynı zamanda kentsel kaynaklardan da pay almayı başaran esas aktörlerden biri olmak anlamına gelmektedir. Yani 1950'lerde göçe katılanlar sonraki süreçlerde kentsel alanda yaptıkları işler, yaşadıkları yerler ve daha fazla "kentli" olmaları bakımından sonraki gelenlere göre daha avantajlı olacaklardır. Bu bakımdan 1980'den önce Güneydoğu'dan büyük kentlere olan göçün boyutlarına yakından bakmak, sonraki süreçlerde bu bölgeden mevsimlik veya kalıcı göçlerle işgücü piyasasında tutunmalarını anlamak açısından önemlidir.

1950-1960[152] arasındaki on yılda aile işletmelerinin sayılarının artmasına rağmen, tarımdaki makineleşme sonucu eski ortakçılardan bir kısmının şehirlere göç etmek zorunda kalmış"[153] olacağı fikrinin aksine küçük toprak sahiplerinin bu dönemde kentlere olan göçlere daha

---

[150] Aydın, 1986c: 246.

[151] Bozarslan, 1966:16-19.

[152] 1950-1960 arasında en büyük dört şehrin nüfusu %75 arttı ve şehir nüfusunun toplam içindeki oranı %19'dan %26'ya çıktı. Bu, 1,5 milyon göçmenin kentsel alanlara, 600.000 göçmenin ise en büyük dört şehre gelmiş olması demekti. Yani 1950lerde her on köylüden biri şehre göç etmişti (Keyder, 1989: 113).

[153] Keyder, 1989: 111.

fazla katılmışlardı[154] . Ortakçı-yarıcı ilişkilerinin çözülmesinden ortaya çıkan topraksız köylüler kırsal dönüşüm sürecinin dikkat çekici toplumsal gelişmesinin, kente göçün, önemli bir aktörü olamamışlardır.[155]

Ortakçıların kente göç sürecine katılamamalarında iki önemli etkenin ön plana çıktığı söylenebilir. Birincisi 1960'lara kadar ortakçılık, değişim sürecine girmesine rağmen hala geçerli bir geçinme yöntemiydi. Dolayısıyla bu durum, ortakçıları toprağa bir süre daha bağlamıştı. Oysa bu dönem büyük kentlere göçün kitleler halinde gerçekleştiği bir aşamaydı. Bu süreçte ortakçıların kente göçte ön plana çıkmamasına gösterilecek en iyi kanıt 1955-1960 döneminde en fazla göç veren bölgelerin Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusu, kısmen de İç Anadolu olmasına rağmen Güneydoğu Anadolu bölgesinin daha gerilerde olmasıdır.[156]

1960'larda fazla göç veren iller Rize, Trabzon, Sivas, Kastamonu ve Giresun'dur. Görüldüğü gibi Karadeniz illeri bu dönemde kentlere göçte ilk sıralarda yer almıştır. İstanbul'un üç gecekondu semtinde yapılan araştırmaya göre buralarda yaşayan göçmenler Türkiye'nin 36 farklı ilinden gelmişlerdir. Bunların içinde ilk sıralarda, Gümüşhane, Sivas, Giresun, Trabzon, Kastamonu bulunmaktadır[157]. Buna karşılık Güneydoğu illerinden hiç birinin adı geçmemektedir. Hatta Karadeniz'den özellikle İstanbul'a olan göçün tarihinin daha eskilere dayandığı bilinir. Bu bölgenin zor arazi yapısı, mevcut arazinin hızlı tahrip edilmesi, bölgeden geçen ticaret yollarının önemini kaybetmesi burada yaşayanların, bildikleri yöntemlerle geçinmelerini ortadan kaldırmıştır. Bu yüzden Karadenizliler diğer bölgelere göre çok erken bir dönemde göç yollarına düştüler.[158]

---

[154] Tekeli, 1978: 314.

[155] Ormandan ya da dağdan arazi açarak küçük üreticiye dönüşenler de bulunmaktadır. Buna ilişkin sayısal bir veri de vardır: sadece 1963 yılına kadar köylülerin ormandan 3337 bin dönüm toprak kazandıkları söylenir. (Tekeli, 1978: 317). Ancak küçük üreticiye dönüşen bu kesimin arazilerini işlemekte zorlandıkları, tarım araçlarına sahip olmadıkları için yine ücretli tarım işçisi olarak çalıştıkları söylenebilir.

[156] Tümertekin, 1968: 20-21, 25.

[157] Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*,. Abdülkerim Sönmez (çev.), İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 101-2.

[158] Karpat, 2003: 121.

İkinci etken 1960'larda, geleneksel tarımsal ilişkilerin tam anlamıyla çözülme aşamasında ortakçı ve yarıcıların kente göçlerini finanse edebilecek toprağa sahip olmamaları nedeniyle kentlere göçte geri planda kalmış olma olasılıklarıdır. Nitekim ortakçıların, büyük toprak sahipleriyle olan üretim ilişkilerinde çok zayıf konumlarının olduğu bilinmektedir. Ürünün sadece bir payını alabilen yani çoğu durumda karın tokluğuna çalışan, yaşadıkları evlerin bile sahibi olmayan ortakçılar için kente göçü sağlayacak sermaye birikimini edinmenin düşük bir ihtimal olduğu söylenebilir. Gecekondu çalışmaları kente göç edenlerin önemli bir kısmının köylerinde kendilerine ait topraklarının olduğunu göstermektedir. Hızlı kentleşmenin yaşandığı 1950'ler ve 1960'larda göç edenler arasında tarımda küçük üretici olarak çalışanlar ezici bir çoğunluğa sahiptir. Nitekim bu dönemin gecekondu semtlerinde yaşayan göçmenlerinin köylerinde arazileri vardı. Bu arazileri satarak veya akrabalarına işleterek kente yerleşmek için bir miktar sermaye edinmişlerdi. Edindikleri bu sermaye ile kentte arazi satın almışlar, gecekondu inşa etmişler veya küçük bir iş kurma imkânı bulmuşlardı.[159] Şu ifade göçmenlerin genel özelliklerini açıklamaktadır:

> Köylerden şehirlere gelenler topraksız ve yoksul olduklarından köylerini terk etmek zorunda kalmamışlardı. Yani, şehre geldiklerinde, malsız-mülksüz mahrumiyet içinde değillerdi. ... bu göçmenler köyleri ile bağlantılarını hiç koparmadılar: yıllık izinlerinde köylerine gittiler, çocuklarını ailelerine bıraktılar, köyden erzakları düzenli olarak geldi. Göçmen, toprağını satmamışsa ya kira ya da üründen pay aldı. Göçmenler... topraksız köylülerin şehirleşmesi ile karşılaştırılamayacak ölçüde iç pazarın genişlemesine katkıda bulundular (Keyder, 1989: 130).

Kente göç edenlere dair bu ipuçları göçmenlerin geldikleri bölgeler ve göç etmeden önce kırsal alanda yaptıkları işler hakkında fikir vermektedir. Bunların sonucunda denilebilir ki "kırsal dönüşümün küçük üreticiler ve topraksız köylüler için iki farklı yol olarak düşünülen kente göç etmek ve tarımda ücretli işçi olarak çalışmak"[160] seçeneklerinden, Güneydoğu'da yaşayan topraksız veya az topraklı köylülerin payına tarımda ücretli işçi olarak çalışmak kalmıştır. "Tek yönlü bir

[159] Karpat, 2003: 152; Keyder, 1989: 130.

[160] Kıray, 1982b: 343.

yer değiştirme" ile toplumsal anlamda kentleri ve kendilerini dönüştüren, yaratıcı yöntemlerle kente uyum sağlamayı başaran göçmenler, iç göç sürecinin bir yüzünü oluşturdular. Başka bir yüzünü ise mevsimlik tarım işçilerinin "sürekli yer değiştirme" halleri oluşturmaya devam etmektedirler.

Yakın tarihlerde yapılmış bazı çalışmalarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile mevsimlik tarım işçiliği arasındaki bağın ipuçlarını görmek mümkündür. Bir araştırmaya göre araştırma kapsamındaki mevsimlik tarım işçilerinin çok önemli bir kısmının doğum yeri Güneydoğu Anadolu'dur ve işçilerin çoğunun anne ve babaları hatta dedeleri tarım işçisi olarak çalışmıştır.[161] Bir kaç kuşak boyunca mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların varlığından anlaşılabileceği gibi bazı çalışmalarda[162] değinilen geleneksel ortakçılıktan mevsimlik tarım işçiliğine doğru bir geçişten söz edilebilir. Adana'da pamukta çalışan mevsimlik tarım işçilerini konu alan başka bir araştırmada sonuçlar oldukça net bir şekilde ortakçılıktan mevsimlik tarım işçiliğine olan dönüşümü göstermektedir. Buna göre 1960'lı yılların ortalarından itibaren tarım işçilerinin geldikleri yörelerde makineleşme nedeniyle topraktan kovulan ortakçıların sayıları giderek artmıştır. Adana'ya önceleri Hatay ve Silifke'den mevsimlik tarım işçisi gelirken, bu süreçte daha çok Doğu ve özellikle de Güney Doğu Anadolu'dan (Diyarbakır ve Şanlıurfa) mevsimlik tarım işçisi gelmeye başlamıştır. Araştırmaya katılan mevsimlik tarım işçilerinin %65 gibi önemli bir kısmı eskiden ortakçılık yaptıklarını ve bu grubun %77'si de toprak sahibinin zorlaması ile ortakçılığı bıraktıklarını belirtmiştir.[163]

Sonuç olarak ortakçılıktan mevsimlik tarım işçiliğine doğru bir yolun olduğu söylenebilir. Ortakçı ve azab gibi üretim sürecine emeklerini katan aktörlerin Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşması bu bölge ile mevsimlik tarım işçiliği arasındaki bağın tarihsel zeminini açıklaması açısından önemlidir. Topraksız köylü oranının en fazla olduğu yer olarak Şanlıurfa'nın mevsimlik tarım işçiliğinde de önemli bir yere sahip olması bu durumun önemli bir işaretidir.

[161] Geçgin, 2009: 26.

[162] Akşit, 1992; Kıray, 1982b; Şeker, 1986.

[163] Şeker, 1986: 102-107.

Tarımda Yeniden Şekillenen Üretim İlişkileri

-hepsi bu kadar mı kurban
-evet
-benim ki niye onlarınkinden eskik
-onlar sendikalı
-ben de Harranlıyam
-git ulan işine
Patron da sendikalı herhal hemşerisini koruyor...
(Atıf Yılmaz, Kibar Feyzo, 1978).

Kırsal dönüşüm daha fazla toprağın tarıma açılması, makineleşme, zirai krediler, tarımda modern teknikle yapılan üretimin artmasından daha fazlasını ifade eder. Dönüşümün ardından kente göç edenler ve kırsal alanda kalanlar modern anlamda işçiliğe ilk adımlarını atmış oldular. Kırsal dönüşümün ardından tarımda üretimin sosyal ilişkileri kapitalist koşullar üzerinden yeniden örgütlenmiştir.

1956-1970 yılları arasında gerçekleşen değişimler, kırsal alanda üretimin sosyal ilişkilerinde hem bir çözülme hem de yeni bir yapılanmanın iç içe gerçekleştiği hızlı bir kapitalist dönüşüm anlamına gelmiştir. Dönüşümün ardından kırsal kesimde çözülen geleneksel ilişkilerin ve geçimlik üretimin yerine pazar için üretim kırsal alana hâkim olmuş ve sınıf ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Türkiye'de kırsal alanlarda küçük meta üreticiliğinin yaygınlığını kırsal dönüşümün ardından da muhafaza edebilmesi kapitalizmin yayıldığı tarımsal alanlarda bilinen sınıfsal ayrışmayı gerçekleştirmemiştir. Küçük meta üreticileri bir yandan geçimlik üretim yaparken diğer yandan pazar için üretim yapan birimlere dönüştükleri gibi, bir yandan küçük meta üreticiliği yaparken bunun yanında başka işletmelerde ücret karşılığı çalışmaya başlayan köylüler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarımsal alanlara bakıldığında bir tarafta büyük tarım işletmelerinin oluşturduğu işverenler diğer tarafta da tüm mülkiyet ilişkilerinden arınmış, işçi olmaya aday bir topraksız köylü kesimini net bir şekilde birbirinden ayrılmış olarak görmek her durumda mümkün olmamaktadır. Ancak bunun aksine örnekler de vardır. Adana'da yapılan bir araştırmaya göre toprak belirli kişilerin ellerinde toplanırken köylünün bir kısmı da topraklarını

satarak ücret karşılığı çalışmaya başlamışlardır. Bu köyde küçük üretici olan köylülerin mülksüzleşmesi gerçekleşmiştir. Aynı çalışmada geçen diğer iki köyden birisinin % 72,5'i ve ötekinin % 81'inin toprağı yoktur ve topraksızların çoğu da sadece tarım işçiliği ile geçinmektedirler. Son örneklere benzer durumlar toprak mülkiyetindeki kutuplaşmanın ve topraksız köylülüğün daha fazla görüldüğü Güneydoğu Anadolu Bölgesi söz konusu olunca epeyce artacağı da gerçektir. Sonuç olarak Türkiye'nin kırsal alanlarında kapitalist sisteme geçiş, çoğunluğu oluşturan küçük üreticiler için topraklarından atıldıkları bir süreç olmamıştır. Güneydoğu'da çatışmalı ve zora dayalı topraktan kovulmalar dışında kitlesel bir şekilde küçük üreticilerin topraklarının büyük toprak sahipleri tarafından gasp edildiği bir dönüşüm yerine daha *barışçıl* bir geçiş sürecinden söz edilebilir. Türkiye kırsalında kapitalist üretim biçimine geçiş ortakçılar ve küçük toprak sahipleri için farklı bir seyir izlemiştir. Bunu net bir şekilde görmek mümkündür: "büyük toprak sahipliğinden modern işletmeciliğe geçiş yahut ortakçı, yarıcı köylünün emeğini satan işçiye dönüşmesi kadar açık seçik bir sınıfsal yapı değişikliğini temsil etmektedir. ...(oysa) piyasaya arz edilen ürünün tüccar aracılığı ile pazarlandığı, küçük toprak sahibi köylülerin hâkim olduğu çevrelerde değişme yavaştır ve köylünün işçiye dönüştüğü yerlerdeki dinamizm buralarda görülmez."[164]

Geçişin barışçıl olması eski ilişkilerin olduğu gibi muhafaza edildiği anlamına gelmemektedir. Kapitalist üretim biçimine eklemlenme ile birlikte her ne kadar "pazar için üretime açılmış olsalar bile üretimi örgütleme ve aile emeğini kullanma tarzlarının değişmediği"[165] söylense de küçük üreticiler aile emeğinin yanında mevsimlik tarım işçilerini daha fazla istihdam etmeye başlamışlardır. Hatta daha sonraki bir tarihte yapılan bir araştırmaya göre mevsimlik ücretli emek kullanımı, küçük meta üretiminin vazgeçilmez yapısal bir parçası haline gelmiştir.[166] Ortaya çıkan tabloda bir taraftan Güneydoğu Anadolu'nun kapitalist dönüşümünden ortaya çıkan işgücü fazlası mevsimlik tarım işçisi olmaya adayken diğer taraftan pazar

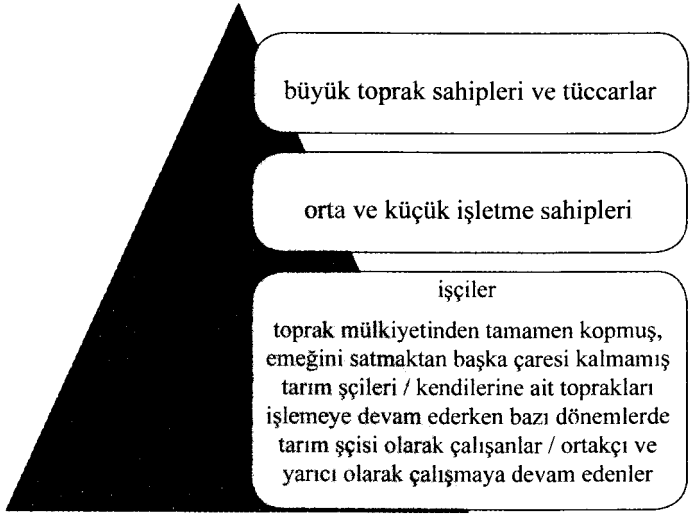
[164] Kıray,1982a: 116.

[165] Keyder, 1989: 33.

[166] Ecevit, 1999: 211.

için üretime uyum sağlamayı başarmış işletmeler tarım sektörünün işverenlerine dönüşmüşlerdir. Ancak küçük üreticiliğe devam ederken yılın belli dönemlerinde mevsimlik ve geçici tarım işçisi olarak çalışanlar da bulunmaktadır.

Şekil 3. Dönüşümden Sonra Kırsal Alanda Yeni Üretim İlişkileri

Bu görüntü kırsal dönüşüm öncesine göre dönüşümün niteliğine bağlı olarak tarım işletmelerinin ihtiyaç duydukları işgücünün özelliklerinin de değiştirdiğinin göstergesidir. Artık tarımda sürekli çalışan hizmetçi, yanaşma, bekâr, çoban, kâhya, azap olarak adlandırılan kesimler ortadan kalkmıştır. Bunların yerine dönemlik işçi ihtiyaçlarını karşılayan geçici işçilere olan talep hızlı bir şekilde artmıştır.

Geçici işgücüne duyulan ihtiyaç daha önce bahsedildiği gibi tarımsal üretimde makineleşmenin hâkim üretim yöntemi olmasına rağmen hasat gibi bazı aşamalarında makine kullanımına geçilmemiş olmasından ve bu aşamaların emek yoğun kalmaya devam etmesinden kaynaklanmıştır. Makineleşme, üretim yapılan alanları ve verimliliği artırmış, bu geniş alanlar ve genişleyen üretim miktarı seviyesinde bazı aşamaların makineleşmeden kalması bu aşamalarda ihtiyaç duyulan

emeğin miktarını bir ailenin tek başına üstesinden gelmesinin mümkün olmadığı olağanüstü bir boyuta taşımıştır.

Aile tek başına bu seviyede bir işgücünü karşılamakta yetersiz kalınca mevsimlik tarım işçilerinin üretim sürecinde yer almaları üretim için vazgeçilmez bir öneme sahip olmuştur. Buna göre mevsimlik tarım işçisi kullanımı hane emeğinin demografik yapısına bağlı olduğu gibi hane emeğinin toplam üretken sarfiyatını arttırır. Çünkü tarım işçilerinin üretim sürecine dâhil olması üretimin çapını artırır. Daha fazla üretim çocuklar, yaşlılar da dâhil olmak üzere tüm aile bireylerini üretim sürecine dâhil eder. Bu kadarla da kalmaz aynı zamanda aile bireylerinin çalışma saatlerini de arttırılır. Uzun dönemde ise küçük meta üreticisi aile işletmeleri aile büyüklüklerini genişletme, çalışma saatlerini uzatma yoluyla gerekli işgücünü sağlamak yerine emeğe en fazla ihtiyaç duyulan evrelerde mevsimlik ücretli emek kiralama yoluna başvururlar.[167]

Kırsal alanda yaşanan tüm hareketlilik teorik tartışmaların da konusu olmuştur. Özellikle sınıf ilişkilerinin dönüşüm sürecinde, görülmesinin zorlaşması durumunda kırsal alanın kapitalist üretim biçimine dâhil olup olmadığı tartışmalarını da beraberinde getirmesi kaçınılmaz gözükmektedir. Kırsal alanlarda toprak mülkiyetine sahip ama aynı zamanda işçi olarak çalışan kesimlerin pre-kapitalist üretim ilişkilerine yüzeysel bir şekilde nüfuz etmiş kapitalizmin bir sonucu olup olmadığına dair diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye üzerine de tartışmalar yürütülmüştür.

Türkiye tarımına yönelik benzer bir tartışmaya en önemli katkıyı sunan iki isim Boratav ve Erdost'tur.[168] Boratav ve Erdost'un tarımda

[167] Ecevit, 1999: 204-205.

[168] Boratav K. (1969). *Gelir Dağılımı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi; Boratav K. (1969b). Tarımda Feodal Üretim İlişkileri Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi, *Emek*, Sayı 6; Boratav K. (1970a). Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine. *Proleter Devrimci Aydınlık*, sayı 15; Boratav K. (1970b). Gecikmiş Bir Uyarı. *Proleter Devrimci Aydınlık*. Sayı 20.
Erdost M. (1969a). *Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm*. Ankara: Sol Yayınları; Erdost M. (1969b). Türkiye'de Feodalizmin Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak, *Aydınlık Sosyalist Dergi*. No. 5; Erdost M. (1969c). Doğu Anadolu'da Hayvancılığın Feodal Niteliği. *Aydınlık Sosyalist Dergi*. No. 8; Erdost (1969d). Türkiye Tarımında Hakim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*. No. 13; Erdost M. (1970). Yeni Oportünizmin Eleştirisi, *Aydınlık Sosyalist Dergi*. No. 5.

kapitalistleşme süreci üzerine yürüttükleri tartışma Türkiye'deki dönüşüm sürecinin kavramsallaştırılmasında önemlidir. Boratav'a göre Türkiye tarımında üç farklı üretim "ilişkisi" vardır: basit meta üretimi, kapitalist üretim ve feodal (ya da yarı feodal) üretim. Bunların arasında en yaygın olanı küçük meta üretimidir. Türkiye'de küçük meta üreticileri *kapitalist sömürünün ilkel bir mekanizmasına* maruz kalırlar, çünkü küçük üreticilerin yarattıkları sermaye fazlaları tüccar ve tefecilerin elinde sermaye birikimine dönüşür[169]. Ticaret ve tefeci burjuvazi, üretici ile tüketici arasındaki konumlarından dolayı sermaye birikimini sağlayan aktörler olurlar. Ancak bu iki aktör feodal yapının parçası değil, sermaye birikimini sağlayan kapitalist aktörlerdir.[170] Tarımsal üretime sayısal olarak hâkim pozisyonda olan küçük meta üreticileri tefeci ve tüccar sömürüsüne maruz kaldıkları için "ilkel kapitalizm" koşulları egemendir. Tüccar ve tefeci sömürüsü feodalizmin çözülmeye başladığı süreçte ortaya çıkarlar ve kapitalist birikimin ilk kaynağını oluştururlar. Küçük meta üreticilerinin bu iki bileşen tarafından sömürülmesi kapitalizmin de bir göstergesidir.

Diğer taraftan Boratav'ın küçük üreticiliğin dışında kalan feodal (ya da yarı feodal) olarak adlandırdığı kesim ise Köy İşleri Bakanlığınca yapılan köy envanter etütlerine göre tarımda çalışan tüm ailelerin % 5'inden daha fazla değildir. Buna dayanarak feodal bir üretim biçiminden söz etmenin zor olduğunu savunmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ürüne el koyma ve angarya eşliğinde devam eden üretim ilişkilerini "feodal olmayan ekonomik ve hukuksal kurumlar ortasında yaşayan adacıklar" olarak tanımlamaktadır. "Ona göre yarıcılık veya daha katı biçimlerde görünen feodal ve yarı feodal sömürü ilişkileri, bir toprak ağasının bir veya daha fazla köye sahip olduğu durumlarda güçlüdür." Nitekim kapitalizme eklemlenmiş büyük topraklı işletmelerin sayısı yarı feodal toprak sahiplerinden daha fazladır.[171] Ancak Bortav'ın bu konuya yaklaşımı sayısal veriler

[169] David Seddon ve Ronnie Margulies, The Politics of The Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate, *Journal of Peasant Studies*, 1984, 11(3): 28-59, s. 29.

[170] Sencer, 1971:192-5.

[171] Zülküf Aydın, Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler II, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 4*, 1986b, 171-216, s. 182-3.

üzerinden ve kavramların katı bir şekilde kullanılması ile şekillenmiştir. Dolayısıyla kırsal alanda kapitalizmin gelişimi yukarıdan bir yaklaşımla açıklanmaya çalışılmıştır.

Hatta aynı doğrultuda ancak farklı bir kavram kullanan Selik, Çulhaoğlu ve Kutlay'a göre Türkiye'de "tam olarak gelişmemiş" veya "geri" bir kapitalizmin yaşanmaktadır. Hiç kuşkusuz geçen altmış yılda Türkiye'nin kırsal alanlarına kapitalizm nüfuz etmiş ve bu alanları tamamen dönüştürmüştür ancak bu süreç "gelişme" değil *"az gelişmişliğin gelişmesi"* olarak görülmelidir.[172] Yani Batı Avrupa'da gelişen ve burada toplumsal kurumlara nüfuz ederek onları dönüştüren bir kapitalist yayılmadan farklı olarak Türkiye'de kırsal alanda dönüştürme gücü açısından daha düşük tempolu, içinde daha fazla pre-kapitalist öge barındıran kapitalist yayılmadan bahsedilebilir. Bu yüzden aslında kendisine gelişme alanı bulan, "az gelişmişlik"tir.

Boratav'ın tarımsal alanlarda kapitalist üretimin varlığına dair fikirleri Erdost tarafından eleştirilmiştir. Erdost, % 5'ten daha fazla değildir dediği devam eden feodal üretim ilişkileri için Boratav'ın yanlış bir metot kullandığını, doğrusunu kullanmış olsaydı aynı istatistiksel veriler üzerinden daha farklı bir sonuca ulaşmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir. Erdost'a göre Türkiye'de kırsal alanda yaygınlık kazanmamış bir kapitalist sistemin yanında asıl olarak feodal ilişkiler sağlam köklere sahiptir buna bağlı olarak da pre-kapitalist ilişkiler o gün hâkim olan ilişki şeklidir. Nitekim bir ülkede küçük köylü üretimi yaygınsa ve hatta feodal ve yarı feodal bileşenler de yaygınsa o zaman kapitalist ilişkilerin hâkim olduğunu söyleyemeyiz.[173]

Son cümleden de çıkarılabileceği gibi Erdost küçük meta üretiminin de kapitalist üretim biçimi olmadığını savunmuştur. Ona göre tarımsal işletmelerin, gelirlerini sermayenin yeniden yaratılması sürecine değil de tüketim harcamalarına ayırması, kar sağlamak yerine tüketim ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladıkları için kapitalist üretim birimleri denilemez.[174] Diğer taraftan Türkiye tarımında ücretli

[172] akt. Seddon ve Margulies, 1984: 38-9.
[173] Sencer, 1971:188-191.
[174] Sencer, 1971: 183.

işgücü egemen olmadığı için emek sermaye çelişkisi de belirgin değildir. Çünkü "küçük köylü işletmeleri ertesi yıla sermaye olarak aktarılan bir fazla üretmesi ve ücretli işgücü kullanması halinde kapitalistleşmeye başlar[175] ama zaten kar sağlamak yerine tüketim ihtiyaçları için üretim yaptıklarından sermaye üretmedikleri gibi ücretli işgücü ile hayati bir bağ kurmazlar.

Erdost- Boratav tartışması sistemle ilgili bir tartışmadır; bazı belirleyenleri temel alarak kırsal alandaki üretim ilişkileri feodal mi yoksa kapitalist mi tartışmasıdır. Erdost feodal, yarı feodal üretim biçimi olarak tanımladığından kırsal alanda işgücü kullanan kapitalist tarımsal işletmeleri ilerleyen zamanların konuları olarak görmüştür. Bu yaklaşım şu güzel yorumu akla getirmektedir: "saf" kapitalizm tüm tarım sektörüne yayılınca "kazara" devam eden üretim ilişkileri de kaybolacaktır.[176]

Boratav, Erdost'tan farklı olarak, daha doğru bir yaklaşımla, kırsal alanda kapitalist bir işleyişten bahsetmiştir. Ancak Boratav'ın ulaştığı sonucun doğruluğuna rağmen bazı sayısal veriler üzerinden analizini yürütmesi Aydın'ın, Boratav'a yönelttiği şu sorunun haklılığını gösterir: "ampirik olarak rakamlarla ifade edilebilen bir ücretli işçi sınıfının sayısal hakimiyeti tarımsal kapitalizm için gerçekten zorunlu mudur?[177] Boratav'ın analizinde işçi olmanın belirli ilişkiler içinde gerçekleşen toplumsal boyutunu görmeden sınıfa dair ağırlıklı olarak sayısal veriler üzerinden bir dil kullanılmıştır. Diğer taraftan Erdost da Türkiye'nin özgün deneyimlerine bakmayıp, sadece sürecin, teoriye uyup uymaması üzerinden değerlendirmede bulunmuştur.

Bu bakış açısıyla ilkel birikim, geçmişte İngiltere'de yaşandığı gibi dünyanın pek çok yerinde feodal toplumdan kapitalist üretim biçiminin ortaya çıktığını haber veren "doğum sancılarıdır". 1960'larda, gelişmekte olan ülkelerde tarımsal gelişmeye bağlı olarak gerçekleşen ekonomik büyüme içinde bu birikim yöntemi yeniden konumlanarak

[175] Sencer, 1971: 198.

[176] Tom Brass, Rural Labour in Agrarian Transitions: The Semi-Feudal Thesis Revisited, *Journal of Contemporary Asia*, 2002, 32(4): 456-473, s. 262-3.

[177] Aydın, 1986b: 185.

kırsal alanları yeni birer işçi kaynakları haline getirebilmiştir.[178] Ancak bu dönüşüm her ülkede kendi özgünlüğüyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla hareketsiz oldukları varsayılan bazı kavramlara uyup uymaması ile [bir] dönüşümü yorumlamak, özgünlüğü kaçırmak anlamına gelmektedir.

Kente Göçte Üçüncü Dalga 1980-1985: Güneydoğu Göçü

1980-85 döneminin yeniden hızlanan kırdan kente göçlerin sıradaki aktörleri Doğu ve Güneydoğu köylüleri olmuştur.[179] Güneydoğu göçünün diğer bölgelere göre geç kalmasında bölgenin kapitalist eklemlenme sürecinde geleneksel bağlarından kopardığı işgücü potansiyelini diğer bölgelere kıyasla daha geç bir dönemde 1960'ların sonlarına doğru yaratmaya başlaması etkili olmuştur. Kente göç birden karar verilen bir süreç değildir. Öncelikle kırsal alanda göçü finanse edecek sermayenin birikmesi gerekir. Ayrıca kentteki imkânları algılayacak düzeyde geçici göçlerle ve kent-köy arasında kurulan ilişki ağlarıyla kentle önceden bir ilişkinin gelişmesi gerekmektedir. Güneydoğu'da sosyo-ekonomik değişim dinamiklerinden kaynaklı olarak bu bağlantıların daha geç oluşması göç hareketliliğinin 1980'lere kalmasının bir başka önemli nedeni olabilir.

Güneydoğu göçünü diğer bölgelerin göç hareketlerinden farklılaştıran bir başka özelliği ekonomik nedenlerin yanında politik nedenlerin de göçe sebep olmasıdır. Yani bölge geçirdiği yapısal değişimden dolayı ekonomik sebeplerle göç verirken bu sebeplere bir de güvenlik gerekçeleri eklenmiştir.[180] Örneğin TESEV'in[181] çalışmasında yer alan bazı ailelerin anlatımlarına göre zorunlu göç başladığında köylerde yaşlılar,

[178] Tom Brass, Unfree Labour As Primitive Accumulation, *Capital&Class*, 2010, 35(1):23-38, s. 27.

[179] Akşit, 1998: 26.

[180] Adnan Akçay ve Bahattin Akşit, GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama, O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 187-197, s. 189; TESEV, Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. TESEV Yayınları, İstanbul, 2008, s. 153.

[181] TESEV'in söz konusu çalışmasında topraksız köylülerle ilgili bir detay dikkat çekmektedir. Zorunlu göçmenlerin daha sonra köye dönüşleri devlet tarafından desteklendiğinde bazı göçmenlerin köyde toprakları olmadığı için dönmek istemediklerine değinilmiştir. Buna göre rapor "güneydoğunun çoğu yöresinde toprak dağılımının çok dengesiz olduğu düşünülürse", "topraksız köylülerin" geri dönüşünün de çok zor olduğu sonucu çıkarılabilir (TESEV, 2008: 155).

kadınlar ve çocuklar kalmışlardı. Bu davranış iç göçün önceki dalgalarında olduğu gibi zincirleme göç etme eğilimini hatırlatır. Dolayısıyla bölgenin kırsal alanlarından gerçekleşen göç zaten uzun süredir devam eden değişimlerin bir sonucu olarak ekonomik nedenlere dayanırken buna bir de güvenlik gerekçeleri eklenmiştir. Dolayısıyla Güneydoğu göçü bu iki bileşeni birbirinden ayırmadan içermiştir.

Ancak zorunlu göç her ne kadar ekonomik gerekçeleri de barındırsa bu göçün gerçekleşme şekli ekonomik gerekçelere dayanan göçten farklıdır. Zorunlu göç, göçe katılanların yaşamlarında olağanüstü ve hazırlıksız bir şekilde geliştiği için daha baskın bir karakter olarak Güneydoğu göçünde önemli izler bırakmıştır. Bu göç şekli zincirleme göçte olduğu gibi verilen bir karar doğrultusunda hareket etmenin bir sonucu değil bireyin kendisinin dışında gelişen nedenlerden dolayı bir yerden başka bir yere savrulmaya daha fazla benzemektedir. Zorunlu göç bireyin göç kararını kendi iradesi dışındaki çeşitli zorlamalar nedeniyle vermesi anlamına gelmektedir. Göçün kaynağını oluşturan bölgeden hemen her toplumsal katmandan insanın göç etmesi anlamını taşıyan kitlesel göçün bir türüdür.[182] Türkiye'de zorunlu göç mağdurlarının sayısı ile ilgili çeşitli rakamlar verilmektedir. Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin verdiği rakamlara göre Kasım 1997 verilerine göre boşaltılan yerleşimler 820 köy, 2.345 mezradan oluşmaktadır.[183]

Güneydoğu göçü daha önceki kırdan kente göç aşamalarından farklı olarak daha kısa sürmüş ve çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Yine daha önce diğer bölgelerin göç hareketlerinin izlediği yolla uyumlu olarak büyük kentlere yöneldiği gibi onlardan farklı olarak bölge içindeki diğer kentlere doğru da gerçekleşmiştir.[184] Diğer bir önemli fark Güneydoğu göçünde göçmenlerin köyleri ile bağlantılarının tamamen kesilmesidir. Önceki göç dalgalarında göçmenlere, köyde kalanlar tarafından maddi destek sağlandığı gibi ve tutunamamaları halinde köye geri dönüş yolu açık tutuluyordu.

---

[182] Sema Erder, Yeni Kentliler Kentin Yeni Yoksulları, *Toplum ve Bilim*, 1995, 66: 106–121, s. 110.

[183] Cumhuriyet Halk Partisi, Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden Göç, O. Baydar (Ed.), *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde,Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, 334-342, s. 338-9.

[184] Akçay ve Akşit, 1999: 189.

Zorunlu göçün yöneldiği kentlerin büyük ölçüde İstanbul, Diyarbakır,[185] Mersin olduğu belirtilmiştir. Ancak bu süreçte Şanlıurfa ve Van gibi bazı Güneydoğu ve Doğu kentleri de önemli oranda göç almıştır. Zorunlu göçmenlerin göç edecekleri kentlere karar vermelerinde ekonomik sermayeleri belirleyici olmuştur. Bu durumda İstanbul, Mersin gibi bölgeye uzak büyük kentlere göç edenler ekonomik ve sosyal sermayeleri daha iyi durumda olanlardır. En yoksul olanları bölgedeki kent merkezlerine göç etmişlerdir.[186]

Zorunlu göç sürecinde İstanbul'a göç edenler göçmenlerin maddi açıdan en iyi durumda olanları olsa da kentin en yoksul kesimlerinden birini oluşturmuşlardır. Sermayesiz ya da çok az bir sermayeyle ve ilişki ağlarının desteğinden yoksun olarak büyük kentlere göç edenler buralarda ilişki ağları oluşturamamışlar, var olanlara da dahil olamamışlardır. Dolayısıyla önceki göç süreçlerinden farklı olarak zorunlu göçle gelenler kendilerinden önce göç eden hemşerilerinden yardım ve destek görememişler; bu durum onların işe erişimlerini ve kente uyumlarını zorlaştırmıştır.[187]

Güneydoğu'dan göç edenlerin yoksul olmaları, göç sürecinin çok hızlı gerçekleşmesi, işgücü piyasasına dair vasıf edinme olanaklarının bu aşamada gerçekleşememesi onların kente uyumunu zorlaştırmıştır. Daha önce göç etmiş olanlar,[188] kentin olanaklarından pay almayı başardıkları için fason ve taşeron üretim örgütlenmelerinin yükselişe geçtiği süreçte enformel sektörün işverenleri olmayı başarmışlardır. Güneydoğu göçmenleri kente geldiklerinde tüm kent kaynakları zaten

---

185 Zorunlu göçle hızla büyüyen Diyarbakır'ın bir dizi kentsel sorunla karşı karşıya kaldığı ifade edilmektedir: işsizlik, yoksulluk, barınma ve bunların yarattığı çocuk emeği istismarı, aile içi şiddet ve çocuk suçlarının artması önemli sorunlar olarak sayılmaktadır (TESEV, 2008: 160).

186 Ayhan Kaya, Türkiye'de İç Göçler Bütünleşme mi Geri Dönüş mü?, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 99, 172.

187 Mustafa Şen, Kökene Dayalı Yardımlaşma-Dayanışma: Zor İş..... Necmi Erdoğan (Ed.) *Yoksulluk Halleri* içinde, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2002, 165-192, s. 187.

188 Önceki göç dalgaları zincirleme göç türüne dâhildirler. Yani göçmenler gidecekleri yer hakkında bilgiyi ve gerekli desteği kendilerinden önce göç etmiş olan yakınlarından alırlar. Dolayısıyla göç sürecinde ihtiyaç duyacakları maddi imkânları olduğu kadar psikolojik desteği de daha önce göç etmiş olanlardan alırlar. Oysa zorunlu göç, göçmenlerin enformel bir şekilde alacakları bu iki desteği ortadan kaldıran bir göç türüdür (Erder, 1995: 110-1).

paylaşılmıştı. Dolayısıyla önceki dalgalarla göç edenlerin aksine yeni gelenler için kentler çeşitli fırsatlar sunmamıştır. Örneğin enformel sektörün işverenleri olmayı başarmış eski göçmenler aynı zamanda sonraki göçmenlere enformel sektörde benzer bir tırmanma yolunu kapatmıştır.[189] Eski göçmenlerin işveren oldukları bu tür esnek üretim modellerinin ayakta kalması ucuz emek arzına bağlıdır. İşte yeni göç dalgaları da onlara bu konuda ihtiyaç duyduğu desteği sunmuştur. Yeni göçmenler, iş kurmayı başarmış eski göçmenlere ucuz işgücü sağlayan en önemli kaynak haline gelmiştir. Ancak yukarıya doğru hareketlilikte yolları tıkanan yeni göçmenler için ucuz işgücü olma halinin süreklilik taşıyan bir duruma dönüşme olasılığı yüksektir.

Göçün yöneldiği diğer kentler olan Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi Güneydoğu ve Doğu kentleri ekonomik sebeplerle göç veren yerler olmalarına rağmen zorunlu göçle nüfusları hızla artmıştır. Ancak bu nüfusu istihdam edebilecek bir ekonomik alt yapı oluşmamıştır. Zorunlu göçmenler üzerine yapılmış araştırmalar bu kesimin en büyük sorunları olarak işsizliği gördüklerini ifade etmişlerdir.[190]

En büyük sorun olarak işsizliğin algılanmasından da anlaşılacağı gibi Güneydoğu Anadolu'daki kent merkezlerine göç edenler buralarda ciddi bir işgücü fazlasının oluşumuna neden olmuşlardır. Yaşadıkları yerlerde iş bulamayan zorunlu göçmenler için mevsimlik tarım işçiliği dışında fazla bir alternatif kalmamıştır. Nitekim Güneydoğu göçü ile ilgili yapılmış bazı araştırmalar Güneydoğu kentlerine yerleşmiş olan göçmenlerle mevsimlik tarım işçiliği arasındaki bağın güçlü olduğunu ortaya koymaktadırlar.[191]

1980 öncesinde de Güneydoğu, mevsimlik tarım işçisi olarak geçinme konusunda öne çıkan bir bölge iken zorunlu göç bu sayıyı daha da artırmıştır. Kırsal dönüşümün ardından Güneydoğu'daki topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğine daha fazla yönelmelerinden sonra zorunlu göç süreci bu bölgede mevsimlik işçi arzını artıran bir başka

---

[189] Sevil Atauz ve Akın Atauz, Enformel Sektör, Kentsel İşgücü Pazarları, Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar. *Planlama Dergisi*, 1992, 1(4):4-21, s. 9.

[190] Kaya, 2009: s.122-123; TESEV, 2008: 349.

[191] Akçay ve Akşit, 1999: 189; Kaya, 2009: 122; TESEV, 2008, s.161, 180-229

önemli gelişme olmuştur. Daha net bir ifadeyle 1980'den önce toprağı traktöre terk edenlere,[192] 1980'lerin ortalarından itibaren topraklarını en başta güvenlik nedeni ile bırakmak zorunda olanlar eklenmiştir.

1950'lerde başlayan tarımsal üretimdeki dönüşüm 1990'lara kadar hem kentsel hem de kırsal alanları olduklarından başka yerlere dönüştürmüş, ülkede yaşayan herkes bu sürecin mecburi aktörleri olmuştur. Her ne kadar Güneydoğu göçü haklı olarak zorunluluk ile tanımlansa da aslında kırdan kente göçler bir tür zorunluluğu, insanın yaşadığı yerdeki çaresizliğini yansıtır: "genelde tarım toplumlarında insanlar toprağa bağlı oldukları için nüfusun yer değiştirmesi bireyin kendi iradesi ile olmaz. Eğer modern anlamda göç bireylerin kendi istekleri ile yer değiştirmesi ise, bu kategorinin ortaya çıkabilmesi için modern toplumun, ulus devletin ve özgür bireyin oluşması gerekir."[193] Buradaki modern toplum ve özgür birey, dönüşümün açık işaretleri olarak gösterilmiştir. Ancak bu kavramlara doğru dönüşüm hatta kavramların tanımları hiçbir zaman net olmamıştır.

Kentlere olan göç bilindiği gibi göç veren yerin kendi içinde değişen üretim yapılarına işaret eder. Bu değişimin bir sonucu göç olurken başka bir sonucu da değişen üretim yapıları ile uyumlu olarak sosyal ilişkilerin örgütlenme biçimlerinin farklılaşmasıdır. Güneydoğu Anadolu'da 1960'larda hızlanan makineleşmenin üretim ilişkilerinde yarattığı sosyal değişimler 1980-90'larda da devam etmiştir. 1981 köy envanter etüdü verilerine dayalı olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde toprak dağılımında başta sulu tarım arazileri için geçerli olmak üzere hala bir mülkiyet kutuplaşmasının varlığından söz edilir. Dolayısıyla topraksızların oranı bu bölgede yüksek olmaya devam etmektedir.[194] Bu dönemde toprak ağalığı ve aşiret yapısı köylerde bir taraftan çözülürken diğer taraftan toprakta yeni üretim biçimleri ve mülkiyet yapıları görülmektedir. Güneydoğu Anadolu'da yapılan

[192] Şeker, 1986: 107.

[193] Tekeli, 1998: 9; İlhan Tekeli,Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategorileri, *Kökler ve Yollar* Ayhan Kaya ve Bahar Şahin (drl.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 447.

[194] Duran Taraklı, GAP'da Tarımsal Yapı ve Üretim İlişkileri. İ. Duymaz (Ed.). *GAP Alanında Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi* içinde, Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul, 1992, 75-90, s. 75.

bir araştırmada[195] mülkiyet yapılarına ilişkin olarak şöyle bir sonuç çıkmıştır: tüm köylerin % 4,3'ü toprak ağası kontrolündedir. % 22,5'i orta büyüklükte çiftçilerden oluşmaktadır. % 26,7'si küçük toprak mülkiyetine dayanmaktadır. % 10,2'sinde küçük ve büyük çiftçiler bir arada bulunmaktadır. %16'sında orta boy ve büyük çiftçiler birlikte bulunmaktadır. Toprak ağalığının sadece araştırma yapılan köylerde değil tüm bölgede düşme eğilimi içinde olduğu da ifade edilmiştir. Çiftçiler açısından kategorileştirme yapıldığında örneklemin % 6,2'si büyük toprak sahibi, % 25'i orta büyüklükte toprak sahibi, % 40'ı küçük toprak sahibi ve % 28,8'i de kiracılardan oluşmaktadır. Tüm çiftçilerin % 60'mın traktörü bulunmamaktadır.[196]

Toprak mülkiyetinde ve üretim biçimlerindeki değişimin ekseninde ağa-ortakçı ilişkisinin artık olmadığı açıktır. Toprak ağalığı kaybolma eğilimi içindeyken, "dönüşüme uğramakla beraber aşiret örgütlenmesi ve kültürü etkisini sürdürebilmektedir."[197] Değişen üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısının sonucu olarak hızlanan göç ve günlük ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimle birlikte bölgenin geleneksel sosyal örgütlenme biçimi olarak gösterilen aşiret ilişkileri ortadan kalkmak yerine hem kente göç edenler hem de kırsal alanlarda kalanlar tarafından yeniden yaratılmıştır. Bu yüzden Güneydoğu'nun mevsimlik ve geçici göçlerin oluşmasında etkili olan toplumsal yapısını anlamak için aşiret ilişkileri üzerinde durulması gereken önemli bir sosyal örgütlenme biçimi olarak görülebilir. Güneydoğu Anadolu'nun kendine özgü toplumsal yapısını çözümleyebilmek için Akşit, buradaki dört hâkim yapılaşmanın ve arasındaki ilişkilerin incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunlardan birincisi "İslamiyet'le birleşmiş göçebe aşiret örgütlenmeleri ve bunların feodal, yarı-feodal uzantılarının oluşturduğu tarihsel mirastır."[198] Ancak aşiret bir üst örgütlenmedir. Bu yapının alt

---

[195] Bu araştırma 121'i Şanlıurfa, 29'u Gaziantep, 22'si Diyarbakır ve 15'i Adıyaman olmak üzere toplam 187 köyde gerçekleştirilmiştir.

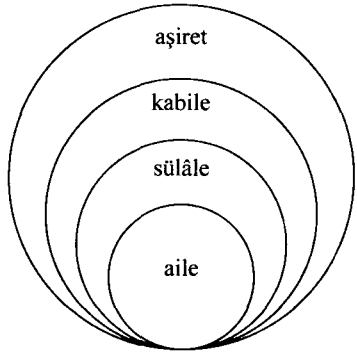
[196] Bahattin Akşit ve Adnan Akçay, Sociocultural Aspects of Irrigation Practices in South-Eastern Turkey. *International Journal of Water Resource Development*, 1997, 13(4):523-540, s. 527, 528.

[197] Akşit, 1992: 36.

[198] İkincisi yerleşme, kentleşme, sanayileşme dinamiklerinden oluşmaktadır. Bu iki dinamiğin kesişmesi sonucu, bölgeye özgü mülkiyet ve diğer üretim ve otorite ilişkileri ortaya

katmanlarına doğru gidildikçe tek tek ailelere ulaşılabilir. Dolayısıyla bu haliyle aşirete dayalı sosyal yapı toplumun en küçük birimlerine nüfuz edebilecek ve onları şekillendirebilecek bir etkiye sahiptir.

Şekil 4: Aşiretin Çok Katmanlı Yapısı

Aşiret, şekilde görüldüğü gibi, birbirleriyle bağlantılı katmanlardan oluşan, hiyerarşik bir toplumsal yapıdır. Aşiretin içyapısı "büyük aile"ye dayanır. Büyük aileler klanları, klanlar aşiretleri oluşturur. Bu ilişki sadece alt birimlerin daha geniş olan üst birimlere sayısal olarak dahil olmaları anlamına gelmez. Aynı zamanda katmanların kendi içlerinde ve katmanlar arasında hiyerarşik bir ilişki vardır. Bu çok katmanlı yapı toplumsal ilişkilerin kurallarını, ahlakını belirleme kapasitesine sahiptir. hem katı hiyerarşik yapı hem de bu yapının ahlaki anlayışı, günlük ilişkilerin enformel kurallarının belirlenmesinde etkilidir: "aile otoritesi gibi kabile otoritesinin de temelini oluşturan babaerkil aile otoritesine kimse karşı çıkamamaktadır. Çocuklar hala sülalenin, ailenin saygınlığı, namus, şeref, yiğitlik gibi değerlere sıkı sıkıya bağlı yetiştirilmekte, bunlara koşulsuz saygı göstermeleri istenmektedir. Aksi takdirde, birey toplumsal yaşamdan dışlanacaktır."

çıkmaktadır. Üçüncü gelenek ise laik, rasyonel ve bürokratik devlet örgütlenmelerinin oluşturduğu yapılar, güçler ve bilgiler ile bunların uzantısı olan kalkınma ve sulama projeleridir. Yapılaşma geleneklerinin dördüncüsü ise, globalleşerek daha hakim hale gelmekte olan kapitalist Pazar mekanizmasıdır. Bu dört yapılaşma geleneğinin kesişmesi ve iç içe geçmesi, bölgedeki sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın yapısını, değişmesini, bu değişmenin hızını ve yönünü belirlemektedir ve belirleyecektir" (Akşit, 1992: 34-35).

Bu çoklu yapı içinde yaşayan herhangi bir birey bir taraftan ailesine diğer taraftan aşiretine karşı bağlılık duyabilecektir. Dolayısıyla "çifte bağlılık"[199] bireylerin sorumluluk ve dayanışma alanlarını da aileden başlayarak aşirete kadar genişletebilecektir. Nitekim "aşiret, birbirine bir şekilde akraba olduğuna inanan, birbirine karşı çeşitli yükümlülükleri ve ortak bir "ahlak" kodları olan bir toplumdur."[200] Bu tanımda da anlaşılabileceği gibi karşılıklı yükümlülükler ve ahlak kodları aşiret gibi karmaşık bir ilişkiler bütününü ayakta tutan aynı zamanda bu karmaşık ilişkiler bütünü tarafından yaratılan bir zemin niteliğindedir.

Güneydoğu'da yoğunlaşan kente göç bu ilişkilerin önemini değil, şeklini değiştirmiş gibi görünmektedir. Kentlere göç edenler gittikleri yerlerde bu ilişkileri terk etmek yerine aktif bir şekilde kullandıklarına dair örnekler vardır. "Ankara'nın Bahçelievler semtini "paylaşamayan" Kars'ın Arpaçay ilçesinden gelen "Akbaş" aşireti ile Şanlıurfa'nın Siverek ilçesinden gelen "Bucak" aşiretinin adamları arasında çıkan silahlı çatışma"[201] örneği kente taşınan aşiret ilişkilerinin şehirdeki yeni konulara gösterdiği uyumun iyi bir örneğidir.

Kırsal alanda kalanlar ise bu ilişkileri dönüştürerek var etmeye devam etmişlerdir.[202] Aşiret ilişkilerinin kırsalda varlığını sürdürmeye devam etmesi bu ilişkilerin kıt kaynaklara erişim veya bu kaynakları elde tutma mücadelesinde taraflar için bir araç işlevi görmelerinden kaynaklanmıştır. Örneğin "Bingöl'ün Gökdere köyünde, iki hasım aşiret arasında bir avuç toprak parçası yüzünden çıkan çatışmada 3 kişi ölmüş ve 7 kişi yaralanmıştır. Muş'un Sürügüden köyünde "koyun otlatma tartışması" yüzünden Abdi ve Şıvo aşiretleri arasında silahlı çatışmada 2'si ağır 5 kişi yaralanmakla kalmamış, Şıvo aşireti üyeleri tarafından Abdi aşiretine ait 100 ev ateşe verilmiş, onlarca hayvan da yanmıştır."[203] Dolayısıyla aslında göçebe toplulukların

[199] Artun Ünsal, Anadolu'da Kan Davası, N. Öktem ve E. Öktem (çev.), Yapıkredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 192-194.

[200] Lale Yalçın-Heckman, Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı Göçer Toplumlarda Cinsiyet Rolleri ve Kadın Stratejileri, Ş. Tekeli (Haz.), *1980ler Türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*,: İletişim Yayınları,İstanbul, 2010, s. 248.

[201] Ünsal, 2006:27.

[202] Akçay ve Akşit, 1999: 187-8; 1997: 524-6.

[203] Ünsal, 2006: 49.

üretim ilişkilerini ve toplumsal yapısını örgütleme biçimi olan aşiret yapıları, yerleşik yaşama geçilmesinin ardından geçirdiği dönüşümle birlikte yaşamaya devam ettiği gibi ardından kentleşme ile karşılaştıklarında da yeni koşullara "basitten karmaşığa, homojenlikten heterojenliğe doğru"[204] bir dönüşüm eşliğinde uyarlanarak hala var olmaya devam etmektedirler.

[204] Akçay ve Akşit, 1997: 525.

İkinci Bölüm:

Kapitalizme Dönüşümün İlk Adımları ve İşçileşme

Buraya kadar olan kısımda Türkiye'de kırsal alandaki kapitalistleşme sürecinin aşamaları açıklanmaya çalışıldı. Bu süreç tarımsal üretimdeki tekniklerin ve teknolojilerin gelişmesinden daha çok, üretimin yapısal olarak dönüşümünü ifade etmekte; tarım alanlarında mülkiyet ve sınıf kompozisyonundaki değişimlere referans vermektedir. Tarımda yapısal bir değişimin en açık kanıtı ise "bir taraftan kırsal nüfus toplam sayı içerisinde hızla azalırken diğer taraftan tarımda çalışan ücretli işçilerin sayılarının artmış"[205] olmasında görülebilir. Artık bütün bir toplum her köşesine yayılan piyasanın bir parçası olarak işlev görmeye başlayacaktır. 20. Yüzyılın başlarında köylerde yaşayan insanların neredeyse tüm ihtiyaçlarını kendilerinin yaptıkları, nadiren yakın merkezlere alışverişe gittikleri bir yaşam biçiminden tüm ihtiyaçlarını satın aldıkları bir başka yaşam tarzına geçmiş oldular. Bu yeni yerde piyasanın şekillendirdiği ilişkilerin hâkimiyeti artık tamamen hissedilmektedir. Burada "ekonomi toplumsal ilişkilerin içine yerleşecek yerde sosyal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşirler".[206]

[205] Vladimir İ. Lenin, Tarımda Kapitalizm, s. Güvenç (çev.), Sol Yayınları, Ankara, 1996, s. 45.
[206] Polanyi, 2009: 101.

Birinci bölüm boyunca bahsedilen ticari tarımın giderek artan yayılımı ile birlikte ortakçıların büyük toprak sahiplerine olan bağımlılıklarının çözülmesinin devamı olarak ikinci bölümde özgür ücretli işgücü kavramı ekseninde yeni bir bağımlılığa geçişin açıklanmasını sağlayacak teorik kavramlara değinilecektir. Bilindiği gibi kapitalizmin yayılmasının bir etkisi olarak feodal ilişkilerin çözülmesi özgür ücretli işçiliğe doğru bir değişim anlamına gelir. Ancak kapitalizm her durumda böyle bir dönüşümü sağlamış mıdır? Kapitalizmin en önemli işaretlerinden birisi olarak kabul edilen özgür ücretli işçi gerçekten kaçınılmaz bir işaret midir yoksa böyle bir genelleme yapmak başka dönüşümlerin kaçırılmasına mı neden olmaktadır?

Sermaye ve İlkel Birikim Rejimi

Marx'ın ilkel birikim[207] olarak adlandırdığı sermaye birikim sürecinin "toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye ve dolaysız üreticileri ücretli işçilere dönüştürmek" gibi iki tane çok önemli sonucu vardır. Bu iki sonucu ortaya çıkaran, sürecin hareket noktası ise üretim araçları mülkiyetinin el değiştirmesi ve üretim araçları mülkiyeti etrafında oluşan üretimin sosyal ilişkilerinin çözülmesidir. Yani üretim araçlarının mülkiyetinden özgürleşenler, toprakla olan bağlarının yanında, başka birinin serfi ya da kölesi oldukları feodal ilişkilerden de koparılmışlardır. Böylece bir işçinin ikili özgürlüğü ortaya çıkmıştır: bir köylünün işçi olabilmesi için köleler veya serfler gibi doğrudan üretim araçları arasında yer almamalı, bağımsız çalışan çiftçiler gibi de üretim araçları kendisine ait olmamalıdır. İşte ilkel birikim, özgür ücretli işçinin kendisini feodal beylere bağlayan bağlarından ve üretim araçları mülkiyetinden ayrılarak "özgürleşmiş" bir şekilde işgücü piyasasına sürülmesinin gerçekleştiği aşamadır.

Köylülerin, üretim araçlarının mülkiyetinden "özgürleşmeleri" onların üretim araçlarına el konulması, topraklarından ve evlerinden kovulmaları ile gerçekleşmiştir. "Büyük feodal beyler, bulundukları topraklar üzerinde kendileri gibi feodal haklara sahip olan köylüleri kovma ve ortak topraklara el koyma yoluyla, görülmedik büyüklükte bir proletaryanın doğmasına neden oldu" Birkaç zengin tarafından toprakları gasp edilen, zor yoluyla bu topraklardan çıkarılan köylüler

[207] İngilizcede *previous accumulation* kavramından Türkçeye ilkel birikim olarak çevrilmiştir. Marx'ın kullandığı haliyle bu süreçteki "gelişmemişlik"ten bahsetmez. Bundan farklı olarak kavram söz konusu sürecin tarihsel anlamda ilk olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır.

gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düşürülerek üretim araçlarından yoksun bırakıldıkları koşullar altında hayatlarını kazanmak zorunda kaldıkları[208] yeni bir yaşam biçimine geçmişlerdir. İlkel birikim, "birikim" oluşturmaya dair bazı yöntemlerin özellikle öne çıktığı, sonraki süreçlerde sermaye birikiminin bu birikmişler üzerinden yükseldiği varsayılan bir dönemdir. Birikim oluşturmaya dair yöntemlerin hukuki, ahlaki, insani hiçbir kuralı tanımadığı "vahşi" yada "kanlı" birikim olarak da nitelendirilen bu döneminde, devlet toprakları "yağmalanmış", "peşkeş çekilmiş" bu esnada da "en küçük yasal formaliteye aldırış edilmemiştir". Diğer taraftan da yağmalama, hileli yollarla el koyma, köylüleri topraktan kovma gibi uygulamalar "halkı mülksüzleştirme kararnameleri"[209] ile yasal zeminin dahi sağlandığı yöntemler haline gelmiştir.

Ancak bu süreç köylülükten işçiliğe düzenli bir geçiş şeklinde olmamıştır. Köylülerin topraklarından kovulması "namuslu çiftçileri dilenci ve haydut çetelerine dönüştüren"[210] önemli boyutta toplumsal bir deformasyon yaratır Dilenci ve haydut çetelerine dönüştürülen köylülerden işçi yaratılması ayrı bir şiddetin konusudur. "Mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırılır.[211]Köylülükten işçiliğe geçiş kapitalist üretim biçimine uyumun neden olduğu oldukça sancılı ve zor bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur.

Marx, ilkel birikimi kapitalizmin şafağında yaşanmış sonra yerini yeni yöntemlere bırakarak kaybolan birikim rejimi olarak görmüştür. Luxemburg, Marx'ın ilkel birikim üzerine attığı toprağı kaldırarak aslında kapitalizmin bu rejimden hiçbir zaman vazgeçmediğini savunmuştur. Luxemburg'a göre "ilkel birikim aşamasında sermayenin İngiltere ve Avrupa'da üretim araçları ile işgücünü *büyük ölçekte sermaye*ye dönüştürmede kullandığı en önemli silah köylülerin

[208] Karl Marx, Kapital, M. Selik ve N. Satılgan (çev.). Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 695-704.
[209] Marx, 2011: 696.
[210] Polanyi, 2009: 75.
[211] Marx,2011: 707.

mülksüzleştirilmesiydi. Ancak iktidardaki sermaye modern sömürgecilik siyasetiyle bugün bile aynı işi, hem de daha büyük ölçekte yapmaktadır. Kapitalizmin üretim araçlarını günün birinde sadece meta değişimi yoluyla elde edebileceği anı beklemesini ummak sadece bir hayaldir"[212]. Sonrasında Luxemburg'un analizini takip ederek bazı yazarlar kapitalist mantığın ilkel birikimle organik bağlarını hiçbir zaman yitirmediği fikrini daha da geliştirmişlerdir.[213] İlkel birikimi yeniden tanımlama çabalarının ana fikrini şu ifade genel hatları ile yansıtmaktadır:

> "18.Yüzyıldan bu yana ölü olduğu söylenen şey, aslında dünyanın her yerinde en sadık eş olarak yaşamaktadır. Buna karşılık kapitalist olmayan değil, fakat bilhassa ve üstüne basarak kapitalist "kesintisiz ilkel birikim" adını veriyorum... İlkel birikim üretim tarzımızın tarihsel ve çağdaş bir zorunluluğu olarak ve dünya çapında işleyen bir süreç olarak görülmelidir" (Von Werlhof, 2008: 160-161).

Dolayısıyla Marx'ın ilkel birikim rejimini anlatırken bu birikim yöntemine özgü bileşenler olarak tanımladığı yöntemler ve onlara eşlik eden şiddet uygulama, zor kullanma tarihsel anlamda tüm kapitalist süreç boyunca kullanılmıştır. İlkel birikimin yeniden değerlendirilmesine katılan Harvey'in "Marx'ın vurguladığı ilkel birikim mekanizmalarından bazılarına, geçmiştekinden daha önemli bir rol oynamak üzere ince ayar yapılmıştır"[214] fikrine dayanılarak denilebilir ki ilkel birikim sürecinde kullanılan bazı yöntemler gelişmekte olan ülkelerde kapitalist geçiş süreci ile birlikte ve gelişmiş ülkelerde kesintiye uğramadan farklı etkinlik, yoğunluk, araçlarla da olsa kullanılagelmiştir. Harvey, Marx'ın tanımladığı şu yöntemlerin hala geçerli olduğunu ifade eder: "kırsal ve köylü nüfusunun mülksüzleştirilmesi; sömürge, yeni-sömürge ve emperyalist sömürü politikaları; servetin kapitalist sınıfa devredilmesi için devlet gücünün kullanılması; ortak mülkiyetin özel ellere geçmesi; devlet arazilerinin ve mallarının özelleştirilmesi; uluslararası finans ve kredi sistemi; hatta devlet borçlarının filizlenmesi ve insan kaçakçılığı (özellikle kadınlar) yoluyla

[212] Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi.* T. Ertan (çev.). Belge Yayınları, İstanbul, 2004, 281.

[213] Harvey, 2008, 2012; Mies, 2011; Mies, Bennholdt-Thomsen ve Von Werlhof, 2008.

[214] David Harvey, *Yeni Emperyalizm,* H. Güldü (çev.), Everest Yayınları, İstanbul, 2008,s. 122.

köleliğin devam etmesi. Tüm bu özelliklerin hala güncel olduğunu ve bazı durumlarda arka planda kaybolup gitmek yerine, kredi sisteminde, ortak mallara el konulması ve özelleştirmede olduğu gibi daha da ön plana çıktığını görebiliriz".[215] Mülksüzleştirme, özelleştirme, köle ticareti gibi yöntemlerin Marx'ın daha önce bahsettiklerinden farklı olmadığı görülmektedir.

İlkel birikimin son bulmayan bir süreç olması akla iki şeyi getirmektedir. Kapitalist üretim biçiminin yeni mekânlara doğru yayılması düşündürdüklerinden birisidir. Yani farklı yerel birimler farklı zamanlarda ilkel birikim aşamasını yaşamaktadırlar. İlkel birikimin yöntemleri ile sürekli olarak yağmalanacak, kapitalist üretim biçimine açılacak yeni mekânlar, bu mekânlardaki üretim biçimleri ya da yaşam biçimleri bulunmaktadır. Çok defalar ifade edildiği gibi kapitalizm her zaman kendisi dışında bir şeye duyduğu ihtiyaç ile kendisi dışında kalan ülkelere, ilişkilere, üretim biçimlerine nüfuz etmeye ve bunları dönüştürmeye devam eder. Ancak burası Marx'a itiraz edilecek olağanüstü bir durum değildir. Marx ilkel birikimin her ülkede farklı zamanlarda farklı şekillerde yaşanacağını açıkça ifade etmiştir: "bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını, farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi de örnek alışımızın nedeni budur".[216]

Oysa Luxemburg ilkel birikimin bir sermaye birikim yöntemi olarak sürekli devam etmesini kapitalist olamayan yerlerin, ilişkilerin, üretim biçimlerinin, yaşam tarzlarının hızla sömürgeleştirilmeleri ile gerçekleştiğini düşünmektedir. Buradaki yöntem önemlidir çünkü sermaye sömürgeleştirdiği yerlerde "yavaş bir iç parçalanma sürecini beklemez, bu yüzyıllar alabilir". Geleneksel yapıların çözülüp modern ilişkilere geçilmesi ile birlikte ticaret yoluyla belirli bir yerdeki doğal kaynakların çekilebilmesini beklemek yerine daha doğrudan ve kısa vadeli bir yöntem olarak üretim araçlarına el konulabilir. Bunun yapılabilmesi için üretim araçlarına el konulmasına engel olması

[215] David Harvey, *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*, B. O. Doğan (çev.). Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s. 323.

[216] Marx, 2011:689

muhtemel toplum yapısının, geleneksel üretim biçimlerinin hızlı bir şekilde ortadan kaldırılması gerekir. Luxemburg İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'deki sömürgecilik yöntemleri üzerinden el koyma faaliyetinin nasıl işlediğini açıklamaktadır.[217]

İkincisi kapitalistleşme sürecinden geçmiş yerlerde mülksüzleştirme gibi ilkel birikim araçlarının etkin bir şekilde işlemeye devam etmesidir. Mülksüzleştirmenin devam ettiğine dair ikna edici kanıtlar sunan Harvey, birikim yönteminin kesintisizliğini ifade etmek için ilkel veya ilk birikim demek yerine [söz konusu süreci] "mülksüzleştirme yoluyla birikim süreçleri" olarak adlandırmayı tercih ettiğini ifade etmiştir[218]: "biliyoruz ki, el koyarak birikim belli düzeyde her zaman sürmektedir ve hem yasal hem de yasadışı olmak üzere zaman içinde birçok türe dönüşebilir. Örneğin ABD emlak piyasalarında "flipping" diye bilinen süreci ele alalım. Kötü durumdaki bir ev hemen hemen bedavaya yakın bir fiyatla satın alınır, ufak tefek rötuşlar yapıldıktan sonra satıcı tarafından düzenlenen bir ipotekli satış sözleşmesiyle ev sahibi olma hayalleri kuran düşük gelirli bir aileye satılır. Eğer aile taksitleri ödeme güçlüğü çeker veya ortaya çıkması kaçınılmaz tamir masraflarını karşılayamazsa ev el değiştirir. Bu süreç kesinlikle yasadışı değildir (alıcılar dikkat!) fakat sonuçta, düşük gelirli aileler aldatılarak biriktirdikleri küçük tasarruflar çalınır. İşte bu, tipik bir el koyarak birikim örneğidir".[219]

Ancak ilkel birikim sadece sürekli mülksüzleştirme üzerinden devam etmemektedir. Aynı zamanda hiç bir kuralın işlemediği çalışma koşulları altında artı değer sömürüsünün sürekliliği de önemlidir. Marx ilkel birikiminin emek üzerindeki sömürüsünün ayırt edici özelliğinden şöyle bahseder: "işlerin normal akışı sırasında işçi 'üretimin doğal yasaları'na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edebilir. Kapitalist üretimin tarihsel doğumu sırasında durum başkadır. Doğum halindeki burjuvazi, ücretleri 'düzenlemek', yani kar yapma ihtiyaçlarının gerekli kıldığı sınırlar içinde tutmak,

[217] Lüxemburg, 2004: 281.
[218] Harvey, 2012: 326.
[219] Harvey, 2008: 127.

iş gününü uzatmak ve bizzat işçinin kendisini normal bağımlılık derecesinde tutmak için devlet zoruna ihtiyaç duyar ve bunu kullanır. Bu, 'ilk birikimin' temel unsurudur".[220] İlkel birikim koşullarında artı değer sömürüsünün sonradan tarihe karışmak üzere ortaya konulan yöntemlerinin sürekliliğine dair daha fazla kanıta ulaşmak mümkündür. Farklı zamanlarda birbirinden farklı kesimlerin Marx tarafından belirtilen yöntemlerle sömürüldüğünü ifade etmek mümkündür.

Harvey, Marx'ın yedek işgücü ordusu tanımını da bu kapsamda değerlendirir. Yedek işgücü ordusu bazen köylülerin sanayiye çekileceği varsayımıyla oluşabileceği gibi bazen de başka ülkelerde göç etmeye hazır bir kesimin varlığına dayanabilir. Yani "işçileri, belli bir zaman kesitinde birikim amacıyla onlardan yararlanmak için, önceki bir zaman kesitinde sistemin dışına atar. Bu durumu çağdaş postmodern siyasi kuramın kavramlarıyla anlatacak olursak, kapitalizm mutlaka ve daima kendi 'ötekisini' yaratır diyebiliriz".[221] Yani belirli kesimleri ötekileştirerek sistemin dışına atıp sonra bu kesimleri ucuz emek kaynağı olarak "yeniden işçileştirir" (re-proleterisation) veya özgürce karar verme haklarında yarattığı deformasyonla var olan koşullardan daha geri bir noktaya çeker (de-proleterisation). Burada ifade edilmeye çalışılan esas nokta kapitalizmin metalaştırma/yeniden-metalaştırma döngüsünün, potansiyel taşıyan bütün kesimler işçi olduktan sonra da devam etmesidir. Emek gücü de işçilerin zamanla edindikleri mülkiyetleri gibi sürekli, yeni yöntemlerle yeniden-metalaştırılır.

Ancak neoliberal ekonomi politikalarının uygulandığı dönemde ilkel birikimin el koyma ve yağmalama yöntemlerinin derinlik kazandığı da söylenebilir. Tarihsel olarak kapitalizmin tüm yöntemlerini bünyesinde toplayan neoliberal çağ daha eskilerde üretilmiş, emperyalizmle şiddetlenmiş, somutlaşmış hiyerarşik bakışı da derinleştirmiştir. Neoliberalizm geliştiği her yerde eşitsizlikleri artırmıştır.[222]

[220] Marx, 2011: 707.

[221] Harvey, 2008:117.

[222] Harvey'e göre nerede neoliberal politikalar gelişirse oradan bir kişi Forbes'in dünyanın en zenginleri listesine hızlıca dahil olur. Diğer taraftan da Birleşik Devletlerde pek çok çalışanın, emeklilikten, sağlıktan ve diğer sosyal haklardan yoksun bırakıldıkları bir dönemde Wall Street yöneticilerinin ve CEO'ların kazandıkları para olağan üstü bir şekilde yükselmiştir (Harvey, 2012: 326).

Zenginlerin sayısını artırırken ücretler azalmış, çalışma standartları kötüleşmiş, işçiler tüm kazanımlarını kaybetme riski ile karşı karşıya kalmışlardır.[223] Diğer taraftan da doğal kaynaklar hızla talan edilmekte, bazı yerlerde hala köylülerin topraksızlaştırılması, yerli kabilelerin yaşadıkları topraklardan çıkarılması görülmeye devam etmektedir. Bütün bunları kapitalizmin şafağında kalan ilk birikim yöntemi olarak yorumlasaydık bugün ilkel birikimin ana vatanında, Birleşik Krallık'ta, aracılarına bağımlı olarak çalışan göçmen tarım işçilerinin durumları ile ilgili ne söyleyebilirdik?[224] Bu sorudan yola çıkarak örnekler çoğaltılabilir. Daha fazla kar hırsına neredeyse tamamen terk edilen ücret düzenlemeleri, uzun çalışma saatleri ve her geçen gün daha fazla duyulmaya başlanan insan ticaretine dair sayısız örnek bulunmaktadır. Yani tarihe karışmış olduğu sanılan pek çok yöntem ilk fırsatta su yüzüne çıkmaktadır. Sadece gelişmekte olan ülkelerde değil gelişmiş ülkelerde de terleme atölyeleri, aile işletmeleri, büyük endüstrilerde bile karşılaşılan zorla çalıştırma uygulamaları, ölümüne çalıştırmalar vahşi sömürüye verilebilecek örneklerden bazılarıdır. ILO'nun yayınladığı zorla çalıştırma raporuna göre sadece kırsal alanlarda değil kentlerdeki enformel sektörde hatta büyük ölçekli işletmelerde de zorla çalıştırma uygulamaları görülmektedir. Raporun belirttiğine göre serbest ticaret bölgelerinde kitlesel üretim yapan işyerlerinde zorla çalıştırma uygulamalarının yaygın olduğuna dair çok sayıda rapor vardır. Buralarda işçiyi işten çıkarmakla tehdit etme, ekstra ücret ödemeden fazla çalıştırma en çok kullanılan yöntemler olarak ifade edilmiştir.[225] Sonuç olarak hiç ücret ödenmeden çalıştırılan aile bireyleri, zorla çalıştırma uygulamalarının yaygınlık kazanması hatta insan ticaretine dayalı köleliğin ulaştığı boyut kapitalist çağda insanın tek mülkü olan *emek gücüne başkaları tarafından el konulmasının* sayısız örneklerini oluşturmaktadır.

Dolayısıyla artı değer sömürüsüne mülksüzleşmenin/yeniden mülksüzleşmenin eklenmesi kapitalizme karşı mücadele alanının da genişletilmesi demektir. Harvey'e göre böyle bir görüntü karşısında

[223] Harvey, 2008.
[224] Brass, 2010: 29.
[225] ILO, 2005: 30.

topraksız köylüler hareketi gibi mülksüzleştirmeye maruz kalanlar, yerliler veya kırsal alanda yaşayanlar gibi doğal çevrenin yok edilmesi karşısında mücadele verenler, sınıf temelli mücadelelerden ayrı düşünülmemelidir. Bu tür mücadele alanları da artı değer sömürüsüne karşı sınıfsal olarak yürütülen geleneksel mücadelelerden farklı bir zeminde gerçekleşmemektedir.[226]

[226] Harvey, 2008: 135-41; 2012: 329-30.

İlkel Birikimin İşçi Yaratma Yöntemi: İkili Özgürlük

Üreticileri üretim araçlarından ayıran ilkel birikim köylünün, kölenin, serfin işçi olabilmesi için iki konuda özgür olmalarının yolunu açmıştır. Marx ikili özgürlüğü şöyle tanımlar:

> "İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır; köleler, serfler vb. gibi doğrudan üretim araçları arasında yer almamalı, ama bağımsız çalışan çiftçiler vb. gibi de üretim araçları kendilerine ait olmamalıdır; bu gibi şeylerden yoksun serbest ve bağımsız olmalıdırlar" (Marx, 2010: 687).

Ancak bugünlerde gelinen noktada ikili özgürlük ciddi anlamda sorgulanmaktadır. Bir taraftan sürekli mülksüzleşme yoluyla sermaye birikimi her daim yeni yöntemlerle sürüp gitmektedir. Diğer taraftan bağlayıcı ilişkilerden özgürleşme o kadar da kolay olmamaktadır. Emek gücü de dâhil olmak üzere işçilerin tüm varlıklarının sürekli devam eden yeniden metalaştırılması, mekânlarının tarla, ev, terleme atölyesi, küresel fabrika olmasına bakılmaksızın ataerkil ilişkiler, akrabalık, göçmenlerin ilişki ağları gibi meta üretiminin örgütlenmesine her zaman etki etmiş ilişkilerin içinde devam etmektedir. Yeniden metalaştırmanın her birinde karmaşık ilişkilerin oluşturduğu zeminde başka birinin hâkimiyetine, insafına bırakılan emek gücünün denetimi ikili özgürlükten birisi olan, ilişkilerden özgürleşmiş olarak emek gücü üzerinde karar verme iradesini sorgulatmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin kırsal alanlarında kapitalistleşmenin önemli bir işareti olarak görülen tarımda proleterleşme farklı bir seyir izlediği gibi ortaya da farklı işçi olma deneyimleri çıkarabilmektedir.

Marx'ın ilkel birikim bölümünde köylülükten işçiliğe geçişin daha net olmasına karşın bazı durumlarda ücretli işçi olarak çalışmasına rağmen hala üretim aracı mülkiyetine sahip olan, hala kendisine ait arazide geçimlik veya ticari tarım yapan köylü, işçi mi yoksa çiftçi midir? Benzer şekilde feodal ilişkilerin çözülmesine rağmen kendi özgür iradesiyle işgücü piyasasındaki konumuna dair karar verme durumunda olmayan işçilerin içinde bulundukları üretim ilişkileri feodal midir yoksa kapitalist mi? Veya bu işçilere özgür ücretli işçi denilebilir mi? Bu çalışmanın konusu özgür ücretli işgücünü ortaya çıkaran iki özgürlükten ikincisi, yani emek gücünün belirli bir kişinin denetiminden özgürleşmesidir. Bu yüzden toprak mülkiyetinden özgürleşmeden kısaca bahsedildikten sonra ilişkilerden özgürleşmeye geçilecektir.

Toprak Mülkiyetinden Özgürleşme

Tarımda toprak mülkiyetindeki dönüşüm kapitalizme doğru dönüşümün ana eksenlerinden birini oluşturur. Bir yandan küçük köylülerin, ortakçıların, serflerin toprak mülkiyetinden ve toprağın kullanım hakkından kopmaları süreci vardır. Diğer taraftan da toprağı sermaye ile işlemeye başlayanların, sermaye sahipliğinin oluşumu bulunmaktadır. Toprak sahipleri işçilerini ücretli işçiye dönüştürerek ve gelir için üretmek yerine kar için üretmeye başlayarak kapitalist üreticiye dönüşürler. Bu durumda toprak mülkiyetindeki dönüşümün "doğası gereği doğrudan geçim kaynağı olan toprak işinin kendisini dolaylılaştıran, salt toplumsal ilişkilere bağımlı geçim kaynağına dönüştürüldüğü" süreçtir. Tüm dönüşüm sürecinden iki temel sonuca varılmış olur: 1) tarımın sanayileşmesi ve böylece toprağın üretken gücünün gelişmesi; 2) ücretli emek, yani sermayenin egemenliğinin kır üzerinde genelleşmesidir .[227]

Bu temel ayrım noktası üzerinden tarımda proleterleşmeye bakıldığında proleterleşme sürecinin bir bileşeni olarak görülen mülksüzleşmenin tarımdaki proleterleşmede kenttekiyle aynı kesinlikte olmaması sorgulanması gereken bir noktadır. Burada özellikle küçük bir tarım arazisinin mülkiyetine sahip olup, bu araziyi işleyenlerin işgücü

[227] Karl Marx , *Grundrisse I*, A. Gelen (çev.), Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 195-8.

piyasasındaki konumu tartışmaya açıktır. Nitekim bunlar tarımda işçi olarak çalıştıkları gibi küçük de olsa bir araziye sahiptirler ancak bu arazi aileyi geçindirmeye yetmemektedir. Lenin (1996: 37) Türkiye'deki dönüşümün de bir sonucu olan küçük üretici olup aynı zamanda tarımda ücretli işçi olarak çalışan bir profilin "az ya da çok bütün kapitalist ülkelerin karakteristik bir olgusu olduğunu" ifade etmektedir

İlkel birikim sürecindeki mülklere el koyarak sermaye birikiminin sağlanması bir tarafta sermayeyi biriktirirken diğer tarafın da geniş kitleleri mülkiyetlerinden etmişti. Mülkiyetsizleşen köylülerin geçim kaynaklarının yok edilmesi onları işgücü piyasasında sürekli el altında bulundurabilmek için önemlidir.[228] Başka hiçbir alternatifi olmayan biri kendisini koşulsuz bir şekilde işgücü piyasasının dalgalanmalarına bırakabilir. Ancak mülksüzleşme tek başına işçileşmeyi de beraberinde getirmez. Buradan yola çıkarak mülksüzleşme kadar ve hatta ondan daha çok emeğin kapitalist üretim yapısına uyum sağlama kapasitesi, bu yapıya nereden ve nasıl eklemlendiği, yani emeğin nasıl "emek gücü"ne dönüştüğü üzerinde durulması gereken esas noktalardır diyebiliriz.

İşçinin tarımda üretim biçimine eklemlenmesi hali kentsel alanda yaşayan ve endüstride çalışan işçilerin proleterleşme süreci kadar net olmamaktadır. Üstelik buna bir de gelişmekte olan ülke deneyimleri eklenince süreç oldukça farklı işlemeye başlamaktadır. Banaji'ye göre 19. yüzyılda sömürgeleştirilen köylü uluslarda "zorla ticarileştirme" olarak adlandırılan bir süreç vasıtasıyla köyler meta üretimine dâhil edilmişti. Bu süreçte kendine ait topraklarda çalışmaya devam eden üreticileri mülksüzleştirmeye hiç gerek duyulmadı. Kendilerine ait arazilerde ürün yetiştirip karşılığında "gizli" bir ücretle yaşamışlardı.[229] Bu yaklaşım tarımda küçük meta üreticileri için geçerliyken toprak mülkiyetine sahip olup başka birinin toprağında işçi olarak çalışanlar için de kavramsal tartışmalar bulunmaktadır.

İkinci durumdakiler için sorulması gereken soru "tarımdaki işçileşme sürecinin sanayideki proleterleşmeden farklı olarak mülkiyet

[228] Marx,2011: 554.

[229] Brass, 2003: 112.

bağlarından tamamen kopmuş olmayı bir aşama olarak barındırması beklenmeli midir"şeklinde formüle edilebilir.[230] Özellikle Türkiye gibi küçük toprak mülkiyetinin tarihsel olarak kırsal alanda hâkim bir yapı olduğunu iddia ettikten sonra bu soru daha anlamlı olmaktadır. Sanayi proleterlerinin vazgeçilmez bir özelliği olan mülksüzleşme bu tartışmanın merkezinde durmaktadır. Ancak Türkiye'de kentlere göç edip kentsel alanda işgücü piyasasına dâhil olanların bile bu süreçte köylerindeki topraklarının mülkiyetlerini kaybetmemiş olmaları kırda ve kentte proleterleşmenin en özgün yanıdır çünkü toprak mülkiyetinden özgürleşmedikleri gibi kente göç etmeleri halinde bile köyleri ile maddi ve sosyal bağlantılarını kaybetmemektedirler. Bu bağları onları kentte yaşayan köylülere dönüştürmemiştir.

Klasik işleyişten biraz farklı olarak tarımda mülkiyetten özgürleşmenin işçileşme sürecinde bir aşama olarak ortaya çıkmaması durumu, bir miktar toprağın mülkiyetine sahip, bu toprağı işleyen ancak yılın belli dönemlerinde işçi olarak çalışanlara özgü bazı özelliklerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kautsky ek kazanç için çalışan küçük çiftçileri proleter olarak tanımlamıştır.[231] Ancak toprak mülkiyetine sahip olup aynı zamanda ücretli işçi olarak çalışanların işçi olmadıklarına dair bir fikir de mevcuttur. Bu açıdan "Türkiye'de tarım işçilerinin çoğunun küçük de olsa bir araziye sahip olması ve yalnız yıl içinde belirli zamanlarda iş aramaları nedeniyle diğer ülkelerde rastlandığı gibi özel bir sınıf oluşturmadıkları"[232] (veya "mevsimlik işçiler yılın büyük bir kısmını köylerinde geçiren yarı işçilerdir"[233] gibi ifadelere rastlanmaktadır. Ancak ikili geçinme yöntemlerinden dolayı tarımda ücretli olarak çalışanları işçi kabul etmemek ya da işçi olmaya giden yolda ara bir durak fikrini veren "yarı" sıfatıyla çeşitli şekillerde kavramsallaştırmak bir yanıyla sınıf kavramını dar tanımların içine sıkıştırmak anlamına gelir. Sınıfı kategori ya da yapı[234] olarak tanımlayıp belirlenen

[230] Aydın, 1986a:138.

[231] Lenin, 1996, 39.

[232] Suat Aksoy, B. Badiel, G. Eraktan, F. Kuhnen, Türkiye'de İnsan Toprak İlişkileri, Alkar Matbaacılık, Ankara, 1988, s. 15.

[233] Sencer, 1971:167.

[234] Oysa Thompson'ın tanımı (2004: 39) daha geniş bir bakış açısına fırsat tanımaktadır: "sınıftan, ilişkisiz ve birbirine benzemez gibi görünen bir dizi olayı, hem deneyimin

kategorilerin standartlarına uymayanları bu kategorilere göre yeniden konumlayarak yarı işçi, köylü işçi, yarı ortakçı, yarı feodal gibi yeni yeni kategoriler oluşturmanın işçi sınıfının dönüştürme kapasitesi içinde kaybolmaktan başka bir amaca hizmet etmeyeceği açıktır.

Özellikle tarımda çalışan işçilerin özgün koşullarında düşünüldüğünde toprak mülkiyetinden özgürleşmemiş olmaları işçi olmadıkları anlamına gelmez. Yani sahip oldukları toprakları geçinmelerine yetmediğinden ücretli bir işe ihtiyaç duyduklarına göre işçi olarak nitelendirilmemeleri için bir neden yoktur. Diğer taraftan kar elde etmek için işçi değil de başka çaresi olmayan köylüleri karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahiplerinden bahsedilirken gayet iyi bilinen daha fazla kar elde etme isteğiyle işgücü maliyetini olabildiği kadar düşük tutmak gibi kapitalist bir mantık varken tarımda ücret karşılığında çalışanları işçi olarak kabul etmemek sınırlı bir yaklaşım olacaktır.

Toprak mülkiyetinden özgürleşme Marx'ın ilkel birikimi gözlemlediği İngiltere'deki gibi net olmamıştır. Bahsedildiği gibi bazı durumlarda köylülükten ücretli işçiliğe geçiş toprak mülkiyetinden özgürleşmeyi bir aşama olarak içermemiştir. İkili özgürlüğün bu tarafındaki farklı deneyimler diğer tarafında "feodal ilişkilerden özgürleşme" konusunda da şüpheci bir yaklaşımla deneyimlere bakmak gerektiğini göstermektedir.

Feodal İlişkilerden Özgürleşme

Özgür Ücretli İşgücünden Bağımlı İşgücüne; Kavramlar, Tanımlar...

Özgür ücretli işçi, kapitalist üretim ilişkilerini açıklamada temel bir işlev üstlenirken aynı zamanda tartışmalı ve esnek bir kavram olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi mülkiyet bağlarından ve birazdan tartışılacağı gibi bu mülkiyetin getirdiği ilişkilerden kopan, emeğinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan kişi özgür ücretli işçidir. Daha bu en basit tanım bile tartışmalıdır. Emeğinden başka satacak hiçbir

---

hammaddesinde hem de bilinçte birleştiren tarihsel bir fenomeni anlıyorum. Bunun tarihsel bir fenomen olduğunun altını çiziyorum. Sınıfı bir yapı hatta bir kategori olarak görmüyorum. İnsan ilişkilerinde gerçekten olan (ve oluşumu da gösterilebilen) bir şey olarak görüyorum.

şeyi yoksa işçi nasıl olur da emeğini satıp satmamak konusunda özgür olabilir? Feodal üretim ilişkilerinde ya da köle efendi ilişkisinde son derece açık olan *bağımlılık* özgür ücretli işçinin durumunda görünmez bağlarla perdelenmiştir. Başka bir deyişle feodal ilişkilerde açık bir şekilde insan üzerindeki sahiplik kapitalist ilişkilerde "insan üzerinde hâkimiyete dönüşmüştür".[235] Marx işçinin görünmez bağımlılığını kölenin açık bağımlılığı ile şöyle karşılaştırır: "Romalı köle, sahibine zincirlerle bağlıydı; ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır. Ücretli işçinin görünüşteki bağımsızlığı kendisini çalıştıran efendilerinin sürekli değişmesiyle ve sözleşmenin *ficto juris*iyle* ayakta tutulur".[236] Ancak bir insanın çalışmayı tercih edip etmeme karşısındaki özgürlüğü ile işgücü piyasasında kendisi için geçerli olan işleri seçme özgürlüğü birbirinden farklı şeylerdir. Kapitalist bir toplumda çalışmayı seçmek ya da seçmemek gibi ikili bir tercihte seçmeye zorlanırız. Ancak çalışmayı seçenler olarak işgücü piyasasına emek güçlerini sunanlardan bazılarının çok daha fazla alternatifi varken bazılarının belki de hiç yoktur ya da var olan alternatifleri arasından kötü olanı seçmeye zorlanır. Hatta zaten var olan birkaç alternatifi de birbirine alternatif olamayacak kadar kötüdür. Diğer taraftan işçi metalaştırdığı emek gücünü kendi kararının bir sonucu olarak herhangi bir işverene sat(a)maz çünkü karar verme kabiliyeti üzerinde başka birinin hâkimiyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla bu işçinin kararına seçim denmesi bile zordur; başka birinin yarattığı sınırlamaların içinden süzülen tek yoldur. İşte özgür ücretli işçi ile özgür olmayan işçi ayrımı tam da burada oluşmaktadır. Özgür olmayan işçiler sadece fiziksel şiddet veya tehditle işgücü piyasasında çalışmaya zorlananlardan oluşmazlar. Aynı zamanda işgücü piyasasında yaptıkları iş dışında seçme şansları olmayanlar, seçimleri kısıtlananlar da özgür olmayan işçilerdir.

Özgür ücretli işçi olmakla olmamak arasındaki temel ayrım Marx'ın belirttiği gibi sözleşme yapma özgürlüğünden gelir. Özgür ücretli işçi kendi isteğine bağlı olarak işgücü piyasasına girmekte ve

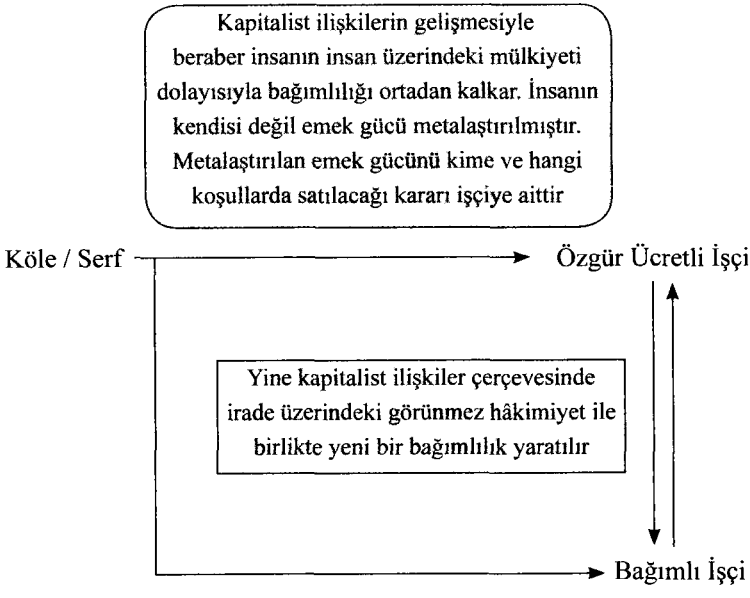
[235] Kevin Bales , *Küresel Ekonomide Yeni Kölelik*, P. Öğünç (çev.), Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 12.

* hukuki sanallık

[236] Marx, 2011: 554.

çıkmakta serbesttir, metalaştırdığı emek gücünü kendi istediği işverene satar. Oysa bir kölenin ve bağımlı işçinin böyle bir kontrol hakkı yoktur. "Emek gücünün sahibi kölelik durumunda *kişi olarak* ekonomik bir işlemin konusu olabilir. Yani bir başka insanın mülkiyetine aittir ve mülkiyetine ait olduğu kişinin isteğiyle alınıp satılabilir. Köleden farklı olarak bağımlı bir işçi ise *emek gücü* üzerinde kontrol sahibi değildir. Yani işçinin emek gücü onun rızası dışında alınır, satılır ve kontrol edilir".[237] Aslında temel ayrım noktası bir insanın mülkiyetinin bir başkasına verilmesine imkân sağlayan bir düzenlemenin, insanın başka birisinin hâkimiyeti altına alındığı daha görünmez bir ilişkiye dönüşmesidir.

Şekil 5. Köle - Bağımlı İşçi - Özgür Ücretli İşçi Tanımlarının Karşılaştırılması.

[237] Tom Brass, Unfree Labour And Capitalist Restructuring in The Agrarian Sector: Peru and India. *Journal of Peasant Studies*, 1986, 14(1):50-77, s. 52.

Köle, serf, özgür ücretli işçi kavramlarını ve aralarındaki ayırt edici farkları Marx ortaya koymuştur:[238]

> "[E]mek gücü sahibi olarak işçi ve sermaye sahibi olarak kapitalist hukukça birbirlerinden farksız eşit kişilerdir. *Biçimsel* olarak bunların ilişkisi (metalarını) değiştirenlerin ilişkisi olarak eşit ve serbest ilişkidir. İşçi kapitalistin karşısına bağımsız herhangi bir birey olarak çıkar. Bireyin köle olması halinde bir *tek, özel* mal sahibine aittir, onun iş makinesidir. Bir meta sahibi olmaktan çıkıp bir meta haline gelmiştir. Canlı emek ediminin öznesi olarak davranamaz. Serflik durumunda ise bizzat toprak mülkiyetinin öznesi olarak vardır, tıpkı iş hayvanı gibi toprağın eklentilerindendir" (Marx, 1999: 361; 2010: 170).

Özgür olmama bir insanın diğerleri üzerinde mülkiyet hakkı edindiği kölelikten miras olarak düşünüldüğünde, insanların sahipliğini gerektirmeyen her türlü iş ilişkisi özgür olarak kabul edilir. Fazla genel olan ve çalışma ilişkilerinin işleyiş dinamiklerine bakmayan bu türden bir bakış açısı bazı önemli ayrıntıları kaçırmaktadır. "İnsanın işgücü piyasası ve kendi emeği ile kurduğu üçlü ilişki biçimi farklı özgür olmama hallerinin varlığına işaret edebilecek niteliktedir. İlk olarak belirli koşullar altında işgücü piyasasına girişlerinin önüne geçilerek emek güçlerinin metalaştırması engellenenler sayılabilir. İkinci durumda emek gücü metalaştırılmıştır fakat emek gücü sahibi tarafından değil başkası tarafından satılır. Son olarak bir işçinin yalnızca işverenin rızası ile işgücü piyasasına kişisel olarak girmesine izin verilir".[239] Kendi emek gücünün kontrolü üzerindeki hâkimiyetsizlik bir işçiyi bağımlı yapan (özgürlüğünü ortadan kaldıran) temel özelliktir. Nitekim Marx çeşitli yerlerde bu çalışma ilişkisindeki bağımsızlığa değinir. Örneğin emek ile sermaye arasında değişim ve kullanım değerlerinin nasıl oluştuğunu açıklarken birinci koşul olarak bir yanda

[238] Köle, serf, ücretli işçi gibi emeğin, üretim tarzları içerisinde farklı tarihsel konumlanışına göre değişen kavramlara, toprağın mülkiyetine devletin sahip olduğu ve bireylerin sadece tasarruf hakkına sahip olduğu asya tipi üretim biçimi çerçevesinde "genelleşmiş köle" kavramı eklenmektedir. Genelleşmiş köle "devlet ve toprak arasındaki ilişkilerde, ürünün edinimi (appropriation) hakkına sahip olduğundan dolayı hür ise de, toprağın mülkiyetine sahip değildir" (Divitçioğlu, 2010: 20). Ancak kapitalist dönüşümün yarattığı bir sonuç olarak genelleşmiş köleden özgür ücretli işçiliğe veya bağımlı işçiliğe doğru bir dönüşüm köle veya serfin durumunda olduğu gibi tanımlanabilir.

[239] Brass, 1986, 52.

sermayenin öte yanda emeğin, her ikisinin de birbirine karşı *bağımsız* olarak, her ikisinin de birbirine karşı yabancı olarak bulunması" gerekliliğini vurgular. Yine emeğin sermayeye dönüştürülmesi sürecinde ileri sürdüğü koşullardan diğeri işçi ve işveren arasındaki serbest değişim ilişkisinde işveren *işçinin emeğini doğrudan egemenliğine almaya*cak, işçinin emek gücü bizzat işçinin kendisi tarafından satışa sunulacaktır.[240] Marx'ın ücretli işçinin özgürlüğünü tanımlarken kullandığı dayanak noktaları yine bağımlı emek kavramının üzerinde yükseldiği esas noktaları oluştururlar.

İşçinin emek gücü üzerinde hâkimiyet kurmayı sağlayan araçlar ekonomik ve sosyal koşulların oluşturduğu bir zemine sahiptir. Önemli bir ekonomik araç işçiyi borçlandırmadır. Nitekim işgücü piyasasında özgür olmayan çalışma ilişkilerinin önemli bir bileşenini borca bağımlı işgücü oluşturur[241] (*bounded labour-debt boundage*). Borçla bağımlılaştırma zorla çalıştırmanın[242] (*forced labour*) zorlama

[240] Marx, 1999: 360.

[241] ILO raporuna göre bağımlı çalışma biçimine yaygın olarak, Güney Asya'da ve özellikle de Hindistan'da tarım sektörü dışında madencilik, tuğla yapımcılığı, balıkçılık, taş kesme işleri, halı dokumacılığı yanında tabakhane ve havai fişek imalathanesi gibi tehlikeli işlerde sıklıkla karşılaşılır. Diğer bir ülke olan Pakistan'da bağlı çalışmanın en fazla görüldüğü alanlar tarım, tuğla yapımı, madencilik, taş ocakları, halı dokumacılığı, ev içi hizmetler, balıkçılık, inşaat işleridir. (ILO, 2005: 31-4). ILO tahminlerine göre Asya ve Pasifik Bölgesinde 5.964.000 kişi bağımlı çalışmaktadır. Bağımsız tahminlere göre ise sadece Hindistan'da 20 milyon kişi, Pakistan'da ise 2,5- 7,5 milyon kişi bağımlı çalışmaktadır (Lerche, 2007: 437).

[242] Zorla çalıştırma: ILO tarafından 2005 yılında çıkarılan "A Global Alliance Against Forced Labour" adlı deklarasyonda zorla çalıştırma tanımı yapılmıştır. "ILO'nun zorla çalıştırma tanımı iki temel bileşenden oluşur: cezalandırma tehdidi altında bir işi ya da hizmeti yaptırmak ve bu işi kendi isteği dışında yaptırmak (ILO, 2005: 5). Diğer bir deyişle zorla çalışmanın söz konusu olduğu bir çalışma ilişkisine işçi gönülsüz olarak girer ve iş ilişkisini sürdürmesi için işçi üzerinde baskı oluşturmak amacıyla güç kullanılır (Lerche, 2007: 427). ILO'nun söz konusu deklarasyonunda bir zorla çalıştırma tipolojisi oluşturulmuştur: kölelik ve insan kaçırma; kamuya ait işyerlerinde zorla çalıştırma; tarımda ve kırsal bölgelerde zorla çalıştırma; ev içi işlerde zorla çalıştırma; bağımlı işgücü; orduda zorla çalıştırılanlar; insan ticaretine maruz kalıp zorla çalıştırılanlar; mahkûmlukla bağlantılı olarak zorla çalıştırılanlar. Bu tipoloji ya sektörler üzerinden (tarım, ya da ev içi çalışma gibi) ya da yöntemler üzerinden (köleleştirme, insan ticareti, borçla bağlama gibi) konuyu ele almıştır. Bu farklı formlar arasında ekonomik sömürü amacıyla zorla çalıştırma açık ara en yaygın olanıdır. Bu tür borç bağımlılığı zorla çalıştırılan ev işçilerini veya tarımda, kırsal alanda zorla çalıştırılmayı içerir. Ekonomik sömürü amaçlı zorla çalıştırmayı devlet tarafından zorla çalıştırılanlar ve cinsel sömürü amaçlı zorla çalıştırılanlar takip ederler. Ayrıca başka bir raporda ILO ekonomik sömürüyü modern ve geleneksel formlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Geleneksel formlar kölelik, borç bağımlılığı ve serfliktir. Modern formlar ise özellikle ev içi işlerde çalışan göçmen işçiler, terleme atölyeleri çalışanları

yöntemi olarak borcu kullanan özel bir formudur.[243] Bağımlı işçi terimi (bounded labourer) işverenden borç almasından sonra bir işçinin borcunu ödeyinceye kadar sadece o işverene çalışmak zorunda kalmasını anlatır. Bu tür bir çalışma ilişkisinde işçi, aldığı borç karşılığında emek gücünü ipotek ettirmiş olur. Bu durumda işçinin aldığı borç karşılığında çalışması herhangi bir çalışma ilişkisinden ve borç ilişkisinden farklı olarak emek gücünü kullanma iradesini belirli veya belirsiz bir süre borç aldığı kişiye devretmesi anlamına gelir.[244] Bu süreçte işçi kendi emek gücü üzerindeki hâkimiyetini kaybettiği gibi istediği zaman bu ilişkiden ayrılabilmesi de mümkün olmaz.[245]

Borçla bağımlılığı yaratan taraf kredi veren toprak sahipleri, tüccarlar, aracılar ya da zengin köylüler, işverenlerden birisidir. İşçilerini borçlandıran işverenlerin amacı işçiye ihtiyaç duyduğu süre içinde onu kontrol altında tutmaktır. yani bu yöntemle işveren veya toprak sahibi işgücünü daha itaatkar hale getirdiği gibi emek maliyetini düşürerek daha fazla kar edebilmektir.[246]Bu yüzden borç veren taraf her zaman borçların düzenli olarak ödenmesi beklentisi içinde olmayabilir. Bazı durumlarda daha uzun süre kontrol edebilmek için işçinin borçlu olma halini gerektiği kadar muhafaza etmek isterler.[247]

---

veya tarımsal alanlarda çalışanlardır (ILO, 2005b: 12). ILO'ya göre en az 12,3 milyon insan zorla çalıştırmanın kurbanıdır. Bunun 9,8 milyonu özel kurumlar tarafından, 2,4 milyonu insan ticaretinin sonucu olarak zorla çalıştırılanlardan oluşur. Diğer 2,5 milyonu devlet ya da asi silahlı gruplar tarafından zorla çalıştırılanlardan oluşmuştur (ILO, 2005: 10). Ancak küresel çapta zorla çalıştırılanların daha fazla olduğuna dair başka bir araştırma sonucu da bulunmaktadır. Bu araştırmaya göre küresel olarak 27,9 milyon kişi zorla çalıştırılmaya maruz kalmıştır. Bales tahminlerinde, ILO'ya göre daha esnek bir metodolojiye dayanmıştır. Ancak Bales'in bulgularının açık ara farklı olması Asya'da özellikle de Güney Asya'da ILO'ya göre çok daha yaygın zorla çalıştırma tahmin etmesinden kaynaklanmıştır (Lerche, 2007: 429). Bales'in Asya tahmini 26,4 milyon iken ILO'nun aynı kıta için tahmini 9,5 milyondur (ILO, 2005: 35).

[243] Ravi S. Srivastava "Bounded Labour in India: Its Incidence and Pattern", Working Paper, ILO, 2005, http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=forcedlabor.

[244] Tom Brass, Capitalizm and Bounded Labour in India: Reinterpreting Recent (Re-) Interpretations. *Journal of Peasant Studies,* 2008, 35 (2):177-248, s. 195.

[245] Surinder S. Jodhka , Agrarian Changes and Attached Labour: Emerging Patterns in Haryana Agriculture, *Economic and Political Weekly,* 1994, 29(39):102-106, s. 104.

[246] Karin Kapadia, The Profitability of Bonded Labour: The Gem-Cutting Industry in Rural South India, *Journal of Peasant Studies,* 1995, 22(3): 446-483, s. 447.

[247] Geert De Neve, Asking for and Giving Baki: Neo-Bondage, or The Interplay of Bondage

İşçiyi borçlandırma ile kendisine bağlayan toprak sahibi/işveren borcunu geri ödemedikçe işçinin arazisinden/işyerinden ayrılmasına izin vermez. İşçinin işi bırakması ancak kalan borcunun tamamını ödemesi ile mümkün olur. Borcunu ödemeden ayrılmak istemesi halinde işçinin hayvanlarına veya diğer varlıklarına el konulabilir[248], fiziksel şiddete maruz kalabilir veya adı kara listeye alınır. Aynı bölgedeki diğer işverenlere de bu isimler iletilebilir. Bu durumda işçinin bir daha belirli sınırlar içinde iş bulması imkânsız hale gelmiş olur.[249]

İşçilerin bu kadar ağır koşulları olan borçlanma ilişkisine dahil olmaları çeşitli tüketim giderlerinin yarattığı baskıdan kaynaklanır. İşçilerin aldıkları borcun tüketim giderlerine ayrılması "bağımlı çalışma ilişkisi ile yoksulluk arasındaki korelasyonun yüksek olduğu"[250] bulgusunu da doğrular. Ancak işçiler özellikle birkaç olağanüstü durumda borç alırlar. Hastalık, kaza gibi tıbbi yardıma ihtiyaç duydukları durumlarda, özellikle düğün, yakının ölümü gibi tören yapılması gereken durumlarda, dolayısıyla çok miktarda paraya ihtiyaç duyduklarında borçlanırlar. Ayrıca ev inşa etmek ve bazı tarımsal yatırımlar için de borç alma yoluna başvururlar. İşçinin aldığı borcun miktarı onun bağımlılığının derecesini de belirler.

Bağımlı çalışma ilişkileri tartışmalarda işçilerin toprak sahibiyle veya işverenle aralarındaki patronaj ilişkisini sürdürme amacıyla borçlanma ilişkisine girdikleri de ifade edilir.[251] Buna göre işçi gelecekteki özgürlüğünü feda ederek karşılığında çok defalar borç alabilme ve işin sürekliliğini sağlamak gibi bazı önemli noktaları da belirsizlikten kurtarmış olur.[252] Ancak konunun patronaj ilişkisi ile birlikte ele alınması

---

and Resistance in The Tamilnadu Power-Loom Industry, *Contributions to Indian Sociology*, 1999, 33(1&2):379-406, s. 387.

[248] Vikas Rawal, The Labour Process in Rural Haryana (India): a Field-Report from Two Villages, *Jounal of Agrarian Change*, 2006, 6(4): 538-583.

[249] De Neve, 1999: 391-6.

[250] ILO, 2005: 31.

[251] Rawal, 2004; Jens Lerche, Is Bonded Labour a Bound Category?-Reconceptualising Agrarian Conflict in India, *Journal of Peasant Studies*, 1995, 22(3):484-515; Nicolas E. Martin, The Political Economy of Bounded Labour in Pakistani Punjab, *Contributions to Indian Sociology*, 2009, 43 (1):35-59.

[252] Rawal, 2004; N. Martin, 2009.

işçinin kendi özgürlüğünü feda ederek bundan çıkar sağlaması gibi bir anlam taşıması nedeniyle eleştirilir. Çünkü bu bakış açısının devamında gönüllülük faktörü bağımlılık sürecine dahil edilmiş olur. Yani işçi kendini bağımlı kılan ilişkiye gönüllü bir şekilde dâhil olur.[253] Unutulmaması gereken nokta patronaj ilişkisinin bir parçası olarak düşünülse bile bağımlı ilişki ortaya çıkaran bu tür bir davranış üretim ilişkilerindeki baskı ve sömürünün düzeyini hafifletmez.[254]

Bağımlı çalışma ilişkilerinde gönüllülük kavramı çok dikkatli kullanılmalıdır. Nitekim işçi eğer patronaj ilişkisini sürdürebilmek için gönüllü bir şekilde borçlanırsa bağımlılık ilişkisine gönüllü olduğu sonucuna ulaşılır. Oysa ince bir farkla, işçi ihtiyaç duyduğunda kredi alabileceği bir kurumdan yoksunsa bu krediyi ona sağlayan işverenin yanında çalışmaya istekli olmak dışında bir seçeneğe sahip değildir.[255] Dolayısıyla patronaj ilişkisine girmeye gönüllü olmakla, borç almaya ve karşılığında çalışmaya gönüllü olmak birbirinden ayrı iki durumdur.

Akrabalık ve Ataerkil İlişkiler

Bağımlı çalışma ilişkilerinde işçinin işverene veya aracıya bağımlı olmasına neden olan tek etkeni borçlanma oluşturmaz. Borçlandırma kadar önemli ve onunla iç içe devam eden, birbirlerini destekleyen bağımlılaştırma araçlarını birlikte ele almak gerekir. Bu bakış açısıyla borçlanmayı ekonomik bir etken olarak kabul edersek ekonomik olmayan çeşitli baskı yöntemlerini[256] de görmek mümkün hale gelir. Bazı toplumsal ilişkiler de borçlanma gibi, bağımlılığın yaratılmasında etkin olarak kullanılmaktadırlar. Akrabalığa, aşirete, kabileye dayanan ya da kökene dayalı diğer ilişkiler, patriarkal aile yapıları işçileri üretim sürecine çekme ya da çalışmaya zorlama amacıyla baskı uygulamada araç olarak kullanılabilirler.

---

[253] Brass, 2008, 184.

[254] N.Martin, 2009

[255] De Neve, 1999

[256] Brass, 2008; De Neve, 1999; Da Corta L. ve D. Venkateshwarlu, Unfree Relations and The Feminisation of Agricultural Labour in Andhra Pradesh, 1970-95, *Journal of Peasant studies*, 1999, 26 (2-3): 71-139; Wendy K. Olsen, Marksist and Neo Classical Approaches to Unfree Labour in India. T. Brass ve M. Van Der Linden (Eds.), *Free and Unfree Labour* içinde, Peter Lang, New York, 1997.

İşçi üzerinde bağımlı çalışma ilişkinin getirdiği zorunluluklara uyması doğrultusunda baskı uygulama yöntemlerinden birisi de *akrabalık ilişkileri*dir Akrabalık ilişkileri itaatkar ve ucuz duruma getirilen işgücünü gerektiği kadar kullanmanın başka bir aracıdır. Nitekim "akrabalık ideolojisi", "patriarkal aile yapısı", "sosyal ilişki ağları" bağımlı hale getirme sürecinde borçlandırmanın yanında etkili araçlar olarak kullanıldığı söylenebilir. Borç veren toprak sahibi/işveren veya aracı akrabalık ilişkilerinin taşıdığı değerler sistemini işçiyi kontrol etmekte bir araç olarak kullanabilirler.[257] Akrabalık ideolojisi her durumda akrabalar arasında geçerli değildir. Bu ilişkilerin yarattığı değer yargıları akraba olmayanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde de etkilidir. Aynı zamanda bağımlı işçinin akrabaları da işçiyle birlikte bağımlı çalışma ilişkilerine dahil edilebilirler. Borcu alan taraf tek başına işçi olsa bile her durumda geri ödemek için çalışan sadece kendisi değildir. Yani nakit para ya da avans şeklinde alınan krediler bizzat borcu alan işçi tarafından ödenebileceği gibi bazı durumlarda aile bireyleri, yakın akrabalar da geri ödemek için çalışmaya katılabilir. Hatta bazen başka işveren için çalışan aile bireylerinin de özgürlüğüne kısıtlamalar getirebilir.[258] Bazen de borca karşılık olarak borçlunun çocuğunun satışa çıkarılması gibi durumlarla karşılaşılabilir. Borcun sonraki kuşaklara devredilmesi ise eski bir uygulama olarak varlığını sürdürür.[259]

Akrabalık ideolojisinin etkin olarak kullanıldığı yerde *patriarkal aile yapısının* içerdiği değerlerin ve kuralların kullanılmaması mümkün değildir. Nitekim patriarkal aile yapısı kadınları ve çocukları ucuz işgücü olarak çalıştırmak için eşsiz bir fırsat sağlayabilir. sözleşmenin erkekler arasında yapılmasına rağmen kadınlar ücretsiz aile işçisi sıfatlarında hiçbir değişiklik yokmuş gibi davranılıp üretim sürecine çekilebilirler.[260] Örneğin işverenlerin, kadınları fabrikaya çekmeye

[257] Tom Brass, Why Unfree Labor İs Not So-Called: The Fictious of Jairus Banaji, *Journal of Peasant Studies*, 2003, 31(1):101-136, s. 106.

[258] Rawal,2004.

[259] Bales, 2002: 23,192.

[260] Olsen, 1997.

Özgür olmayan işgücü kapsamı içerisinde kadınlar başlıbaşına bir kategori oluştururlar. Feminist bazı yazarların (Mies, 1981; Werlhof, 1984; aktaran: Mies 2011) "emeğin evkadınlaştırılması" adını verdikleri yaklaşım bağımlı emek kavramını hatırlatır bir tanımlamadır. Evkadınlaştırılan işçileri özgür ücretli işçilerin karşısında bir yerde tanımlarlar: "sermayenin, devletin,

istekli olduğunu belirten bir alan araştırmasının bulgularına göre eğer bir erkek, eşi ve bir veya iki çocuğu aynı fabrikada çalışıyorsa, fabrika sahibi ona daha fazla miktarda kredi verebilir çünkü tüm ailenin birden parayı ödemeden kaçmasının veya başka bir fabrikaya geçmesinin zor olduğunu bilir. Bir ailenin tümüne karşılık verilen yüksek miktarda borç daha uzun süre iş ilişkisinin sürdürülmesini sağlayabilir. Diğer taraftan eşiyle aynı yerde çalışmak erkek işçi için de akla yatkındır çünkü onu sürekli gözetimi altında tutabilir. Dolayısıyla eşiyle aynı yerde çalışan bir erkek işçi hem yüksek miktarda borç için müzakere edebilecek güce ulaşmış olur hem de ataerkil değerlerin bir gereği olarak eşini denetlemeyi sürdürmüş olur.[261] Sonuç olarak hem borca karşılık çalışmanın sağlanmasında daha yaşlı olana itaat etme, sözünden çıkmama gibi pek çok akrabalık ideolojisi hem de patriarkal aile yapısının değer yargıları ve ahlak kuralları işçiyi maddi anlamda borçlandırmanın yanında kendilerini zorunlu hissetmelerine yönelik algı yaratmak için oldukça işlevseldir. Bunlar işçileri bağımlı hale getirmekte güçlü birer araca dönüşebilecekleri gibi aynı zamanda borcunu çalışarak ödemesi için işçinin üzerinde baskı uygulamanın en etkili yollarından birine dönüşebilir.

Şiddet

Akrabalığa ve patriarkal aile yapılarına dayanan çalışma ilişkilerinden söz ediliyorsa *fiziksel şiddet* bu çalışma ilişkisinin bazı aktörlerinin yakınlarında bir yerlerde geziniyor demektir. Nitekim fiziksel şiddetin bağımlılığın sağlanmasında ve yürütülmesinde önemli bir araç olarak kullanıldığına değinen çalışmalar bulunmaktadır.[262] Borcun, ilişkilerin ve toplumsal değerlerin yarattığı baskının yanında ve bağımlılığı yaratan bu bileşenlerin sürdürülmesinin de bir aracı olarak şiddet sürece eşlik eder. şiddet, işçiyi ailesi ile birlikte hapsetme gibi

sendikaların hemfikir olduğu klasik tanıma göre (enformel yada örgütsüz sektörde çalışanlar) 'özgür' ücretli işçi değildir. Enformel denen bu sektörde çalışanlar, ev kadınlarına benzerler. Çoğu kez 'özgür' ücretli işçilerden daha fazla çalıştıkları halde emekleri görünmez ve bu yüzden dizginsiz ve sınırsız bir sömürü kaynağı olabilirler. ...uzmanların 'emeğin esnekleştirilmesi' dediği şeye bazılarımız 'emeğin evkadınlaştırılması' adını veriyor" (Mies, 2011: 157).

[261] De Neve, 1999: 386-7.

[262] Bales, 2002; N. Martin, 2009; De Neve, 1999.

uygulamalara kadar uzanabilir.[263] Örneğin Pakistan'da[264] bazı topak sahipleri kendilerine özel silahlı militanlar aracılığıyla işçilere, borçlarını ödememeleri, kaçmaya çalışmaları durumunda şiddet uygulamışlardır. Ayrıca toprak sahiplerinin belirli devlet kurumlarının kontrolüne erişerek ekonomik güçlerini politik güçleriyle desteklemeleri işçiler karşısında daha güçlü bir pozisyon edinmelerine yardımcı olmuştur.[265]

Şiddetin özellikle hiyerarşinin yoğun olduğu ilişkilerde daha fazla etkili olması yüksek bir ihtimaldir. Hiyerarşi, patriarkal aile yapıları içinde cinsiyet ve yaş üzerinden sağlanabileceği gibi, kast yapılarının güçlü olduğu toplumlarda güçlü ve zayıf kastlar arasında, aşiret, kabile gibi yapılarda da olabilir. Bu yapılar içerisinde şiddet uygulamaktaki amaç olağan veya günlük ilişkilerin gerisindeki gücü sergilemek ve böylece hâkimiyet ilişkilerini muhafaza etmektir. Bu haliyle de olağanüstü bir anlam taşır.[266]Örneğin erkek işçiler ekonomik zorlamadan dolayı bağımlı ilişkilerin tarafı olurlar. Ancak kadınlar ve çocuklar gönüllü olarak bağımlı ilişkilere dâhil olabilecekleri gibi aile içi ilişkilerden kaynaklanan zorlamanın sonucu olarak da bağımlı işçi olabilirler. Dolayısıyla şiddetin eşlik ettiği çalışmaya zorlama kadınların ve çocukların işçilik deneyimlerinde daha sık rastlanabilir.[267]Ancak doğrudan fiziksel şiddet uygulamak ya da bununla tehdit etmek ekonomik zorlamalardan daha az etki gösteren ve uygulanan bir yöntem olarak düşünülebilir. Fiziksel şiddet olağanüstü bir anlam taşır çünkü

---

[263] Bales, 2002:3, 192; N. Martin, 2009: 36.

[264] Bağımlı işgücünün en yoğun olduğu ülkelerden biri olan Pakistan'da Sindth ve Punjab eyaletlerinde toprak sahiplerinin işçileri kilit altında tuttukları özel hapishaneleri bulunduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Geceleri silahlı adamların nöbet tuttuğu bu yerlerde gündüzleri işçiler çalıştırılmaya gönderilir. 1991'de, ordunun büyük bir toprak sahibinin hapishanesine baskın yaparak buradaki 295 işçiyi kurtardığına yönelik haberlerin ülkede geniş yankı uyandırdığına da değinilmiştir (N. Martin, 2009: 36). Benzer aşırı uygulamalar Hindistan için de söz konusu olmuştur. Silahlı muhafızların beklediği üretim yerlerinden burası için de bahsedilir. 1980'lerden sonra rapor edilen ve varlığının yakın zamana kadar devam ettiğinden şüphelenilen benzer bazı uygulamalardan bahsedilir. Örneğin Tamil Nadu'da pirinç üretiminde bazı durumlarda işçileri hapsetme yönteminin uygulandığı ifade edilmiştir (Lerche, 2007: 443).

[265] N. Martin, 2009: 43.

[266] Lerche, 1995: 496

[267] Jens Lerche, A Global Alliance against Forced Labour? Unfree Labour, Neo Liberal Globalisation and The International Labour Organisation, *Journal of Agrarian Change*, 2007, 7(4):425-452, s. 440.

aslında bağımlılık, ekonomik ve sosyal bazı araçlar üzerinden oluşturulur. Ataerkil ilişkilerin hâkim olduğu bu çalışma ilişkilerinde yaş ve cinsiyet hiyerarşisi içselleştirilmiş ve davranışları şekillendirmiştir. Bu yüzden şiddet, ancak bu davranış biçiminden sapma durumunda şiddet uygulanan kişiye konumunu hatırlatmak için kullanılır.

Seçim Yapmakta "Zorunlu Olma" ve Sosyal Eşitsizlik

Özgür olmayan ilişkilerin kapitalist ilişkiler içinde yeniden yaratılması aynı zamanda üretim ilişkilerinin etrafını sarmalayan ve bu ilişkilerin sürekliliğini sağlayan, onları koruyan daha geniş sosyal eşitsizliklerle birlikte var olabilir. Bağımlılığa dayanan üretim ilişkileri, önemli boyutlara varan sosyal ayrımcılık ve hiyerarşi içeren toplumlarda bu ayrımcı ve hiyerarşik yapılara dayanabilir. Bazı kesimlerin işgücü piyasasında alternatiflerinin kısıtlı olması, ülkenin zenginliğinden ve fırsatlarından daha az pay almaları onları bu tür ilişkilere açık hale getirmektedir. Bağımlı işgücü üzerine yapılan bazı araştırmalara göre işçiler bağımlılıklarını sağlayan sistemlerden nefret ettikleri halde sözleşmelerini sürdürürler ve borçlanmaya devam ederler.[268] Çünkü işçiler için bağımlı olarak çalışmanın alternatifleri de daha iyi standartlar sunmamaktadır. Dolayısıyla işçilerin bir yolu değil diğerini "seçmiş" olmaları yaşamlarında ciddi bir değişimi getirmemektedir.[269] *Seçim yapmakta bu "zorunlu olma"* durumu işçilerin zayıf ekonomik pozisyonlarından ileri gelir.

Bağımlılığın oluşması söz konusu seçeneksizlik bazı kesimlerin "sosyal konumlarından"[270] kaynaklanmaktadır. Bazı toplumlarda eski düşük seviyedeki kastlar, kabileler olabileceği gibi, bağımlılık ilişkisinin görüldüğü her yerde kadınlar ve çocuklar *sosyal eşitsizlikler* ve alternatiflerinin sınırlı olması nedeniyle esas kurbanlardır.[271] Bu tür toplumsal kesimler ekonomik ve sosyal yapıların içinden süzülerek

[268] Brass, 2010; Jhodka 1994; akt. Olsen, 1997: 384.

[269] Olsen, 1997: 384.

[270] Srivastava, 2005.

[271] Genel olarak zorla çalıştırılan gruplar zaten düşük kastlara mensup olanlar, dinsel azınlıklar, yerli halklar gibi çeşitli şekillerde ayrımcılığa uğrayan gruplardır. Örneğin Batı Nepal'de yerli azınlıklar, Pakistan'da Müslüman olmayanlar, Afrika'da kölelik geçmişine sahip olanlar arasında zorla çalıştırılma uygulamaları daha yoğundur (ILO, 2005: 30).

belirginleşirken önemli olan "...insanların 'ten renklerinin köle olmaya ne kadar uygun olduğu değil', aslında 'ne kadar savunmasız oldukları'dır". Her ne kadar bağımlı işgücü belirli bir yerde belirli bir dinden, ırktan, etnik kökenden gelenler arasında yaygın olsa da amaç özellikle bu kesimleri ikincilleştirmeye, aşırı bir ifade ile köleleştirmeye yönelik değildir. Yani bu kimlikler belirli kesimlerin bağımlı işgücüne yoğun olarak dahil olmalarına "doğrudan sebep teşkil etmez". Bu kimlikleri taşıyıp daha iyi koşullarda yaşayan ve bağımlı işgücünün dışında daha iyi koşullarda çalışanlar olabilir.[272] Belirli bir yerde ve zamanda ulusal ekonomiye ve topluma geç entegre olan bazı gruplar toplumun geri kalanına göre daha dezavantajlı olan konumlarından dolayı zorla çalıştırmanın herhangi bir türüne toplumun diğer kesimlerine oranla daha fazla maruz kalabilirler.[273]Bu yüzden bağımlı işçilerin önemli bir kısmının düşük kastlara, kabilelere, çeşitli azınlıklara mensup olduklarından sıklıkla bahsedilir. Bu grupların yaşadıkları sosyal anlamda ikincil konumları ve politik olarak güçsüzlükleri ekonomik yapı içindeki yerlerini belirleyen özelliklerinden birisidir. Bu sosyal ve politik farklılaşma olmadan borçlanma ne bireyin yoksulluk ve güçsüzlüğüne dayalı olarak bireysel seviyede ne de grupların güçsüzlüğüne dayalı olarak toplum seviyesinde oluşmaya fırsat bulabilirdi.[274] Dolayısıyla bu kesimlerin içinde bağımlı işgücünün oluşmasına doğrudan zemin hazırlayan, etnik, dinsel ya da başka bir özelliklerinden dolayı edindikleri kimlikleri değil, bölgelerarası gelişme farklılıkları, kuşaklar boyunca devam eden yoksulluklar, ekonomik hareketlilikleri engelleyen sosyal dışlanma gibi yere ve zamana göre değişen bireysel ve toplumsal seviyelerde eşitsizliklere, güçsüzlüklere dayanan diğer pek çok etken rol oynayabilir.

Ayrımcılık ve eşitsizlik içeren toplumsal yapıların üzerine kurulan bu yüzden de ayrımcılık, eşitsizlik, hiyerarşik ilişkilerin hareketli zemininde yaşanan bağımlı çalışma ilişkilerini sadece daha standart ve ölçülmesi kolay olduğu düşünülen şiddetin devamlılığı, bağımlılığın süresi gibi bazı göstergeler üzerinden tanımlamak bu

[272] Bales, 2002: 17.

[273] ILO, 2005: 10.

[274] Lerce, 2007: 440.

çalışma biçimlerinin oluşmasını sağlayan pek çok başka etkeni gözden kaçırmak anlamına gelmektedir. Bağımlılığa eşlik eden şiddetin yoğunluğunun çok daha az olması veya hiç olmaması konunun[275] görmezlikten gelinebileceği veya bağımlılık olarak nitelenemeyeceği anlamına gelmemelidir.

Ayrıca bağımlı çalışma işçi için sadece bir kez özgürlüğü kaybetmek ya da hiçbir zaman özgür ücretli işçi olarak nitelendirilmemiş olmak anlamına gelmez. Emek gücünü metalaştırma yeniden üretildiği için bir kez emek gücü üzerinde kontrol sağlayan işçi ilerleyen zamanda daima özgür olarak kalacaktır diye sabitlenmiş bir özgürlükten bahsedilemez; *özgür ücretli işçi* iken *bağımlı işçiye* dönüşebilir.[276] İşçinin kendi emek gücü üzerindeki kontrolü ifade eden özgürlük sürekli yeniden yaratılır. Örneğin borçla bağımlı hale getirilme durumunda işçinin borcunun geri ödenmesi ile birlikte pazarlık gücü de artabilir. Yeni durumda işçi kendi emek gücünü daha iyi bir ücret ve daha yüksek kredi verecek herhangi bir işverene satma özgürlüğüne artık sahiptir.[277] Böyle bir durumda koşullara göre işçi yeniden borçlanarak bağımlı işçiye tekrar dönüşebileceği gibi emek gücü üzerindeki kontrolünü devretmeyi gerektirecek bir çalışma ilişkisine dâhil olmayabilir.

Sonuç olarak bağımlı işgücünün oluşması ve yeniden üretilmesi işçi- işveren arasındaki çalışma ilişkilerinin oluşturduğu zeminden daha fazlasına ihtiyaç duyar. Çalışma ilişkilerinin içinde şekillendiği patriarkal değerler, akrabalık ideolojileri gibi iç içe geçmiş değerler sisteminin yanında ulusal boyutta hatta uluslararası boyutta eşitsizlikler, değişen ekonomik ve sosyal yapılar bağımlı işgücünü kimlerin oluşturacağını ve bağımlılığın boyutunu da belirlemektedir. Dolayısıyla bağımlı ilişkideki sömürü sadece işçiden artı-değerin çekilmesini sağlayan üretim süreci içinde gerçekleşmez. Artı değer sömürüsünü içine alacak şekilde karşılıklı olarak birbirini pekiştirdikleri hatta öznenin bir kaçma aynı anda maruz kalabileceği çeşitli sömürü

[275] Wendy Olsen ve R.V. Ramana Murthy, Contract Labour and Bondage in Andhra Pradesh (India). Journal of Political and Social Thought. 1(2) , 2000, http://www.yorku.ca/jspot/2/wkolsenrvramana.htm (12 Ocak 2012).

[276] Brass, 2008: 195.

[277] De Neve, 1999: 387.

biçimlerinin olduğu söylenebilir. Yukarıda detaylı olarak belirtildiği gibi toplumsal bünyede bulunan etnik, dini ya da başka bir farklılaşmaya, tabakalaşmaya dayalı bir sosyal eşitsizlik işgücü piyasasında bağımlı çalışma gibi taşınması ağır bir statü için iyi bir zemin sağlar.

Bu katmanlaşmaya bütünlüklü bir perspektiften yaklaşabilmek için sınıfsal sömürünün yanında sosyal eşitsizlikleri de gözden kaçırmayı önleyen kategorik belirlenimlerden bazıları şunlardır: 1) kişinin pazarlık yapma gücünü zayıflatarak ya da ortadan kaldırarak yapılan sömürü; 2) bir kişiye bir şey yaptırmak- özellikle iş yaptırmak- için otorite uygulayarak yapılan sömürü (otorite altında yapılan işler ücretsiz ve üretici olmayan hizmetleri de kapsar); 3) hareket özgürlüğünün sınırlandırılması ve cinsel taciz gibi şiddet yoluyla bedensel sömürü ve 4) iş sürecinde artı-değerin çekilmesi ile gerçekleşen değer sömürüsü. Bu tür bir sınıflama, analizin çapını dar ekonomik/parasal/kamusal alanın dışına, daha ince noktalara ve özel alana doğru genişletebilir.[278]

Bağımlı İşgücünün Pre-kapitalizmden Kapitalizme Doğru Yeniden Konumlandırılması

Pre-kapitalist ilişkilerden işçi ve sermaye sahibinin piyasada özgürce karşılaşmasının koşullarını sağlayan kapitalist üretim ilişkilerine geçiş sürecinde geleneksel bağımlılık ilişkilerinin giderek azalması, bağımlı çalışma ilişkilerinin kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmasıyla ortadan kalkacağı şeklinde yorumlanmıştır. Bazı çalışmalarda bağımlı çalışma ilişkileri, işçinin bu ilişkiye gönüllü olmadan katıldığı ve ekstra ekonomik zorlamalar nedeniyle sürdürdüğü, dönemsel değil kalıcı ilişkiler olarak tanımlanmıştı.[279] Bu özellikleri taşıyan geleneksel borç bağımlılığının düşüşe geçmesi özgür olmayan çalışma ilişkilerinin de azalmaya başlaması şeklinde değerlendirilmiştir çünkü modern bağımlılığın ekstra ekonomik baskıdan özgürleştiği ve bağımlılığın uzun süreli olmadığı varsayılmıştır. Bu varsayımı destekleyenlere göre tarımda görülen çalışma ilişkileri artık bağımlı ilişki olarak tanımlanamazdı.[280] Ancak bu tür bir yaklaşım feodal dönemin

[278] Hodgson, 1982:208-16; akt. Olsen and Ramana Murthy, 2000.

[279] Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 95.

[280] Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 94.

deneyimleri üzerinden şekillenen geleneksel bağımlılık ilişkileri ile kapitalist çalışma ilişkilerindeki bağımlılık ilişkilerini açıklama çabalarından oluşur. Yani geçmiş üretim ilişkilerinden devşirilen bağımlılık ilişkileri belirli özellikleri içermesi gereken bir kalıp gibi düşünülmüştür. Bu bakış açısıyla söz konusu kalıp bugünkü ilişkilerde ölçülür eğer bugünkü ilişkilerde farklı etkenler görülürse o zaman bunlara bağımlı çalışma ilişkileri denilemez.

Borç bağımlılığı ilişkilerinin kapitalist ilişkilerin yayılması ile birlikte düşüşe geçtiği fikrinin özellikle üzerinde durduğu nokta çalışanın tüm ömrünü hatta gelecek kuşaklarını kapsayacak kadar uzun dönemli bağımlılığın kırsal dönüşümle beraber azalmaya başlamasıdır. Bunu Türkiye'ye uyarlarsak, ağaların borç vererek, patronaj ilişkileriyle ve fiziksel şiddetle bağlı hale getirdiği ortakçıların sayılarının 1960'larda makineleşme sonrasında azalmaya başlamasıyla bağımlı ilişkilerin ortadan kalktığını düşünmemiz gerekirdi. Uzun süreli bağımlılık yaratma, patronaj ilişkileri ve fiziksel şiddet gibi uzun süreyi sağlamada kullanılan yöntemler bağımlı ilişkilerin kapitalizm öncesi uygulamalarında bağımlılığın güçlendirilmesi için önemlidir. Nitekim Türkiye'de pre-kapitalist ilişkiler bağlamında da kişinin aldığı borcu çalışarak ödemesi, ortakçının bağımlılığını sağlamada toprak sahibi tarafından kullanılan yöntemlerden biriydi. Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi birbirinden farklı yer ve zamanlarda tarımda pre-kapitalist ilişkiler çerçevesinde bu yöntemin sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Hindistan için verilen çok sayıda örnekten birine göre "geleneksel bir ilişkide toprak sahibi olanlar 'sonsuza kadar' kendilerine bağımlı olan ailelere hizmetlerinin karşılığı olarak bir miktar toprak ve yiyecek verirlerdi. Tâbi konumdaki çalışan, toprak sahibine çoğunlukla borçlu olurdu ve toprak sahibi işçiye fiziksel şiddet uygulamayı, onun eşini de cinsel olarak istismar etmeyi kendisinin hakkı olarak görürdü".[281].

Kırsal alanda bu örneğe benzer uzun dönemli bağımlılık ilişkisi (attached labour) kırsal dönüşüm esnasında feodal ilişkilerin son kalan uzantıları olarak tanımlanmıştır. Borçla bağımlı olarak işçi çalıştırmanın en yaygın olduğu ülkelerden biri olan Hindistan'da tarım

[281] Lerche, 1995: 493-4.

işçileri arasında, "yerel olarak değişen isimler altında başka bir forma mı dönüşüyor yoksa ortadan kalkıyor mu" tartışmaları eşliğinde varlığını sürdüren uzun dönemli özgür olmayan çalışma ilişkilerinden söz edilmiştir. Hatta konuyla ilgilenen araştırmacıların bazıları tarafından günlük ücretli işçilere göre ekonomik şartları daha iyi olduğu iddiasıyla "ayrıcalıklı sınıf"[282]olarak nitelenmişlerdir. Uzun dönemli bağımlılık ilişkilerini sürdürenlerin ayrıcalıklı olarak nitelendirilmeleri, feodal ilişkilerin koruma, bakım ve güvenlik içeren ilişkilerin bir tarafı olmaya devam etmelerinden kaynaklanıyor olabilir. Oysa günlük ücretli işçiler feodal ilişkilerin bu özelliklerini kaybedenlerden oluşmuştur. Ancak sonraki tartışmalar 'ayrıcalıklı sınıftan' 'özgür olmayan çalışma ilişkileri' kavramına doğru yönelmiştir.[283] Özellikle bağımlılığın uzun dönemli örnekleri bu çalışma ilişkisine feodal bir kalıntı olarak yaklaşılmasına neden olmuştur. Bu feodal kalıntılar makineleşmenin uzun dönemli işgücüne duyulan ihtiyacı azaltıp kısa dönemli işgücüne duyulan ihtiyacı artırmasıyla birlikte toprak sahibinin işçinin bağımlılığına gerek duymayacağı için ortadan kalkacağı sonucuna varılmasına neden olmuştur.

Tarımda uzun dönemli çalışma ilişkilerinden çok, kısa dönemli ilişkilere rastlanması bağımlı çalışma ilişkilerini gündemden düşürmemiştir. *"Kalıcı" geleneksel bağımlı ilişkiler* ve *"geçici" modern bağımlı ilişkiler* şeklinde oluşan, tarihsel dönem, amaç ve içerik bakımından birbirinden ayrılan kavramlar oluşmuştur. Geleneksel ilişkilerde sürekliliğin sağlanmasına yaradığı düşünülen bağımlılaştırmanın,(ilişki biçimlerinin değiştiği kırsal dönüşümün ilk zamanlarında), geçici çalışma ilişkilerinde geçerli olmayacağı yönlü bir ön kabul oluşturduğu görülür. Oysa özgür olmayan işgücünün kendi emek güçlerini metalaştıramayan ve sürekli çalışma biçimlerinin dışında kalan göçmen, mevsimlik, günlük tarım işçilerini de kapsadığı ifade edilmektedir.[284] Fiziksel hareketliliğin daha yüksek olduğu geçici özellik taşıyan bu modern bağımlılık ilişkilerinde pre-kapitalist ilişkilerden farklı olarak bağımlılık daha kısa sürelidir,

[282] Bhalla 1976; Bardhan 1984; Rudra 1987; Byres 1972; akt, Jodhka, 1994: 102.
[283] Jodhka, 1994: 106.
[284] Brass, 2003: 105.

zorlama aracı olarak şiddete daha az başvurulur ancak bağımlı işçiden sadakat beklentisi bağımlı çalışma ilişkisindeki önemini korumaya devam etmektedir.[285] Bu durumda bağımlı ilişkilerin feodal yapılar içinde uzun yıllar yaşandığı yerlerden geçici veya kalıcı olarak göç etmek, özgür olmayan çalışma ilişkilerinden azade olmak anlamına gelmemektedir. Özgür olmayan ilişkiler pre-kapitalist ilişkilerde yer alan bazı özelliklerin dönüştürülmesi ve bunlara yeni bazı özellikler eklenmesi ile farklı formlarda yeniden üretilebilir.

Bağımlı çalışma ilişkilerinin geçici çalışma ilişkilerinde de görülmeye başlandığına dair bulgularla birlikte bağımlı işgücü üzerine son dönem yazıları, bu çalışma ilişkisini feodal ve yarı feodal olarak nitelendirmekten uzaklaşmaya başlamıştır. Genel olarak *zorla çalıştırma* kavramı için de perspektif değişikliğinden bahsedilebilir. Zorla çalıştırmanın ticari tarım, endüstri hatta serbest ticaret bölgeleri gibi sektörlerdeki varlığı daha fazla dikkat çekmektedir. Bu sektörlerdeki *modern* ilişkilerde yoksul bölgelerden gelen göçmen işçileri istihdam etmeye yönelik eğilimin, üzerinde durulması gereken bir nokta olduğu daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Kapitalist üretim ilişkilerinin içinde var olma hatta kapitalist üretime içkin olma yukarıda bahsedildiği gibi bağımlı çalışmanın üst kavramı olan zorla çalıştırma için de iddia edilmektedir. Örneğin zorla çalıştırmaya dair "A Global Alliance Against Forced Labour" isimli ILO analizi bu açıdan sınırlı bulunarak 87 sayfalık raporda "zorla çalıştırma ile küresel ekonomi" arasındaki ilişkiye sadece üç sayfada değinildiği için eleştirilmiştir.[286] Buna göre zorla çalıştırma konusunda ILO açık bir şekilde kapitalizmi eleştirmemiştir. Oysa günümüzün zorla çalıştırma uygulamaları küresel ekonomi bağlamından ayrı düşünülmemelidir. Bu yönüyle ILO zorla çalıştırmayı sistemin dışında marjinal veya arızi bir şekilde konumlandırmaktadır. Kapitalizmin böyle bir çalışma ilişkisi üretebileceği noktası üzerinde çok fazla durmamaktadır.

Benzer şekilde bağımlı ilişkilerin kapitalist üretim ilişkileri içinde de var olabileceği daha sıklıkla ifade edilmeye başlamıştır.[287]

[285] Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 93-4.

[286] Lerche, 2007: 430.

[287] De Neve, 1999; Kapadia, 1995; Srivastava, 2005.

Örneğin Hindistan'da 1950'lerden beri geleneksel *borçla bağımlılık*tan uzaklaşılırken yeni tipte bir bağımlılığın gelişen kapitalizmle uyumlu olarak görülmeye başlandığı fikri geniş kabul görmeye başlamıştır. Hindistan'ın dünyada bağımlı işgücünün en yoğun olduğu ülke olarak kabul edilmesi ve özgür olmayan işgücü üzerine yürütülen tartışmaların çoğunlukla Hindistan'dan edinilen kanıtlar üzerinden ilerlemesi[288] bu fikri daha da önemli hale getirmektedir. İşçilere borç vererek onları bağımlı hale getirme uygulaması kapitalizmeeklemlenme aşamasında feodal ya da yarı feodal ilişkiler olarak görülüyordu. Aksine sonradan ucuz ve disipline olmuş işgücünü yaratmak için etkin bir şekilde bu yöntemin kullanıldığı fikri ağır basmaya başlamıştır Bağımlılığın işçileri disipline etmek gibi bir amaç taşıdığının bir kanıtı da işçilerin üretim sürecinde en güçlü oldukları hasat zamanlarında greve gitmeleri durumunda işveren başka bir yerden tarım işçileri getirebildiği gibi işçilere borçlarını hemen ödemeleri için baskı yapabilmesidir. Özellikle daha yoksul olanlar bu koşullar altında çalışmaya devam etmek zorunda kalabilirler.[289]

Kapitalist koşullarda emek ihtiyacının karşılanması için bir yöntem olarak yeniden yaratılan bağımlı çalışma ilişkilerini, eskisinden farkını belirtebilmek için *neo bağımlılık* olarak kavramsallaştıran araştırmacılar olmuştur.[290] Kavramsal değişimden de anlaşılacağı gibi kapitalist dönüşüm sonrasında da tarım işçileri için bağımlılık ilişkilerinin devam ettiği ya da feodal ilişkilerin çözüldüğü yerde yeniden-üretildiği örneklere rastlanır. Kırsal alanda kapitalist dönüşümle birlikte geleneksel anlamda borçla bağımlılıktan uzaklaşılmış ancak *borca bağımlılık* yeni formları ile birlikte yaşamaya devam etmiştir. Dolayısıyla "kapitalizmin yarattığı bir ilişki olarak da bağımlı işçi sayısının giderek artması şaşırtıcı değildir".[291]Bu artışa neden olan etkenlerden birisi tarım dışı istihdam biçimlerinde de bağımlı işgücünün "rekabetin yarattığı baskı nedeniyle işgücünün miktarını ve süresini garantilemek için işletmeler tarafından kullanılan bir stratejiye

[288] Lerche, 2007: 436-8.
[289] Lerche, 1995, 496.
[290] De Neve, 1999.
[291] Brass, 2003: 109.

dönüşmesidir"[292] Son durumda borçla bağımlılık eskiden tarımda çalışan işçileri tarlada tutmak için kullanılan bir yöntemken sonra kentsel ve endüstriyel alanlara da uydurularak yeni bir boyut kazanmıştır.

Bağımlı İşgücünü Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar

Kırsal alanda proleterleşme sürecini işgücünün "özgürlüğü" üzerinden ele alan Marksist tartışmalar iki farklı yola ayrılmış durumdadır. Bir tarafta özgür olmayan işgücünün pre-kapitalist (=feodal/yarı feodal) olduğu savunulur. Diğer tarafta bunun tam aksine bu işgücü kapitalist üretim ilişkisi içinde tanımlanır. Bu bağlamda farklı çalışma ilişkisi formlarının kapitalist gelişmenin önünde bir engel mi yoksa bu gelişmenin bir sonucu mu oldukları tartışılmaktadır. Neoliberal yaklaşım ise bağımlı çalışma ilişkilerini her iki tarafın kendilerine düşen paylardan memnun oldukları bir sözleşme olarak düşünür.

Neoliberal Yaklaşım

Neo liberal yaklaşımın işçi-işveren ilişkilerine yönelik bakış açısına göre tüm işçi-işveren ilişkileri belirli bir uyum gerektirir. Varsayılan uyumdan kaynaklı olarak sınıf ilişkilerini çatışma üzerinden açıklamazlar. Bu yüzden neoliberal yaklaşım sadece sınıf mücadelesi kavramını işçi ve işverenleri birbirlerine eşitleyerek ortadan kaldırmaz aynı zamanda ücretli işgücünü her zaman var olan ve bu yüzden de "doğal" bir kategori olarak tanımlar.[293]

Neo klasik yaklaşıma göre işçiler iyi olan çalışma koşulları ve ücretleri dikkate alarak bağımlı çalışma ilişkisine gönüllü olarak girerler.[294] Yaklaşım, bağımlı çalışma ilişkisinin taraflar için yeni ekonomik fırsatlar yaratabileceğini varsayar. Bu ekonomik fırsatlar sayesinde işçinin ve işverenin bağımlı çalışma ilişkisinden sağlayacağı fayda artmış olur. Bağımlılık içeren çalışma ilişkisinde işçi kendi çıkarını hesaplayarak rasyonel bir tercih sonucunda bu ilişkiye girer. Dolayısıyla sadece işverenin değil işçinin de rasyonel tercihi bağımlı iş ilişkisinin tarafı olmaktır. Örneğin erkek işçi kendi çıkarını maksimize

[292] De Neve, 1999: 385.

[293] Brass, 2003: 166

[294] Brass, 2003:116; Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 77.

edecek kararı verir. Onun bu kararı aynı zamanda hanesinin çıkarını en üst seviyede gerçekleştireceği seçenektir.[295] Neoliberal yaklaşımın bakış açısıyla işçileri bağımlı hale getiren borçlanma sosyal ilişkilerle birlikte kullanılan baskı aracı değil ücretlere eklenen nakit avanslar olarak tanımlanabilir. Böyle bir tanımlama, gerisindeki ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri ve sermayenin ucuz, itaatkar işçiler yaratmak için kullandığı baskı yöntemlerinin yok sayarak bağımlı işgücünü tamamen görmezden gelmiş olur.

Marksist Yaklaşımlar

Yarı feodal ve de-proleter olarak ikiye ayrılan Marksist yaklaşımlar neoliberal yaklaşımın aksine bağımlı işgücünün varlığını kabul ederler. İki yaklaşımın temelde ayrıldıkları nokta kapitalizmle bağımlı çalışma ilişkilerinin ilişkisi üzerinedir. Yarı feodal yaklaşım bağımlı işgücünü feodal kalıntılar veya kapitalizmin gelişmesindeki başarısızlık, yavaşlama, tampon mekanizmalar yaratma olarak kabul eder. Bu yaklaşıma göre kapitalizm gelişmesini tamamlayınca özgür olmayan işçiler her yerde ve her zaman özgür ücretli işçilere dönüşürler. Doğrusal bir değişim beklentisine dayanan bu fikir özellikle ilk dönem araştırmalarında daha sık görülür. Bu araştırmaların kırsal dönüşümün yaşandığı dönemlerde yapılması tam dönüşüm esnasında bu sonuca ulaşmayı bir miktar anlaşılır hale getirmektedir. De-proleterleşme yaklaşımı ise, aksine, feodal üretim ilişkilerinin işleyişini bir kenara bırakarak bağımlılık yaratmayı kapitalist mantık içerisinde anlamlandırır.

Yarı Feodal Yaklaşım

Yarı feodal yaklaşımı destekleyenler klasik Marksist bakış açısının kapitalizmin erken evrelerinde özgür olmayan işgücünün görülebileceği ancak kapitalizmin ilerlemesi ile yerini özgür işgücüne bırakacağı varsayımına dayanırlar. Özgür olmayan ilişkilerin varlığı kapitalizm ile pre-kapitalist ilişki biçimlerinin aynı anda var olduğu durumlar için geçerlidir. Dolaysıyla kapitalizmin gelişmesi ile birlikte, uzun dönemde, kapitalizm ve özgür olmayan işgücü aynı anda var olamazlar. Uzun dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin yerleştiği

[295] Olsen, 1997, 389.

yerlerde bu tür sosyal oluşumlar ekonomik olarak daha az etki gösterecekler ve ortadan kaybolacaklardır.[296]

Bu düşüncenin dayandığı belirli varsayımlar bulunmaktadır: Birincisi özgür ücretli işçinin özelliklerini taşımamaları sermayenin proleterleştirme sürecine direnen köylülerin hatasıdır. İkinci varsayıma göre kırsal dönüşüm bir geçiş sürecidir. Bu süreç tamamlandığında tüm kavram karmaşası ortadan kalkacak ve dönüşümün ulaştığı son nokta köylülerin proleterlere dönüşmeleri olacaktır. Üçüncüsü tartışmanın az gelişmiş ülkelerin deneyimlerinden ortaya çıkması, kentsel olmayan bağlam veya tarımın arka planı oluşturması gibi bazı önemli etkenlerden dolayı özgür olmayan ilişkiler süreç içerisinde elimine edilmesi gereken pre-kapitalist üretim şekilleridir.[297]

Özgür olmayan ilişkilerin kapitalist yayılmanın dışında tutulması pre-kapitalist, feodal, yarı feodal gibi kavramsallaştırmalarla ifade edilmektedir. Özgür olmayan işgücünü, yeni üretim ilişkilerinde geleneksel üretim ilişkilerinin devam eden etkisi olarak tanımlayanlar bu fikri "yarı-feodal" kavramı[298] üzerinden açıklamışlardır. Bu düşünceye göre aynı üretim ilişkisinde hem kapitalist hem de özgür olmayan emek bir arada var olamaz. Daha açık bir ifadeyle özgür olmayan iş ilişkilerini yarı feodal kavramı ile tanımlamak toprak sahipleri ve işçiler arasındaki ilişkilerde kapitalist mantığın henüz tam olarak yayılmadığını ve kapitalist ilişkilerin toplumsal yapıda içselleşmiş baskı uygulama yöntemlerini elimine edemediğini vurgulamaya yardımcı olur.[299] Dolayısıyla kapitalizmin tarımdaki gelişmesine paralel olarak patronaj ve sadakat ilişkileri kaybolmaya başlayacaktır. Bu ilişkilerin kaybolmaya yüz tutmasına kırsal toplumun ulusal ekonomi ile artan entegrasyonu eklenince istihdam tarımın ve köyün dışına taşınacaktır. Bu değişimler bağımlı çalışma ilişkilerinde gerilim ve çatışmalar yaratacaktır. Bu bakış açısıyla sürecin devamında de-proleterleşmenin

[296] Lerche, 2007, 434.

[297] Tom Brass, Some Observation on Unfree Labour, Capitalist Restructuring, and Deproletarianization, T. Brass ve M. Van Der Linden (Eds.). *Free and Unfree Labour* içinde. Peter Lang, New York, 1997b, 57-75, s. 57.

[298] Patnaik ve Dingwaney 1985; Byres, 1996; Bhaduri 1984: 115 akt. Jodhka, 1994: 102.

[299] Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

yaşandığını söylemek zordur. Aksine bunların gerçekleştiği yerde bağımlı işgücünün azaldığına dair yeterli kanıt vardır.[300]

Kapitalizmin tarımdan başlayarak üretim ilişkilerini dönüştürme biçimi ile ilgili Türkiye için Boratav ve Erdost tartışmasında yarı feodal yaklaşıma benzer bakış açıları görmek mümkündür. Boratav'a göre "oluşmaya devam eden yeni üretim ve bölüşüm ilişkilerine eskilerin eşlik edeceğinin" bilincinde olmak önemlidir. Eski üretim biçimleri ortadan kalksa bile kapitalist üretimin özelliği olan ücretli tarım işçisi çoğunlukla ilkel veya yarı feodal bağımlılık ilişkisi yaşayabilir. Bu koşullar altında Boratav'a göre "sözleşme, toplu pazarlık, sendikal örgütlenme hakkı özgürlüğünden ya da özgür işgücü hissinden bile bahsetmek anlamsızdır". Bu yüzden dönüşüm aşamasında ortadan kalkmaya yüz tutan feodal ve yarı feodal üretim biçimleri yine de köylü kitlelerinin geniş bir kısmını etkilemektedir.[301]Kırsal alanda emek sermaye çelişkisinin oluşmadığını savunan Erdost[302] Boratav ile karşılaştırıldığında yarı feodal/feodal tanımlamaları daha fazla kullanarak 1960'larda yazdığı yazılarında bile Güneydoğu'nun kapitalist dönüşümüne hiç değinmeden küçük ve orta büyüklükteki köylülüğün bir kırsal proletarya oluşturma lehine dönüştüğünü söylemenin mümkün olmadığını ifade etmiştir.

Sonuç olarak yarı feodal yaklaşım kapitalizmin halihazırdaki üretim ilişkilerine henüz *tam olarak* hakim olmadığı için özgür olmayan işgücü gibi geçiş kategorilerini oluşturabileceği fikrine dayanır. Toplumsal yapılar "tamamen" kapitalist olunca artık özgür olmayan işgücü de kalmayacaktır. Yani yarı feodal yaklaşım özgür olmayan işgücünü en fazla dönüşüm sürecinin bileşeni olarak görür. Özellikle kapitalist ilerlemeden henüz etkilenmemiş kırsal alanda feodal ilişkiler hala kendilerine yer bulabiliyorlarmış gibi bir kurgu üzerinden düşünülmektedir. Oysa ikili yapı kuramı içinde değerlendirilebilecek bu tür düşünceler "kapitalist ilişkilerin gelişmekte olan ülkelerin en ücra köşelerine kadar yayıldığı"[303] gerçeği karşısında geçerli gözükmemekteler.

[300] Jhodka, 1994, 106.

[301] akt, Seddon ve Margulies, 1984: 38.

[302] akt., Seddon ve Margulies, 1984: 40-1.

[303] Zülküf Aydın, Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler I, *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 3*, 1986a, 126-156, s. 131.

De-proleterleşme Yaklaşımı

Yarı feodal yaklaşımın alternatifini Brass'ın de-proleterleşme olarak adlandırdığı yaklaşım oluşturur. 1990'da Haryana'da yaptığı alan çalışması bağımlı emeğin "gelişmiş" bölgelerde bile var olduğunu gösterir. Dolayısıyla yarı feodal yaklaşımın kapitalizme doğru dönüşümün bileşeni olarak bağımlı emek ilişkilerini görmesine karşılık, de-proleterleşme bu ilişkinin kapitalist üretim biçiminin içinde var olabileceğini iddia eder. Brass'a göre klasik literatürdeki özgür ücretli işçinin ikili özgürlüğü tarihsel olarak hiçbir yerde asla var olmamıştır. Kapitalizm daima emeği kontrol etmek ve yönetmek için bağımlı işgücünün değişik kategorilerini yaratır ve istihdam eder.[304] Bu yaklaşımda bağımlı işçilik kapitalizmin erken dönemleri ile sınırlı değildir. Kırsal işgücünün de-proleterleşmesini, sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinin, sadece kapitalizme doğru dönüşüm gösterdiği zamanlarda değil sonrasında da [sürecin] çok önemli bir parçası olarak görmek gerekir. Çünkü işgücünü bağımlı hale getirmek kapitalistin uyguladığı bir strateji olduğu için özgür olmayan işgücü sadece kapitalizmle uyumlu değil aynı zamanda belirli koşullar altında onun seçtiği bir ilişkidir[305]

Sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinde işgücünü bağımlı hale getirme stratejisinin kapitalist üreticilere sağladığı kazanım, depolitize, ucuz ve disipline edilmiş işgücüdür.[306] Bu özellikleri bir araya getirmek için sermaye bir taraftan özgür işçilerinin yerine özgür olmayanları ikame ederek özellikle kriz koşullarında işgücü maliyetlerini azaltmış olur; diğer taraftan da ya işçiler arasında oluşan sınıfsal hareketlenmeleri zayıflatmayı ya da sınıf bilincini/dayanışmasını, dolayısıyla örgütlenmelerin başlamasını önlemiş olur. Bu yöntemler ile sermaye, proleterleşme sürecinin gelişmesini engellediği gibi bunu yaparken sözleşmesi, ücreti olsun veya olmasın işgücünü özgür olmayan işçiler üzerinden yeniden düzenler.[307]

[304] Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

[305] Tom Brass, Immobilised Workers, Footloose Theory. *Journal of Peasant Studies,* 1997a, 24(4): 337-358.

[306] Tom Brass, Unfree Labour As Primitive Accumulation. *Capital&Class,* 2010, 35(1):23-38.

[307] Brass, 2003, 109.

De-proleterleşme özgür olmayan iş ilişkilerinin kapitalist bir mantıkla oluşturulduğunu iddia ettiğinden yarı feodal yaklaşımın aksine bağımlı işçiliğin feodal ilişkilerden miras bazı özellikleri taşıması gerekmediği düşüncesindedir. Taşıyorsa bile bu özellikler eskiden miras değil kapitalist üretimin mantığıyla oluşmuştur. Dolayısıyla bu yaklaşım bugünkü bağımlı işgücü ile feodal ilişkilerdeki bağımlılığı birbirinden net bir şekilde ayırır. Feodal ilişkilerde bağımlılığın belirleyenlerinin yeni ilişkide var olup olmaması anlamlı olarak değerlendirilmez. Bağımlı işçiler toprak sahibi veya topraksız olabilirler. Mutlaka bir toprak sahibi için sürekli olarak çalışmaları gerekmez mevsimlik veya günlük olarak çalışabilirler. Bazı durumlarda vasıflı işgücü ile aynı yerde çalışabilirler. Feodal ilişkilerin belirgin özelliklerinden birisi olarak mutlaka ayni ücret almalarına gerek yoktur nakit olarak da ücret alırlar. Hayatları boyunca sadece bir toprak sahibine bağımlı olarak çalışmaları gerekmez göç edebilirler. Hatta bu doğrultuda bir aracının kontrolü altında, kendi emek güçlerini emek piyasasında sürekli olarak hareketli tutabilirler ancak asıl üzerinde durulması gereken, nokta "işçilerin kendi emek güçlerini kişisel olarak satamamalarıdır".[308]

De-proleterleşme yaklaşımına bir eleştiri Banaji tarafından yapılmıştır. Banaji 2003'te yayınlanan "The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour" adını taşıyan makalesi ile de-proleterleşme yaklaşımını eleştirmiştir. Brass aynı yıl bu eleştiriye cevaplarını "Why Unfree Labour Is Not So-Called: The Fictious of Jairus Banaji" adlı makalesinde vermiştir. Banaji özgür ve özgür olmayan işgücü diye bir ayrımın yapılamayacağını böyle bir farklılığın olmadığını düşünmektedir, çünkü kapitalizmde özgür olma sorunlu bir kavramdır. Marx ve Engels net bir şekilde ücretli işgücünü özgür olarak görmezler ya da ücret üzerine yapılan bir anlaşmayı özgür olarak tanımlamazlar. Hatta Marx'ın, Kapital'de, işçi ile işveren arasında yapılan "özgür sözleşme"yi bir "yanılsama" olarak tanımladığını da buna kanıt olarak gösterir. İşverene itaat ve sadakat ücretli işgücünün esası olduğu için, bir üretim ilişkisinde işçinin emeğini başkasının kontrolüne bırakması, emeğin özgürlüğünü ortadan

[308] Brass, 2010: 26; 2003, 110.

kaldırmaz.[309]Dolayısıyla kapitalizm koşullarında bir işçinin işverene sattığı şey "kendi emek gücü üzerindeki kontrol hakkıdır". Ayrıca emek ve emek gücü birbirinden ayrılamazlar. Bu yüzden de "işçi ve onun emeği sözleşmenin konusunu oluşturur. Yani emek gücü[310] sözleşmenin konusu değildir". Bu açıdan bakıldığında işçi, işverene emek gücünü değil bedensel varlığını kullanma hakkını satmış olur gibi bir sonuç çıkarmak mümkün hale dönüşür. Buna dayalı olarak da Banaji'nin yaklaşımına göre, Brass'ın, özgür olmayan işgücünü emek üzerinde kontrolü artırma mekanizması olarak tanımlaması anlamsız bir hal almış olur, daha doğrusu tanım boşa düşer.

Banaji, (2003:70-71) *sözleşme*ye dair savunmalarına Marx'ın Kapital'deki şu ifadesini kanıt olarak gösterir: "ücretli işçi... kendi kendisini kendi özgür iradesiyle satmaya zorlanan kişidir", Oysa Marx için emeğin özgürlüğü, bir insanın kendi bedeninden ve yaşamından ayrı tanımladığı emek gücünü, özgürce satabilmesi anlamına gelir. Marx sözleşmeye konu olan şeyin emek gücü olduğunu ve bunun hangi koşullarda satılarak sermaye birikimine dönüşeceğini özellikle belirtir. Hatta şöyle net bir ayrım yapar:

> ... [E]mek gücü, sahibinin emek gücünü daima belli bir süre için satmasını gerektirir; çünkü o bunu toptan ve süresiz olarak satacak olursa, kendisini satmış, kendini özgür bir kişi olmaktan çıkarıp köle haline getirmiş, bir meta sahibi olmaktan çıkarıp bir meta haline gelmiş olur. Kişi olarak kendisiyle kendi emek gücü arasında, daima meta sahibi ile metası arasındaki gibi bir mülkiyet ilişkisi olmalıdır; ona kendi malı gözüyle bakması ve öyle davranması gerekir; bunu da yalnızca, onu, her zaman, sadece geçici olarak, belli bir süre için alıcının emrine vererek, kullanımına bırakarak, yani onu elden çıkarırken mülkiyetinden vazgeçmeyerek yapabilir (Marx, 2010: 170).

Marx ayrıca işçinin sözleşme yapma özgürlüğünün makineleşmenin bir etkisi olarak nasıl deformasyona maruz kalabileceğinden ayrıca bahseder. Aslında aşağıdaki ifadesinden çıkacak sonuç özgür

---

[309] Jairus Banaji , The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour, *Historical Materialism*, 2003, 11(3): 69-95, s. 71-7.

[310] Emek gücü ya da emek kapasitesi dediğimiz zaman, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin bütününü anlıyoruz (Marx, 2010: 170).

ücretli işçinin kapitalizmin olmazsa olmaz bileşeni olarak tanımlanmasının hatalı bir varsayım olduğudur. Sermaye değişen koşullara uyum sağlarken işçinin özgürlüğünü ortadan kaldırmanın yollarını bulabilir. Ancak aşağıdaki ifade de Banaji'nin bahsettiği gibi maddi olarak işçinin işverene devredilmesi ve işçi işveren ilişkisinin her türlü koşul altında özgür olmadığı şeklinde kökten bir değişimin gerçekleştiği sonucu çıkarılamaz. Dolayısıyla Marx, sermaye birikim sürecinde emeğin durduğu yeri özgür ücretli işçi üzerinden kavramlaştırırken bunun bir norm olmadığını, kapitalizmin her durumda böyle bir sözleşme koşulunu yaratmak için çabalamadığını, "gerektiğinde" sözleşme yapmakta özgür olup olmadığına bakmadan bazı kesimler üzerindeki toplumsal ve ailevi baskı nedeniyle zayıflayan konumlarıyla birlikte işgücü piyasasına çekebileceğini, yani bir anlamıyla epeydir yeni bir şeymiş gibi bahsedilen esnekliğin aslında kapitalizmin içselleştirdiği bir yöntem olduğunu şöyle ifade eder:

> Makine, işçi ile kapitalist arasındaki ilişkiyi biçimsel olarak kuran sözleşmeyi de kökünden değiştirir. Meta mübadelesi temelinde yapılan ilk varsayım, kapitalist ile işçinin birbirlerinin karşısına özgür kişiler olarak, biri para ve üretim aracı sahibi, diğeri emek gücü sahibi olan bağımsız meta sahipleri olarak çıktıklarıydı. Ne var ki sermaye şimdi söz sahibi olmayanları ya da yarı söz sahibi olanları satın alır. İşçi, daha önce, üzerinde biçimsel açıdan özgür bir kimse olarak tasarrufta bulunduğu kendi emek gücünü satıyordu. Şimdi karısını ve çocuğunu satıyor. Köle tüccarı oluyor (Marx, 2010: 379-380).

Brass, Marx'ın açıkladığı bu deformasyondan yola çıkıp kapitalist üretim ilişkilerinde özgür olmayan çalışma ilişkilerinin kuramsal olarak yer bulabileceğini ve Marx'ın bağımlı işgücünü dışlamadığını savunmuştur. Britanya'daki çocuk emeği ve Amerika'daki plantasyonlarda köle emeği hakkındaki fikirlerinde Marx'ın özgür olmayan işgücü üzerine yaklaşımını yakalamak mümkündür.[311] Britanya'da on

[311] Gerçekten de Marx'ın Kapital'de "Artık Emeğe Duyulan Aşırı Açlık, Sanayici ve Boyar" başlığı altındaki şu ifadesi özgür olmayan işgücünün kapitalist üretim tarzında da görülebileceği iddiasına kanıt oluşturabilecek niteliktedir: "...buna karşın, üretimleri hala köle emeği, angarya vb. geri biçimler altında gerçekleşen halklar, kapitalist üretim tarzının egemenliği altında bulunan ve ürünlerinin yabancı ülkelere satışını en başta gelen çıkarları haline getiren dünya piyasasının anaforuna kapılır kapılmaz, köleliğin, serfliğin vb. barbarca dehşetine fazla çalışmanın uygar dehşeti aşılanır. Bu nedenle üretim asıl olarak dolaysız kişisel ve yerel

dokuzuncu yüzyılın ortalarında fabrikalarda çalıştırılan çocuk işçiler Marx için net bir şekilde özgür olmayan emek formuna örnek oluşturur. AyrıcaAmerika'da köle emeği kullanan plantasyonları kapitalist olarak nitelendirir. Bu nitelemesi onun özgür olmayan emek üzerinden birikim yapılmasını mümkün gördüğüne dair bir kanıttır. Hatta Marx'ın vurgusuna göre bu işçilerin ücretlerinin mal ile ödenmesi klasik bir borçla bağımlı hale getirme mekanizmasıdır.[312]

Banaji ayrıca özgür olmayan işgücü tanımlanırken anahtar mekanizma olarak borcun gösterilmesini eleştirir. Oysa de-proleterleşme yaklaşımında anahtar mekanizma borçlanma değildir. Borçlanma, işçinin kendi emeği üzerindeki iradesini devralmak için kullanılan bileşenlerden birisidir. Bu yaklaşımın çıkış noktasını işçilerin kendi emek güçlerini kişisel olarak satamamaları oluşturur. Örneğin özellikle kadınlar söz konusu olduğunda özgür olamayan işgücünün kavramsallaştırılmasının ataerkil değerlerden ayrı düşünülemeyeceğini savunur.

Brass'ın kendine yöneltilen eleştiriye verdiği yanıtta iki nokta anlamlıdır. Birisi Banaji'nin ücreti fetişleştirmiş olmasıdır. Ücretin tek başına varlığı veya yokluğu üzerinden her üretim ilişkisinin doğasını belirleyebilir bir noktaya taşınması fetişleştirmeden kast edilen şeydir. Diğer önemli nokta ise Banaji'nin yazı boyunca iş sözleşmesi, dolayısıyla iş ilişkisinin başlangıcı noktasında takılıp kalmasıdır. İş sözleşmesi üzerinde bu boyutta bir yoğunlaşmaya cevaben Banaji'nin iş anlaşmasını basit olarak işe giriş düzenlemesi (entry into) şeklinde kavradığı, bunun aksine Marksist teorinin iş anlaşmasını süreç olarak gördüğü ifade edilir. Marksist teoriye göre bu süreçte (entry into+exit from) ilişki formu yeniden tanımlanabilir. Yani [sözleşme] bir bütün olarak bir işçinin emek gücünü kişisel olarak metalaştırma ve yeniden metalaştırma yeteneğinin şekillendiği süreçtir.[313]

---

ihtiyaçları gidermeye yönelik kaldığı sürece, Amerikan Birliği'nin güney eyaletlerinde, zenci emeği ataerkilliğe benzer niteliğini korumuştu. Ne var ki, pamuk ihracı anılan eyaletler için hayati önemde bir iş haline geldiği ölçüde, zencinin haddinden fazla çalıştırılması, hayatının bazı yerlerde yedi iş yılında tüketilmesi, hesaplı ve hesapçı bir sistemin unsuru oldu (Marx, 2010: 233).

[312] Brass, 2008:200-1.

[313] Brass, 2003, 113-121.

Bu bölümde kapitalist üretim biçiminin baskı, zor kullanma, kuralsızlık içeren çalışma ilişkilerini mülkiyetsizleşmenin süreklileşmesinde olduğu gibi terk etmediği bir yöntem olarak değinilmiştir. Bağımlı çalışma ilişkileri ilkel birikim rejiminin yukarıda çizilen çerçevesi içerisinde kırsal alanlarda sürekliliğe sahiptir. Bağımlı çalışma ilişkilerinin sürekliliği bu konudaki tartışmalardan da anlaşılabilir; önceleri kapitalist üretim biçiminin yaygınlaşması ile birlikte ortadan kalkacak feodal kalıntılar olarak nitelendirilen bu çalışma formunu sonraları kapitalist üretim biçiminin kullandığı bir yöntem olarak değerlendiren çalışmalar ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Üçüncü Bölüm:

Bağımlı İşgücü Olarak Mevsimlik Tarım İşçiliği

Pek pek birkaç hafta sonra "Urumdan Şamdan"
çekilip çekilip gelen ırgat kafilelerinin akını başlar
Binlerce kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, yaşlı,
paramparça üst başlarıyla pis pis kokarak,
Ötegeçe'deki mezarlığa yığılırlar.
Kıçı çıplak çocuklar mezar taşlarına inip biner,
tevekkül içindeki kadınlar,
Taşköprü'nün bu geçesindeki ırgat pazarından
iş ve ekmeğin sevinciyle gelecek erkeklerini bekleşirler

(Orhan Kemal, Bereketli Topraklar Üzerinde, s.162).

İkinci bölüm bağımlı çalışma ilişkilerinin dayandığı kavramların ve önemli bir kısmı Hindistan'da yapılan alan araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlarda öne çıkan belirleyicileri içermektedir. Bu belirleyiciler bağımlı çalışma ilişkisini oluşturması bakımından borçlanma, akrabalık ve ataerkil ilişkiler, sosyal eşitsizlik, seçeneksizlik gibi ekonomik ve sosyal yapıdan kaynaklanan çeşitli etkenlerdir.

Bu bölümde öncelikle mevsimlik tarım işlerinde bağımlı çalışma ilişkilerinin neden geliştiğine dair bir açıklamanın ardından alan araştırmasının bulgularına geçilecektir. Alan araştırmasının verilerine dayalı olarak Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri arasında benzer bir çalışma ilişkilerinin varlığı tartışılacaktır. Bu tartışma yapılırken birinci bölümde bahsedilen geçmiş üretim ilişkilerinin bugünkü çalışma ilişkileri ve koşulları üzerindeki etkileri gözden kaçırılmayacaktır.

Mevsimlik Tarım İşçilerinin "Bağımlı Çalışma İlişkileri" Bağlamında Ele Alınması

Kırsal dönüşüm sadece kırsal alanlarda kapitalizmin gelişmesi ya da tarımda modernizasyon sonucunda verimliliğin artması, tarımın ulusal pazara eklemlenmesinin tamamlanması anlamına gelmez; aynı zamanda tüm patronaj ilişkilerinden ve kurumsallaşmış bağımlılık ilişkilerinden tarımsal emeğin özgürleşmesi ve üretim ilişkilerinde temel bir farklılaşma anlamına gelir.[314] Özgür ücretli işçiliğe geçiş çok iyi bilindiği gibi feodal ilişkilerden kapitalist üretim ilişkilerine doğru dönüşümün en önemli belirleyenlerinden biri olarak kabul edilir. Daha önce de bahsedildiği gibi özgür ücretli işçiliğe geçiş feodal toplumsal ilişkilerden ve üretim araçlarının mülkiyetinden özgürleşenlerin yaşayabilmek için tek yollarının emek güçlerini satmaları anlamına gelir. Bu teorik tanımlamada olduğu gibi ortakçılar, ekip biçerek yaşamlarını sürdürdükleri topraklardan olduğu kadar büyük toprak sahibiyle olan ilişkilerinden de dışlanarak özgürleşme kısmını atlatmıştır. Ancak bu genel kabule rağmen emeğin özgür olup olmadığı, emeğin özgür olması ile ne kast edildiği, kapitalizmin gelişme gösterdiği bir mekânda özgür olmayan üretim ilişkilerinin varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği soruları gelişmekte olan ülkelerin kırsal alanlarında kapitalistleşmenin işleyişini anlamaya çalışan literatürün çıkış noktalarını oluşturuyor gibi gözükmektedir. Buna göre tarımda ücretli işçiliğin bağımlı emek kapsamında düşünüldüğü durumlarda tarımda geleneksel üretim ilişkilerden kapitalist

[314] Jhodka, 1994, 102.

ilişkilere geçiş sürecinin ardından oluşan yeni üretim ilişkilerinde eski geleneksel ilişkilerin etkisinin devam ettiğine yönelik iddia yer almaktadır. Diğer tarafta eski ilişkilerin dönüşerek yeni üretim ilişkileri ile sağladığı uyum tartışmalarda önemli bir yer tutmaktadır .[315]

Kırsal dönüşüm öncesinin üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine doğru geçiş ile birlikte ortakçılar toprak ağası ile olan bağımlılığa dayanan ilişkilerinden özgürleşmişlerdir. Bu doğrultuda kırsal alanda emeğin özgür olmama hallerini tartışırken özgürleşmenin ardından emek maliyetlerini ve işgücü hareketliliğini ya da işgücünü kontrol etmeye yönelik yeni ve kapitalist bir ilişkiden bahsediyor olacağız. Kapitalist olan bu ilişki belirli özelliklerinden dolayı bağımlılık yönüne vurgu yapılması gereken bir çalışma ilişkisi haline gelmiştir.

Kırsal dönüşüm sürecine, bağımlı işgücü açısından bakıldığında sanki bağımlılık ilişkisi ortakçı ile büyük toprak sahibi arasındaki ataerkil bir ilişkidir ve kırsal dönüşüm bu ilişkiyi sonlandırarak yerine özgür ücretli işçi-işveren ilişkisini getirmiş gibi durmaktadır. Oysa dönüşüm sonrasının hâkim istihdam modeli olan mevsimlik tarım işçiliği ortakçılıktan tamamen farklı olarak bağımlı/özgür olmayan iş ilişkilerini bu sefer kapitalist üretim yapısı içinde yeniden üretmektedir. Feodal bir ilişki içinde çiftlik çalışanları borç aldıklarında bu borç zamanla azalacağına artardı. Toprak sahibi ile ortakçı arasındaki bağımlılık belirsiz bir zamana yayılırdı, ortakçının yaşamı boyunca sürebileceği gibi gelecek kuşaklarına da devredilebilirdi. Bugünkü durumunda işçiler için bu özellikler geçerli değildir. İşçiler borçlarını ödemek için çalışırlar ve işverenlerini daha fazla ve daha uzun süreli kredi alabilmek için ikna etmeleri gerekebilir.[316]

Ortakçılarla karşılaştırıldığında işçilerin artık ayni olarak ücret almamaları, kalıcı olarak istihdam edilmemeleri, kuşaklar boyu bir kişiye bağımlı olarak çalışmamaları bağımlılık ilişkilerinin kapitalizme özgü yeni bir form olduğunu göstermektedir Nitekim bağımlılığın kalıcı üretim ilişkilerinden günlük ve ücretli işçilere doğru değiştiği ifade edilmektedir.[317] Oysa bağımlılık sürekliliğe dayanan toprak

[315] N.Martin, 2009, 41-42.

[316] Jan Breman, *Footloose Labour*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 161.

[317] Brass, 2008, 184.

sahibi-ortakçı arasındaki ilişkilerde oldukça makul dururken, çalışılan yerlerin, işverenlerin sürekli bir şekilde değiştiği mevsimlik tarım işçilerinin durumuna çok uygun değilmiş gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Hatta böyle bir bağı araştırma bulgusu olarak da görmek mümkündür. "Jhodka'ya göre bağımlılık araştırma yaptığı bölgenin çağdaş çalışma ilişkilerinin yaygın bir özelliği değildir. Ona göre uzun dönemli işçilerin sayısının azalması esas olarak bağımlı çalışan işçilerin sayısındaki düşüşten kaynaklanmıştır.[318]Bunun aksine mevsimlik tarım işçilerinde ortakçılıktan farklı şekilde işleyen bir bağımlılık ilişkisinden söz etmek mümkündür.

Mevsimlik tarım işçilerinin tarafı oldukları üretim ilişkileri, işçinin özgürlüğünü ortadan kaldıran tüm bağımlılık ilişkileri içinde bağımlılığın yumuşak bir formu (tied labour) olarak kategorize edilirken[319] feodal ilişkilerdeki bağımlılıkla karşılaştırıldığında işçiyi daha fazla sınırlandırdığı ifade edilmektedir.[320] Bunun en önemli sebebi feodal ilişkilerde toprak sahibi ile ortakçının karşılıklı yükümlülükleri bağımlılığa eşlik ederken yeni ilişkilerde bu karşılıklı yükümlülük ortadan kalkmış ve bağımlılığın tüm ağırlığı işçilerin üzerine yüklenmiştir.

Kırsal alandaki çalışma ilişkilerinde bağımlılık ilişkisinin bu yeni formunu, benzer süreçlerle kırsal dönüşümü yaşamış ülke deneyimlerinden yola çıkarak kavramsallaştırmak mümkündür.[321] Bir başka deyişle tarımda *bağımlı işgücü* 1960'larda kırsal dönüşüm deneyimleri olan ülkelerde veya bölgelerde ortadan kalkması beklenirken bu sürecin yeniden ürettiği bir kavram olmuştur.[322] Modern bağımlılık olarak adlandırılabilecek söz konusu durumda mevsimlik işgücü,[323]

[318] Rawal, 2006, 570.

[319] Olsen, 1997: 387-8.

[320] Breman, 1996, 163.

[321] Olsen, 1997: 387-8.

[322] Brass, 1986, 57

[323] Mevsimlik işçilik hemen her ülkede gerçekleşen işgücü piyasasına dair bir hareketliliktir. Ancak belki de bağımlı konumdaki mevsimlik işçiler üzerinde en fazla araştırma yapılan yer Hindistan'dır. Bu durum genel olarak bağımlı işçiliğin Hindistan'da yaygın olmasından kaynaklanıyor olabilir. Bağımlı mevsimlik işçiler ile ilgili yapılan araştırmalardan bir kısmı şunlardır: tarım (Brass, 1999); şeker kamışı hasadı ve üretim süreci (Breman 1990; Guerin vd. 2004); pirinç fabrikaları (Marc vd. 2007); inşaat (Olsen and Murthy 2000; Pincherit 2007);

uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler nedeniyle sömürüye karşı daha savunmasızdır. Çoğunlukla mevsimlik göçmen işçileri etkileyen bağımlılığın modern formunda işçilerin boşta kaldıkları sezon sırasında aldıkları borç/kredilerle çalışma dönemi başlamadan önce sezonda çalışması muhtemel olanlar bağlanırlar. Bu işçiler kendi emek güçlerini, istihdam edilecekleri dönem için ipotek ettirmelerine karşılık büyük olasılıkla alabilecekleri en düşük ücrete çalışmış olurlar. Bu zorlayıcı koşullar işçilerin, borçlarını ödedikten sonra da içinde bulundukları istihdam ilişkilerinden ayrılmalarını önler. Aldıkları borcun büyüklüğüne bağlı olarak işçiler çok az bir parayla dönemi kapatmış olurlar ve belki de sonraki yılın çalışma sezonunda ödemek üzere tekrar borca ihtiyaç duyarlar.[324]

Bu tür bağımlılığın kırsal dönüşüm süreçlerinin esas özelliklerinden birisi olan makineleşmiş tarımsal üretim biçiminden kaynaklı olarak kapitalist bir zemin üzerinden yeniden oluşmasının önemli belirleyenleri vardır. Öncelikle üretimin sadece belirli bir aşamasında geçici olarak yoğun bir emeğe ihtiyaç duyulması önemli bir sebeptir.[325] Yani tarımsal üretimin yapısından dolayı gerekli miktarda işgücünün tam zamanında işin başında olmasını garantilemek hayati derecede önemlidir. İşte birbirine bağlı bu gereklilikler bağımlı işgücünün yaratılmasında en önemli sebepler olarak öne çıkmaktadır.

Diğer bir sebep öncekilerle bağlantılı olarak modernizasyon öncesinde ekimden hasada kadar tüm üretim sürecinin ortakçıların ellerinden geçmelerine karşılık modern üretimde genellikle ürünün hasat edilmesi gibi sadece bir aşama işçiler tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla sadece bağımlı değil aynı zamanda vasıfsız bir işgücü talep edilmektedir. Bu çalışma düzeni değişikliğinden kaynaklı olarak işçilerin bu düzene uyum sağlayabilecek çalışma disiplinine sahip olmaları gerekmektedir.

---

tuğla fırını (Parakash 2007; Breman 1996; Guerin vd. 2007), taş ocağı, madeni (Lahiri-Dutt tarihsiz); dokumacılık (De Neve 1999, 2005), ucuz sigara (bidi) yapımcılığı, balıkçılık, gümüş işleri, hasır örmeciliği ve diğer alanlar (genel bir değerlendirme için Srivastava, 2005) (aktaran: Lerche, 2007:439).

[324] Lerche, 2007: 439.

[325] Brass, 2002: 466; Olsen, 1997: 387-8; Srivastava, 2005.

Aynı zamanda bağımlı işgücü yaratmak işgücünü disipline etmenin yanında, olabildiği kadar ucuza da mal etmek gibi bir amaç taşımaktadır.[326] Emek talebinin en yüksek olduğu sezonlarda yeterli miktarda işgücünü garantilemenin yanında erkek işçinin ve onun ailesinin emek maliyetini azaltmak bağımlılık yaratmakta esas amaçtır. Ancak bazen bağımlı iş sözleşmeleri yaratmaktaki amaç, işgücü maliyetini azaltmak değil emek gücünü kontrol etmek olabilir.[327]

Dolayısıyla modernizasyonun ardından yeniden yapılanan mevsimlik tarım işçiliğinin, bağımlılığın[328] yanında vasıfsızlaşma da önemli bir özellik olarak ortaya çıkmış oldu. Bunun bir sonucu olarak sermaye kırsal alanlarda bağımlı ve vasıfsız bir işgücünü de üretime çekmiş oldu.[329]

Sonuç olarak eski üretim biçimlerinin verdiği ilhamla düşünürsek sadece sürekli tarım işçileri arasında değil aynı zamanda kırsal dönüşümün ardından yeniden şekillenen koşullar altında mevsimlik tarım işçileri arasında da bağımlı çalışma ilişkilerinin gelişebileceği söylenebilir. Çalışmanın bundan sonraki alan araştırması bölümünde Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri arasında bu tür bir ilişkinin varlığı ve koşulları aranacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın bu bölümündeki alan araştırması Türkiye'de mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı çalışma ilişkilerine dâhil olup olmadığına yönelik analizi içermektedir. Araştırma bulgularının analizinde kullanılan kaynaklardan bazıları Türkiye'de çeşitli yerlerde ve zamanlarda mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan araştırmalardan ve yayınlanan yazılardan oluşmaktadır. Diğer kısmı bağımlı çalışma ilişkileri üzerine özellikle Güney Asya'da yapılan alan araştırmalarından edinilen bulgulardan oluşmaktadır. Türkiye'de mevsimlik tarım işçiliği ile ilgili daha önce edinilen bulgular ve bağımlı işçilikle ilgili

[326] Brass, 1986: 51; 2008: 180; Srivastava, 2005.

[327] Da Corta ve Venkateshwarlau, 1999: 92.

[328] Srivastava, 2005; Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

[329] Tom Brass, Rural Labour in Agrarian Transitions: The Semi-Feudal Thesis Revisited, *Journal of Contemporary Asia,* 2002, 32(4):456-473, s. 466.

bulgular alan araştırmasında ulaşılan ipuçları ile birlikte ele alınarak bağımlı konumda çalışmanın mevsimlik tarım işçileri için ne ölçüde geçerli olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Alan araştırmasında nitel yöntemlerden katılımlı gözlem ve derinlemesine mülakat teknikleri kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi çok sayıda sosyal değişkenin etkisiyle oluşan bağımlı çalışmanın herhangi bir işgücü kesimindeki çalışma ilişkilerinde nasıl yaşandığını "anlamak" için uygun bir yöntemdir. Bağımlılığın çok sayıda değişkeni nicel bir yöntemle de ortaya konulabilirdi. Ancak ulaşılan bulgular ne ölçüde yaygın oldukları, değişkenlerin hangilerinin daha etkin olduğu gibi sonuçlara ulaşılmasını sağlayabilirdi. Oysa bağımlılığı ve bağımlılığı oluşturan değişkenleri "teşhir etmek", "nesneleştirmek" yerine "eyleyicinin tutumunu bütünüyle anlamak, hangi gerçeklik içinde davrandığını anlamak"[330] için nitel yöntemler daha verimli bir alan sağlamaktadır.

Eyleyicinin tutumunu bütünüyle anlamak "gündelik hayat deneyimlerinden, günlük hayata girmiş ham bilgiden"[331] yola çıkılarak gerçekleştirilen bir anlama çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında bağımlılığı oluşturan sosyal değişkenler günlük ilişkilerin, konuşmaların içinde gizlenmiş durumdadır. Çalışma ilişkilerinden aile içi ilişkilere uzanan birbirinden farklı ilişkilerin oluşturduğu geniş bir zeminde aktörleri, kuralları, bağlayıcılıkları farklılaşan bir konudur. Bağımlı çalışmanın günlük yaşama sinmiş ayrıntıları ve birbirinden farklı sosyal konumda, yaşta, cinsiyette aktörlerinin olması karmaşık bir insan eylemleri bütünüyle karşılaşılmasına neden olmuştur. Araştırmamızda karmaşık insan eylemleri bütününde çalışma ilişkileri merkeze alınarak diğer tüm eylemlerin ve ilişkilerin çalışma ilişkilerine etkisi üzerinden gidilmeye çalışılmıştır.

Bu durumda derinlemesine mülakat, gözlem ile desteklenmediğinde kavramların toplumsal yapı içinde nasıl oluşturulduğunu ve devam ettirildiğini anlamak zorlaşacaktır. Bireylerin yaşadıkları sosyal çevre

[330] Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005, s. 27.

[331] Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 19.

ve kurdukları ilişkiler içinde ayrıntıları yakalamak onların anlattıklarını davranışları ile tamamlamayı gerektirir. Ancak bu şekilde bütünlüklü bir görüntü elde etmek mümkündür. Anlayışları, fikirleri üreten insanlar ile o insanların ürettiklerini yaşamlarından ayırarak yorumlamaya çalışmak ortaya anlaşılması beklenenden farklı bir şey çıkaracaktır. "...sahip oldukları anlayışları, fikirleri, vb. üretenler insanların kendileridir, ama bu insanlar sahip oldukları üretici güçlerin belirli düzeydeki gelişmişliğinin ve bu gelişkinlik düzeyine tekabül eden –ve alabilecekleri en geniş biçimlere varıncaya kadar- karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, faal insanlardır".[332]

Alan araştırması 2011 ve 2012 Temmuz aylarında Malatya'da kayısı hasadında çalışan işçilerle gerçekleştirilmiştir. Araştırma evreni olarak Malatya'nın seçilmesinin sebebi burada işçilere ulaşmayı ve onlarla uzun süre geçirmeyi mümkün hale getirecek ilişkilere sahip olmaktı. Bu imkân, alan çalışması sırasında daha fazla işçiye ulaşmayı mümkün hale getirdiği gibi onların günlük yaşamlarına dâhil olma fırsatı sağlayarak daha fazla bilgiye ulaşmayı da sağlamıştır.

Malatya'nın neredeyse bütün tarım arazilerinde kayısı hâkim üründür. Araştırma yapılan köylerde önceleri tahıl, bakliyat, şeker pancarı ve tütün üretimi gerçekleştirilirken özellikle 1980'den sonra kayısı üretiminde belirgin bir artış yaşandığı köylüler tarafından ifade edilmiştir. Daha önce çapa zamanında Malatya içinde günübirlik mevsimlik tarım işçisi hareketliliği yaşanırken kayısı üretiminin giderek artmasına paralel olarak başka şehirlerden gelen ve geçici yerleşimler oluşturan mevsimlik tarım işçilerine olan talep de artmıştır. Malatya'da ortaya çıkan mevsimlik tarım işçisi ihtiyacını büyük oranda karşılayanlar Adıyaman ve Şanlıurfa'dan gelen işçilerdir. Malatya-Adıyaman arasında tarımın dışında da benzer bir ilişki söz konusudur. Malatya'da tarımda ve tarım dışı alanlarda vasıfsız işlerin önemli bir kısmında Adıyaman'dan gelen işçiler çalışmaktadırlar. Benzer bir durum toplumsal yaşamın başka alanları için geçerlidir. Bunların içinde en ilginç olanı evliliklere bu durumun yansımasıdır. Araştırma yapılan köylerde görüldüğü kadarıyla seksenli yıllara doğru aile yapılarında

[332] Karl Marx ve F. Engels, Alman İdeolojisi, Sol Yayınları, Ankara, 2010, s. 44-5.

çok önemli ve hızlı denilebilecek bir değişimin yaşanmıştır. Genellikle kırklı yaşlarının üzerinde olanlar çok çocuklu kalabalık ailelerde ve çoğu durumda geniş aile içinde büyümüşken seksenlere doğru çocuk sayılarında çok önemli bir azalma gerçekleşmiştir. Bu durum büyük oranda kente göçün etkisi üzerinden açıklanabilir. Nitekim araştırma yapılan köylerde yaşayanların önemli bir kısmı kışın şehir merkezlerine veya büyük kentlere giderken yaz aylarını köyde geçirmektedirler. Bu süreçte özellikle kız çocuklarının eğitimde kalma süresi de oldukça uzamıştır ve ücretsiz aile işçisi olarak tarımsal üretime daha az katıldıkları söylenebilir. Örneğin bu köylerde çok sayıda hemşire ve öğretmen kadına rastlamak mümkündür. Bu durumun erkekler üzerinde şöyle bir etkisi olmuştur: Köyde yaşamaya devam eden ve eğitim düzeyi düşük erkekler için yakın köyler ve tanıdık akrabalardan oluşan gelin adayı havuzu çok ciddi oranda daralmıştır. Bu yüzden Adıyaman'dan evlilik yoluyla bu köylere göç eden çok sayıda kadın bulunmaktadır. Adıyamanlı gelinler köylerin günlük yaşamı içerisinde bir basamak aşağıda konumlanmaktadırlar.

Araştırmanın yapıldığı yerde temmuz ayının ilk günlerinde başlayan işçi akını ile birlikte köylerin nüfusu bir anda birkaç kat artmakta ve tarımsal üretimin doğasına uygun bir şekilde zamana karşı sürdürülen yoğun bir yarışın olağanüstü hareketliliği yaşanmaktadır. İşçiler kayısının ağaçlardan toplanması, kurutulması ve çekirdeğinin çıkarılmasından oluşan üretim sürecinin bütün aşamalarını yerine getirirler. Ayrıca ürünün piyasaya sürülmeye hazır hale getirildiği kayısı işleme fabrikalarında mevsimlik tarım işçileri istihdam edilebilmektedir. Her gün güneşin doğuşundan kısa bir süre sonra başlayan ve gün batımına kadar devam eden bir aylık yoğun bir çalışmadan sonra işçiler fındık hasadı için Karadeniz'e doğru veya yakın şehirlerdeki farklı ürünlerin hasadında çalışmak üzere göçlerine devam ederler.

Mevsimlik tarım işçisi grupları elçi, çavuş, erkek işçiler, kadın işçiler ve çocuklardan oluşmaktadır. Elçi, erkek ve kadın işçilerle yapılan görüşmeler önceden planlanmış belirli konularda (akrabalık, borçlanma, alternatif geçinme yolları, çalışma ilişkileri ve aile içindeki karar verme davranışları, önceki kuşakların geçinme yöntemlerine dair

bilinenler, hatırlananlar) bilgi almayı amaçlayan açık uçlu soruların yer aldığı yarı yapılandırılmış mülakatlar şeklinde olmuştur. Araştırmanın ana eksenini de bu mülakatlardan edinilen bilgiler belirlemiştir. Bu grupta toplamda 57 mülakat gerçekleştirilmiştir. Üç farklı köyde rastgele seçilen toplam on yedi çadır yerleşkesi ziyaret edilmiştir. Çadır yerleşkelerinin nüfusları 40 ile 10 kişi arasında değişmektedir. Ancak genellikle her bir yerleşkedeki işçi sayısı 20'den fazladır. Sadece üç yerleşkede 10'un altındadır. İşçi grupları Şanlıurfa, Diyarbakır, Adıyaman, Gaziantep, Batman ve Şırnak'tan gelmişlerdir. Mülakatlar, artık yeni bir bilgi çıkmamaya başlandığında kesilmiştir. Ancak işçilerle birlikte çalışırken ve çadırlarda geçirilen zamanlarda kayıt altına alınan sohbetlerle birlikte fikirlerine ulaşılabilen işçi sayısı daha da artmaktadır. Bu sohbetler bazı durumlarda mülakatlara göre daha aydınlatıcı bilgiler verebilecek düzeyde olabilmektedir.

Bunun yanında sistemli görüşmelere dayanmasa da işverenler ve işverenlerin eşlerine ait fikirlerinden ve onların işçilerle ilgili deneyimlerinden de yararlanılmıştır. Ayrıca araştırmanın ana ekseninin dışında kalmakla birlikte çalışmayan on tane çocukla yapılan mülakatlardan bazılarına ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

Bağımlı işgücü tartışması mevsimlik tarım işçileri arasında hem elçi, çavuş, kadın, erkek ve çocuk işçiler arasındaki bir ilişkidir hem de bu ilişkinin oluşmasına zemin hazırlayan sosyal ve ekonomik belirleyenlerden oluşmaktadır. Bu yüzden alan çalışmasının bulgularının yer aldığı bölüm iki ana kola ayrılmıştır. Birincisi ilişkiler, ikincisi de ekonomik ve sosyal belirleyenlerdir. İlk bakışta bu kadar apaçık gözüken ayrım bazı noktalarda örneğin akrabalık ve ataerkil ilişkilerin bağımlılık yaratan çalışma ilişkileri olarak yeniden düzenlenmesinde sıkı bir şekilde birbirine kenetlenmektedir. Bu bakımdan başlıklar arasında net bir bölünmeden söz edilemez. Başlıkların çoğunda sosyal hiyerarşinin değişik görünümlerinden bahsedilir. Sosyal eşitsizlik başlığı altında bile "eski ilişkilerin" bugüne uzanan etkilerinden söz edilmektedir.

Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Bağımlılık ve Bağımlılığı Yaratan Etkenler

Mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerinde bağımlı konumda bulunmalarına neden olabilecek ekonomik ve sosyal özellikler üç başlık altında değerlendirilebilir. Birincisi, çalışma ilişkilerinin kurulmasından ve işleyişinden kaynaklanan nedenlerdir; iş bulmalarına aracılık eden elçilerin çalışma ilişkilerindeki rolleri ve bunun bir uzantısı olarak sözleşme yapma özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar bu açıdan önemlidir. İkincisi, çalışma ilişkilerinin bir kısmının da içinde şekillendiği sosyal ilişkilerdir; bu ilişkiler iki ayrı başlık altında incelenecek ve öncelikle çalışma ilişkilerine de yön veren akrabalık ilişkileri ve bu ilişkilerin yöntemini de belirleyen ataerkil aile içi ilişkilerden söz edilecektir. Üçüncüsü, bağımlılığın oluşmasına neden olan bazı etkenler Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin uzun süre devam eden ekonomik ve sosyal yapısındaki sorunlardan kaynaklanmaktadır; sosyal eşitsizlik ve alternatifsizlik başlıkları altında diğerlerine göre daha uzun süre devam eden etkenlerden bahsedilecektir. Ekonomik ve sosyal yapıdan kaynaklı sorunların devamı olarak bağımlı çalışma ilişkilerinin önemli belirleyenlerinden birisi olarak borçlanma ele alınacaktır.

Çalışma İlişkilerinde Bağımlılık Bileşenleri

Mevsimlik tarım işçileri arasında bağımlılığı yaratan etkenlerden bazıları çalışma ilişkilerinin kurulma ve sürdürülme usullerinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu usuller ve yarattıkları bağımlılık bu başlık altında sırasıyla ele alınacaktır. Çalışma ilişkilerinden kaynaklanan etkenlerin başında bu ilişkide aracılık kurumunun varlığı gelir.

Aracının varlığının devamı olarak kadın ve erkek işçilerin sözleşme yapma özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar bir başka önemli etkendir. Aracı ile işçi arasındaki ilişkinin işçi aleyhine bağımlılık yaratılarak sürdürülmesinde önemli bir araç olarak borçla bağlanma bağımlı çalışma ilişkilerinin önemli bir belirleyenidir.

Bağımlı Çalışma İlişkilerinin Merkezi Olarak Aracılar

Elçilerin Türkiye'de tarım sektöründeki mevsimlik işlerde bir aktör olarak ortaya çıkmalarının tarihi eskidir. 1930'larda yazılanlar elçilerin varlık sebepleri ve çalışma şekillerinin o günden bu güne fazla değişmediğini göstermektedir. Önceki dönemlerde de iş ilişkisini düzenleyecek formel kurumların oluşmamasının "amele başı", "elçi başı", "dayı başı" gibi değişik şekillerde isimlendirilen aracıların ortaya çıkmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Elçilerin, işçilerin ücretlerinden aldıkları komisyonlar nedeniyle zaten düşük olan işçi ücretlerinin daha da düşerek işçilerin yoksullaşmasına neden oldukları elçilere dair eski gözlemlerin bir parçasını oluşturmaktadır.[333] Elçiler, işçilerin yaşamındaki bu olumsuz etkisine rağmen bugün bile çalışma ilişkilerinin önemli bir aktörü olmaya devam etmektedirler. Hatta mevsimlik tarım işçilerinin elçi olmadan çalışmaya gitmeleri ve iş bağlantıları kurmaları nadiren görülür. Elçiler işverenlerle iş bağlantılarını kurduktan sonra ancak işçileri çalışacakları yerlere götürürler.[334]

Hem Türkiye hem de başka ülke deneyimlerinden edinilen bulgulara göre aracılar çoğunlukla göçmen işçilerin göç ettikleri yerlerde yaşarlar ve işçilerle aynı kökene sahiptirler.[335] Ancak bulundukları mahalle veya köyün daha fazla eğitim görmüş, daha nüfuzlu, ekonomik olarak daha iyi durumda olanlarıdır.[336]

Elçilerin işçilerle aynı sosyo-ekonomik yapıdan gelip çeşitli şekillerde sivrilerek lider konumda olmaları durumuyla araştırma sırasında da karşılaşılmıştır. Araştırma kapsamındaki bütün elçiler

[333] Hüsrev, 1934: 139.

[334] Şeker, 1986: 131.

[335] Breman, 1996; Kapadia, 1995; Lerche, 2007: 442; Marius-Gnanou, 2008; Şeker, 1986: 132; Yıldırak vd., 2003: 44.

[336] Şeker, 1986: 135-6; Yıldırak vd.,, 2003: 47.

kendi gruplarını oluşturan işçilerle kökene dayanan belirli bağlara sahiptirler. Bunların başında akrabalık gelmektedir. Elçilerin işçilerle aynı geniş aileden hatta aşiretten olduğu örneklere sıkça rastlanabilir. Ancak bunun yanında işçilerle aynı ilçe veya köyden gelen elçiler de bulunmaktadır. Aynı zamanda araştırma bulguları ile uyumlu olarak elçilerin kendilerini işçi grubunun lideri olarak tanımladığı da rahatlıkla söylenebilir. Bu yöneticilikleri iki elçinin ve bir işçinin mülakatında "çoban" benzetmesi üzerinden tanımlanmıştır. Tıpkı çobanı olmayan sürünün dağılması, kendisinden daha güçlülere yem olması gibi işçilerin de elçisiz gelmeleri iş bulamamalarına ve daha pek çok soruna neden olabilir:

> Sıkıntı oluyor. Affedersin davarın çobanı olmadan olmaz ya. Paralarını alamazlar. (elçi ile gelince) Bu şekilde sorun olmuyor. Yani bir bağlantı olmazsa boş (elçi R., Şanlıurfa Bozova, 35 yaş üstü).

İş ilişkisindeki fonksiyonlarına gelince bir araştırmanın ortaya çıkardığı bulgulara göre aracılar işveren ve kendisi için çalışan işçiler arasındaki ilişkinin neredeyse bütün konularını yürüten esas kişilerdir. İş onların aracılığıyla dağıtılır, günlük meseleleri kontrol ederler, işverenle işçiler arasındaki paraya dayalı her türlü hesabı onlar tutar, işçilerin ücretleri onlara ödenir.[337] Hindistan'da yapılan bu alan araştırmasının ortaya çıkardığı bulgularla uyumlu olarak Türkiye'de elçilerin de aynı sorumlulukları yerine getirdikleri söylenebilir. İşin aksamadan sürmesini sağlayacak günlük faaliyetlerin yanında işçinin denetim altında tutulmasında da elçilerin işverenlere göre çok daha etkili bir konumları bulunmaktadır. Hatta bazı durumlarda işveren söylediğinde yapılmayan şeyler elçilere havale edilmektedir. Bu durum işçiler üzerinde elçinin otoritesini net bir şekilde göstermektedir. Elçi otoritesi işçilerle aralarındaki kökene dayanan ilişkilerden, maddi güçlerinden ve işverenlerle olan bağlantıyı tekellerinde tutmalarından kaynaklanmaktadır. Örneğin bir elçi mülakatı sırasında tanık olunan duruma göre kayısı işletmesinin işvereni, işçilerin öğlen yemeği sırasında "konuşmamalarını" istemektedir (ayrıca bu ifade söz konusu işverenin hiyerarşik üstünlüğünü üstüne kurduğu ayaklardan biri olarak iki kez söylediği *insan yemek yerken konuşmaz* vurgusu ile işçiye

[337] Breman, 1996: 88-93.

daha düşük bir konum yaratma çabası içindedir). Ancak kendisi girişimde bulunmasına rağmen bunu başaramayınca oldukça yüksek bir sesle elçiden bunu şöyle istemiştir:

> Arkadaşım dinimizde de böyledir. Yemek yerken insan konuşmaz. Bir sağa bir sola yetiştirmeye çalışıyorlar. (başka bir çalışana) sen karışma Ben (de) söyledim (elçi için) o söylesin. Lütfen bak rica ettim insanlar yemek yerken konuşmaz (İşveren İ, 35 yaş üstü).

İşçiler üzerinde etkili olan asıl kişi olarak elçiler mevsimlik tarım işlerinde çalışma ilişkilerinin sürekliliğini bu etki sayesinde sağlarlar. Her ne kadar iş ilişkilerinin geçiciliğinden daha çok bahsedilse de tarım işletmelerinin her yıl düzenli bir şekilde işgücü ihtiyaçları ortaya çıkar. Mevsimlik tarım işçilerinin varlığı üretimin gerçekleştirilmesi için vazgeçilmez önemdedir. Elçiler akrabalık, hemşerilik, komşuluk gibi ilişkilere dayanarak oluşturdukları ve çeşitli yöntemlerle bir arada tuttukları işçi grupları sayesinde tarımda ihtiyaç duyulan mevsimlik işgücünün varlığını sürekli hale getiren kişilerdir. Bağımlı çalışma ilişkilerinde olduğu gibi elçiler de "işçileri bulan ve onlarla bağımlı çalışma ilişkisi kurarak işgücünün sürekliliğini sağlayan kişiler olarak işverenlere, risklerin bir bölümünü üzerinden atma fırsatını tanımak"[338] gibi önemli bir rolü üstlenirler.

Ancak bu süreklilik sadece tarımsal işletmelerin ihtiyaçlarını karşılama amacına hizmet etmez. Aynı zamanda elçilerin varlıkları da bu sürekliliği sağlama kapasitelerine bağlıdır. Aksi takdirde işverenler çalıştıracak işçi sıkıntısı yaşadıklarında elçilerin konumları, çalışma yaşamları da tehlikeye girecektir. Elçilerin işçi grubunu aşağıda bahsedilecek olan akrabalık ve ataerkil ilişkiler ve borçlanma gibi yöntemlerle kendilerine bağımlı hale getirmeleriyle işçi sağlama kapasitelerini koruyarak veya yükselterek işçi üzerinden kazançlarını sürekli hale getirmeleri mümkün olmaktadır. Bu yüzden "çalışma ilişkilerinin bir açıdan kazananlarını oluşturdukları için elçiler, kendi hâkimiyetlerini sürdürmek adına işçilerin durumlarında düzelmelere de karşı çıkabilecek bir konumdadırlar".[339]

[338] Lerche, 2007: 441.

[339] Geçgin, 2009: 31.

Diğer cepheden bakıldığında işçilerin gözünde elçilerin en önemli fonksiyonu ücretlerini almaları için elçileri bir güvence olarak kabul etmeleri ve onların işverenle kurdukları bağlantıdır. İşçiler, işverenin karşısında elçinin daha güçlü bir konumu olduğunu düşünürler. Dolayısıyla ücretlerini elçinin tahsil etmesi daha kolaydır. Ayrıca işçiler işverenle değil elçi ile anlaştıkları için işveren parayı vermezse bile elçiler işçinin ücretini kendileri ödemekle yükümlüdür. Bu durum elçilerin işverene de mümkün olduğu kadar daha fazla baskı uygulamasına neden olabilir.

> Diyelim ki ben elçilik yapacağım, üç yüz kişi getireceğim buraya. Ben o elçiyi tanıyorum. Mesela yarın öbür gün bir sorun çıkar. Patron parayı vermez veya geç verir. Onu elçi vermek zorundadır. Bir de diyelim ki bizim burada on gün veya on beş gün işimiz sürüyor. Adam çevreye bakıyor dolaşıyor bize yer ayarlıyor mesela. Bir ihtiyacımız olduğu zaman yanımızda yoksa telefon açarız. Böyle bir ihtiyacımız var karşıla (deriz) (çavuş G., Batman Merkez, 25 yaş üstü).

İşverenin ve işçinin bahsedilen belirli çıkarlarını aynı anda sağlayabilmek elçilerin mevsimlik tarım işlerinin sürekliliğini sağlamalarında asıl önemli noktayı oluşturmaktadır. Bağımlı çalışma ilişkileri ile ilgili olarak ifade edildiği gibi "aracılar işvereni memnun etmeyi fakat bu arada da işçileriyle kendi arasında çatışma yaratmamayı aynı anda nasıl yapması gerektiğini bilen kişilerdir".[340] İş ilişkilerinin gereklilikleri yanında bu hassas dengeyi sağlayabilmek için kullandıkları araçlar nedeniyle konumları bir miktar belirsizleşir gibi görünmektedir. Yani bir taraftan işçilerle aynı kökenden gelirken ve onlarla iyi geçinmek zorunda iken diğer taraftan işverenlerin emrinde faaliyet gösterirler ve onların işçilerin çalışma performansından memnun kalmasını sağlamak zorundadırlar. Bir elçinin ifadesinde iki tarafı birden idare etmenin bu işin esası olduğu anlaşılmaktadır:

> Elçinin sıkıntısı daha çok. İşveren kendi sorunuyla meşgul elçi herkesin sorunuyla meşgul hem işçinin sorunu hem işverenin sorunu. Mesela *ağa* diyor ki bu işçilerin çalışmıyor. Fazla çalıştırırsa bu sefer işçi diyor ki fazla çalıştırıyor. İşverenlerin para vermediği oluyor. Ben işçilere ödüyorum. İsterse hiç vermesin parayı ağalar, sen ödemek zorundasın (işçiye). İşçi seni tanır. İşvereni tanımaz (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

[340] Breman, 1996: 95.

Ancak elçileri asıl öne çıkaran noktanın işverenle olan bağlantıları olması (iş ve ücret garantisi sağlayabilmesi) elçilerin işveren isteklerine daha duyarlı olmalarına neden olmaktadır. Bu durum işçilerin bağımlı dolayısıyla savunmasız olmalarının yanında işverenlerin iş ilişkisinde daha fazla belirleyici olabilecek kadar güçlü olmaları ile de ilgilidir. İşçiler belirtileceği gibi çeşitli sebeplerle zaten elçi karşısında daha savunmasız bir durumdadır. Elçilerin, işçilere karşı son derece buyurgan oldukları halde İşveren karşısındaki mütevazı tavırları bunu göstermektedir:

> Bir tane aşçımız var hatta durumu çok kötü. Kızı biraz dengeli değil. Kızı bile getirmiş. Sağolsun ağabeylerim (işverenler) de yardımcı oluyor. (işçi) Hiçbir şey de yapmıyor ağabeyler yevmiyesini veriyor. Bunu da ilettim ağabeylerime, patronlarıma yardımcı oluyorlar (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).

İşçiler de elçilerin işverene kendilerine olduğundan daha yakın bir konumlarının olduğunu düşünmektedirler. İşçilere göre elçi işverenle olan bağlantısının sürmesini daha fazla önemser. Bunun için daha fazla çaba harcar. Bunun yanında işçilerin bazıları elçilere günlük yevmiyelerinden verdikleri yüzde on komisyonu haksızlık olarak düşünmektedirler. Hatta bu yüzden elçiye bağlı olarak çalışmaktan vazgeçip sadece kendi grubuna iş bulan bir çavuşla da karşılaşılmıştır. Bu çavuşa göre;

> Normalde yüzde on komisyon kesiliyor işçilerden. Bizim de zorumuza giden o. Adam hiçbir şey yapmıyor. Elini sıcak sudan soğuk suya sokmadı. Adam gidiyor kahvede oturuyor veya kendine geziyor dolaşıyor. Hesap zamanı da geldi mi yüzde on (alıyor). Biz de o yüzden bu sene kendimiz geldik. Dedim nasıl olsa bizde yabancı da yok (işçilerin hepsi akrabası). (çavuş G., Batman Merkez, 25 yaş üstü).

> Hiçbir sorumluluk üstlenmiyorlar. Milleti dolandırıyorlar. Dışarıda verdikleri sözle mesela buradaki çok farklı ortamlar oluyor. Orada mesela güllük gülistanlık her şey buraya gelince hiçbir şey yok ortada (erkek işçi Y., Adıyaman Merkez, 35 yaş üstü).

İlk bakışta işçilerin çalışma ve yaşam koşullarını güçlendiriyor gibi görünmelerine rağmen kendi konumlarını işverenle olan ilişkileri üzerinden tanımlamalarından da anlaşılacağı gibi asıl bağlılıkları

işverenleredir. Bağımlı göçmen işçilerin aracılarıyla ilgili benzer yorumlara rastlamak mümkündür. "Ücretlerini işçiden almalarına[341] ve işçiyle aynı kökenden olmalarına[342] rağmen aracının sadakati işçiye değil işverenedir".[343]

Elçilerin işçi-işveren arasındaki ilişkiden gelir elde etme yöntemleri sadece aldıkları komisyonlarla sınırlı değildir. Bağımlı çalışma ilişkileri üzerine yapılan bir araştırmaya göre "aracılar çeşitli yollarla ucuz emeği sömürerek zenginleşen bir kesimdir". Bu yollar aracıların yer aldığı, benzer özellikler gösteren bütün örneklerde ortaklaşan türdendir. Söz konusu araştırmada bahsedilen yöntemler işçileri yabancısı oldukları yerlerde çalışmaya götürüp aracının varlığına muhtaç duruma düşürmek, düşük ücretler ödemek bu yüzden borç ilişkilerini yeniden üretmek, kötü çalışma ve yaşama koşullarını onlara dayatarak, mevsimlik göçmenlerin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılayarak ve olabildiği kadar parayı çok çeşitli şekillerde işçilerden almayı başarmak bunlardan bazılarıdır.[344]İşçilerin ücretlerine el koyma ve ücretlerden kesinti yapma[345] bahsedilen diğer kazanç yöntemleridir.

Aracıların bağımlı işçiler üzerinden k azanç elde etme yöntemleri Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri ve elçilerin ilişkileri için de geçerlidir. Benzer bazı yöntemlerle elçiler işçiler üzerinden olabildiği kadar kazanç elde etmeye çalışmaktadırlar. Türkiye örneklerinde de işçilerin yabancısı oldukları yerlerde çalışmalarının elçiye daha fazla ihtiyaç duymalarına neden olduğu çeşitli araştırmalarda ifade edilmiştir.[346] Bunun yanında araştırma sırasında bağımlı işçilik üzerine araştırmaların ortaya koyduğu gibi mevsimlik tarım işçilerinin üzerinden elçilerin çeşitli şekillerde kazanç sağladıklarına rastlanmıştır. Hemen yukarıda ifade edildiği gibi "işçilerin ücretlerine el koyma" elçiler için en fazla ifade edilen kazanç yöntemidir. Bazı elçilerin işçilerin ücretlerini işverenden aldıktan sonra işçilere vermeyerek kayıplara

[341] Brass, 1997: 354.
[342] Breman, 1996: 93.
[343] Brass, 1997: 354; Breman, 1996: 93.
[344] Olsen ve Ramana Murthy, 2000.
[345] Brass, 1997: 345.
[346] Şeker, 1986: 134.

karışmalarına sık bir şekilde rastlanabilir. Örneğin büyük bir işçi grubuna sahip bir elçinin işçilerin ücretlerini işverenden aldıktan sonra işçilere ücretlerini ödemeyerek kaçtığından araştırma sırasında bahsedilmiştir. Bu elçi bir süre sonra yaşadığı yere geri dönmek zorunda kalmış ancak işçilerin güvenini kaybettiği için kendi işçi grubunda daha alt bir seviye anlamına gelen çavuş olarak çalışmaya devam edebilmiştir. Sık yaşandığı anlaşılan bu tür durumlarda işçilere ücretlerinin hiç ödenmemesi işçilerin emek güçleri üzerindeki elçi denetimi hatta sahiplenmeyi göstermesi açısından önemlidir. Elçi eğer istemezse işçilere ücretlerini ödemeyebileceğini, onun iyi niyetine kalmış bir konu olduğunu göstermektedir. Benzer örneklere işçilerin ve çavuşların ifadelerinde rastlanmaktadır:

> Dört beş yıldır aynı elçiyle çalışıyorum. Daha öncekiler üç kağıtçılardı. Parayı alıyor götürüyor ağa vermemiş diyor. Çok elçi var para almış götürmüş kimsenin haberi yok bir elçiye gitmiştim diyor (çalışacakları yerde) yer tutmuşum. (ev) gittim yalan çıktı bir daha gitmedim. Bu elçi ne dedi öyle çıktı (çavuş M., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).
>
> Bazıları var işçiyi getiriyor, çalıştırıyor al şu yol paran diyor. Filan gün paran gelir diyor. O para bekle ki gele. Belki almıştır yemiştir. Almadım hesabıyla gezdirir. Alnının teri soğuduktan sonra para ne gerek (erkek işçi A., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).
>
> Geçen sene dokuzuncu ayda Sivas'a gittik, 250 kişi orada çalışıyor adam bize 24 lira diyor günlük, 30 liraymış. Hakkımı aradım, şikâyet ettim. Polis geldi askeriye geldi. Adam bizden altı lira kesiyor adam başı. Hesapladım atmış bir milyar. Adıyamanlı bir elçi. Yirmi beş günde atmış bin lira para kazanmış. Ben arazimi evimi satsam otuz milyar etmez (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

Ayrıca işçiler çalışırken ihtiyaç duydukları şeyleri elçiye söylemekte, elçi işçilerin istedikleri şeyleri alıp ücretleri hesapladığı zaman harcamaları işçilerin ücretlerinden düşmektedir. Bazı elçilerin işçiler için harcadığından daha fazla parayı işçilerin ücretlerinden kestikleri de bilinen bir başka yöntemdir. Ayrıca kayısı toplama işinde kural haline gelmiş bir başka kazanç kaynağı da işverenin ödediği Malatya'ya gidiş yol parasına yapılan ilavelerdir[347]. İşveren yol parasının daha

[347] Benzer bir örneğe göre elçi işverenden taşıma masraflarını aldıktan sonra iş bitip aynı

az tutacağını bildiği halde aracının yol parası olarak söylediği tutarı ödemektedir. Aradaki fark elçinin "avantasıdır".

> Bu sene 56 kişiye 1750 lira yol parası ödedim. Urfa'dan 500 liraya geldi, Besni'den 450 ye geldi Diyarbakır'dan 750'ye geldi. (arabayı) elçi tutuyor zaten bunu da bir sektör haline getirmişler. Araba diyelim 400 liraya geliyor elçi, (şoföre) diyor ki kardeşim sen bu adamdan 700 lira al 150'si benim 150'si senin. Yani haraç alıyor çünkü sıkıntılı bir iş. Günü geçtiği zaman bozulma tehlikesi var. Sen de yüz ya da iki yüz kilo ürünüm bozulacağına diyorsun 5 yevmiye ya da 500 lira fazla gitsin diyorsun. Bunun ticari boyutunun dışında etraf ne der. Derler kayısısını çürüttü. Düşman sevinmesin hesabı (İşveren H., 35 yaş üstü)

Elçilerin çalışma ilişkilerindeki rollerinden ve kendilerinin bu ilişkideki konumlarından anlaşılabileceği gibi aslında çalışma ilişkisindeki esas işlevleri kendisine bağlı belirli bir işçi grubunu mümkün olduğu kadar muhafaza ederek işverenlerin ihtiyaç duyduklarında gerekli sayıda işçiyi çekebilecekleri bir işçi stokunun sürekliliğini sağlamaktır. Ancak bunu yaparken önemsediği tek şey komisyon aldığı ve başka menfaatler sağladığı işçi sayısını düşürmemek veya daha da artırmaktır. Bu amaca hizmet ederken kullandığı araçlar işçilerin sözleşme yapma özgürlüklerine yaptıkları müdahale ve bunu kendi çıkarı doğrultusunda yeniden düzenleme, borçla bağlama ve kendileriyle aynı yerel birimden oldukları için çok iyi bildikleri değer yargılarını sonuna kadar kullanmaktır. Elçilerin bu denetleme yöntemlerinin bir sonucu olarak işverene hiçbir bağımlılık duymayan işçilerin "aracılar işe çağırdığında reddetmeleri kolay değildir".[348] Araştırma kapsamındaki mevsimlik tarım işçiliği gibi aracılığın bulunduğu istihdam yapılarında "bağımlı çalışma ilişkilerini oluşturan asıl aktörün aracılar olduğu"[349] bazı çalışmalarda da ifade edilmiştir.

Böylesine bir bağımlılık ortakçılık ilişkisini bir miktar hatırlatır. İşverenle doğrudan işçinin değil aracının ilişki kurması, işçilerle aracılar arasındaki borç ilişkisinin bulunması bu karşılaştırmada en

---

yörede başka bir işverenle çalışmaya başlayacakları zaman ikinci işverenden de işçileri yeni getiriyormuş gibi yol paralarını almayı denemişlerdir (Şeker, 1986: 135).

[348] Brass, 1997: 354.

[349] Brass, 1997; Lerche, 2007; Olsen ve Ramana Murthy, 2000; Srivastava, 2005.

dikkat çekici özelliklerdir. Eskiden ortakçı olup sonradan özgür işçilere dönüşenlerin korunma, desteklenme isteğiyle "aracıların konumlarını yücelttikleri"[350]fikriyle birlikte düşünüldüğünde karşılaştırma daha net hale gelmektedir. Böyle bir durumda büyük toprak sahibi ile ortakçı arasındaki patronaj ilişkileri, işçi ile aracıya neredeyse devredilmiş gibi yanıltıcı bir görüntü oluşturmaktadır. Ancak hasat zamanı harmana gelip ürünün yarısını alan büyük toprak sahibinin gün gibi ortada olan sömürüsü işçiyle aracı ilişkisinde derinlere çekilmiştir. Aracılar, işçilere iş bulmalarının ve bütün düzenlemeleri onların adına yapmalarının karşılığında işçiden belirli bir komisyon alırlar. İlk bakışta eşitsiz bir ilişki göze çarpmaz ancak bir işveren için çalışmaya karar vermek ve işin şartlarını belirlemek işçinin özgür iradesi ile gerçekleşmesi gereken bir süreçtir. Bu durum üretim sürecinin diğer şartları ile birleştiğinde örneğin işçiyi belirli bir süre kendisine bağlamak gibi bir gereklilik ortaya çıkar. Ancak bu bağımlılık sanki işçiye iş bulmanın ve onun adına düzenlemeler yapmanın bir parçası gibi algılanabilir. Bunun bir sömürü olduğunun ispatlanması ağanın açık bir şekilde ürüne el koymasındaki gibi kolay değildir çünkü aracı sonuçta işçiden aldığı komisyona karşılık olarak bir işi yerine getirmektedir. Bu yüzdendir ki uzun dönemli bile olsa bir aracıya bağımlı kalan işçiler özgürlüklerini kaybetmiş kişiler olarak kendilerini tanımlamayabilirler. Bu durum şimdiki çalışma ilişkilerinde sömürünün üstü kapalı bir şekilde yaşanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Görüntüde eşitler arasında bir alışveriş olarak tanımlanabilecek çalışma ilişkileri gerisindeki derin eşitsizliği gizlemektedir.

Geleneksel ortakçılık dönemleri ile karşılaştırıldığında şimdiki işçilerin aracılarını değiştirme hakları vardır ve aracılarla çeşitli konularda müzakere edebilirler. Aracı ile işçi ilişkisinin diğer güç ilişkilerine göre konumunun da belirlediği oranda ilişkilerini de sonlandırabilirler.[351] Ancak geçmişe göre edinilen bu avantajlar ortakçılık geçmişine sahip mevsimlik tarım işçilerini özgür ücretli işçiler haline getirmez. Özgür ücretli işçiden farklı olarak aracılarla kurdukları ilişki işçiler üzerindeki sömürü ve kontrol altına alma davranışlarını

[350] Kıray, 1999:161.

[351] Lerche, 2007: 442.

çeşitlendirmekte ve derinleştirmektedir. Bu ilişkide "bir kişinin ekonomik sömürü amacıyla bir diğeri üzerinde mutlak hâkimiyet kurması"na[352] yönelik amaç zaten elçilik gibi bir statünün ortaya çıkmasında önemlidir. Bir insan üzerinde yaratılan bu tür bir mutlak hâkimiyet aynı zamanda emeğin özgürlüğünün sorgulanmasını sağlayan en önemli özelliklerden birisidir.

Sözleşme Yapma Özgürlüğünün Sınırlandırılması

...tam tepeden vuran kızgın güneşin alabildiğine yaktığı insanlar
terden sırılsıklamdılar;
haftalıklarını getirecek ırgatbaşıları bekleşiyorlardı.
Beş buçuk gün, bereketli toprakları fırına çeviren güneşin altında
koşaradım iş görmek kadar yorucu bir şeydi para almak.
Çünkü toprak sahipleri,
başlayacak yeni haftanın ırgadını bulmadan,
çalışmış ırgatlara para vermezlerdi. Bekleşiliyordu onun için.
Sabırla, kinle, homurtuyla bekleşiliyordu!

(Orhan Kemal, Bereketli Topraklar Üzerinde, 288-9).

İşçilerin sözleşme yapma özgürlüğünü sınırlandırmak aracıların çalışma ilişkilerindeki konumlarından kaynaklanan bir özelliktir. Mevsimlik tarım işlerinde işin şartları ve ücretinin konuşulduğu, iş ilişkisinin kurulduğu ilk aşamasında işveren ile işçi doğrudan bir iş ilişkisi kurmamaktadırlar. Aracılar işçilere iş, işverenlere de işçi bulan, işverenle ücret pazarlığı yapan, işçilerin çalışma dönemi boyunca işi terk etmeyeceklerinin ve iyi çalışacaklarının garantisini işverene sağlayan kişidir. İş ilişkisinin kurulduğu bu ilk aşamada işçinin hiçbir etkisi yoktur. İşverenle aracı, işçi ekiplerinin içereceği işçi sayısını, yaş ve cinsiyet kompozisyonunu karşılıklı bir şekilde pazarlık ederek belirlerler. Anlaştıkları standarda uygun işçi grubu işverenin istediği tarihte çalışmaya hazır olur.

Bu koşullar altında daha önceki araştırmalarında ifade ettiği gibi işverenle çalışma şartlarının, ücretlerin belirlendiği bu aşamada işçilerin herhangi bir etkisi yoktur.[353] Dolayısıyla işçiler, kiminle

[352] Bales, 2012, 12.
[353] Şeker, 1986, 134.

çalışacaklarının kararını kendileri vermemiş oldukları gibi çalışacakları koşulların belirlendiği süreçten de dışlanmış olurlar. Anlaşıldığı kadarıyla elçi ve işveren arasında daha çok işverenin istekleri doğrultusunda belirlenen bu koşullar işçi ve elçi arasında bir müzakere veya pazarlığa konu olmaz. Elçi doğrudan ücretleri ve çalışacakları yerleri söyler, işçi de büyük oranda buna uyar. Örneğin başka bir araştırma benzer sonuca ulaşmıştır: "işçiler ya çalışmayı kabul edip tarım aracısının öngördüğü koşulları yerine getirir veya o yıl örgütlü olarak- tarım aracısının bulduğu- herhangi bir işte çalışamaz".[354] Yani elçi, işçiyi koşulları kabul etmesi için ikna etmeye çalışmaz. Sadece şartları işçilere "bildirir". İşçi eğer çalışmak istiyorsa şartları kabul etmek dışında fazla bir seçeneğe sahip değildir.

Kayısı toplama işinde de farklı bir yöntem izlenmemektedir. Bir elçinin aşağıdaki ifadesinde görüldüğü gibi işçiler işe başlayacakları güne kadar işverenlerini tanımazlar. Şartların belirlenmesi noktasında da hiçbir etkileri bulunmaz.

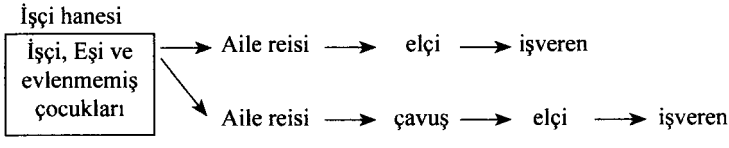
> Biz bir buçuk iki ay evvelinden buralara geliyoruz. Tanıdığımız yerlere gidiyoruz. Kapıları çalıyoruz, söz alıyoruz. Sözleşme yapmıyoruz. Söz üzerine yani. Ondan sonra adama kaç kişi lazımsa bu sefer buradan dönüp işçilerle konuşuyoruz. Burada adamla ne şartları konuşmuşsak adamın nerede barınacağını, nasıl geleceğini, ne şekil çalışacağını, yevmiyesinin ne kadar olacağını aynısını işçilerle konuşuyoruz. Sonra bu işçilere hem iş verme konusunda kefil oluyoruz, hem paralarını iş bitiminde teslim etme konusunda kefil oluyoruz ve o şekil getiriyoruz (elçi A., Diyarbakır Eğil, 25 yaş üstü).

Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi çalışma ilişkilerinin örgütlenmesi çok basamaklı bir yapıya sahiptir. Temelde iki yöntem vardır. Birincisinde elçi, aile reisi bir işçi ile görüşmekte, bu kişi ailesinde çalışır durumdaki herkesi temsil etmektedir. Bu yöntemde elçi ve ailesi de aynı zamanda tarım işçisi olarak çalışmaktadır. Kendi işçi ekibindeki tüm işçileri tanımaktadır. Hatta ekip içinde elçinin akrabalarının sayısı daha fazladır. En fazla üç veya dört işverene işçi verebilecek büyüklükte bir ekibi vardır.

[354] Yıldırak vd., 2003: 95.

Diğer yöntemde elçi, daha fazla işçiye ulaşmak ve onları kontrol edebilmek için çavuş adı verilen bir başka aracı kullanmaktadır. İşçi aileleri ile bağlantıyı sağlayan çavuştur. Ancak çavuşlar işverenle olan ilişkileri kuran kişi değildir. Diğer taraftan elçi de işçilerin çoğunu tanımamaktadır. Çavuşlar kendilerine ait ekiplerini kurmakta ve tüm çalışma döneminde kendi ekibi ile birlikte çalışmaktadır. Bu örgütlenme tipinde çok sayıda çavuşu bulunan elçi aynı zamanda tarım işçisi olarak çalışmamaktadır. Tüm zamanını koordinasyon ve işçilerin sorunlarına, işçilerle işverenlerin arasındaki sorunların çözümüne ayırırlar veya işin bitip ücretlerin ödenme zamanına kadar hiç ortada gözükmeyebilirler. Bu ikinci örgütlenme modelinde elçiye bağlı işçi sayısı oldukça fazladır. Bir elçi için çalışan birden fazla çavuş bulunmaktadır. Örneğin bu tür bir örgütlenmede her bir çavuşun sağladığı ve kontrol ettiği 60 kişilik ekiplerden oluşan yaklaşık 300 işçinin bulunduğu büyük işçi grubuna rastlanmıştır. Her işçinin günlük ücretinden iki lira komisyon alan elçinin günlük gelirinin 600 lira olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Şekil 6. Hiyerarşik Çalışma İlişkilerinin Basamakları

Elçiler aracılığıyla kurulan iş ilişkileri mevsimlik tarım işçileri arasında oldukça yaygındır. Bu yüzden sözleşme yapma özgürlüğünün kısıtlanması bu işçiler arasında iş ilişkilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bir elçiye bağlı olarak çalışmayan işçilerin iş bulma şansları neredeyse hiç yoktur. Böylesine alternatifsiz bir konuma sahip olma yani işverenle ilişkilerin onların tekelinde olması işçileri sömürmeye ve baskı altına almaya yönelik ilişkilerini şiddetlendirmek için iyi bir fırsat yaratır. Dolayısıyla elçi eğer işçi ile bir iş ilişkisi kurmaktan yana değilse işçi ciddi bir belirsizlikle karşı karşıya demektir. İşçiler için iş bulabilme imkânı bu durumda azalmış olmaktadır. Dışlanma ihtimalinin varlığı işçilerin elçilerle kurdukları bağımlılığa dayanan ilişkilerinden çıkış ihtimalini azaltmaktadır.

Bu çalışma ilişkisi işçi ve işveren arasında özgür bir şekilde sözleşme yapmaya dayanmak yerine işçinin işverene kiralandığı bir ilişkidir. Burada emeğin özgür olarak nitelendirilmesinde çok önemli bir husus olan ve bağımlılığın ortaya konulmasında özellikle vurgulanan[355] özellik olarak "kendi emek güçlerini *kişisel olarak satma* özgürlüğü" tartışmalı hale gelmektedir. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi özgür ücretli işçi metalaştırdığı işgücünü istediği işverene satabilmelidir. Oysa mevsimlik tarım işçileri bağımlı işgücü için geçerli olduğu gibi kendi emek gücü üzerindeki kontrol hakkını elçiye devretmiştir. Kölelikten farklı olarak mevsimlik tarım işçilerinin mülkiyeti elçiye ait değildir ancak özgür ücretli işçiden farklı olarak elçinin hâkimiyeti altındadır. Yani işçi-elçi ilişkisi kölelikten ve özgür ücretli işçiden farklı olarak insanın başka birisinin hâkimiyeti altına alındığı daha görünmez bir ilişkiye dönüşmüştür. Bu hâkimiyetin önemli bir sebebi işçilerin sözleşme yapma özgürlüklerini elçi lehine kaybetmeleridir. Oysa Marx, işçi-işveren ilişkisinin işçinin hiçbir bağımlılığını içermeyen bir mübadele süreci olarak işlemesi gerektiğini ifade ettikten sonra işçinin iradesine vurgu yaparak şöyle devam eder: Emek gücü ancak sahibi tarafından, meta olarak satışa sunulduğu ya da satıldığı takdirde ve sürece, meta olarak piyasaya çıkabilir. Emek gücünü sahibinin meta olarak satabilmesi için, bu kimsenin kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, yani kendi emek kapasitesinin, kendi kişiliğinin, kayıtsız şartsız sahibi olması zorunludur.[356]

Ancak sözleşme yapma özgürlüğünün sınırlandırılması bu kadarla kalmamakta, daha da derinleşmektedir. Yukarıdaki çalışma ilişkileri zinciri, kadınların çalışma ilişkilerine katılmalarını da içine alacak şekilde işgücüne doğrudan ve dolaylı olarak nasıl ulaşıldığından bahseder. Nitekim bağımlı bir işgücü yaratmanın amacı daha önce de bahsedildiği gibi işgücüne olan talebin yüksek olduğu dönemde ucuz erkek işgücünü garanti altına almanın yanında özgür olmayan kadın işgücüne de dolaylı olarak ulaşmaktır.[357] "Bağımlı mevsimlik göçmen işçilerin durumunda iş sözleşmeleri neredeyse tüm aile üyelerini içine

[355] Brass, 2010: 26; 2003: 110.

[356] Marx, 2010, 170.

[357] Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 91.

alacak şekilde düzenlendiği için tüm ailenin bağımlı işçi olduğu durumlarla yaygın bir şekilde karşılaşılabilir. Ancak işçi aileleri arasında erkek egemen karar verme modellerinin yaygın olması nedeniyle tüm aileyi erkek aile reisi temsil eder, borç ve ücret ödemeleri ona yapılır".[358] Bağımlı erkek işgücü kendi emek gücü üzerindeki kontrolü devrettiği gibi kontrolü bağımlı erkek işçiye ait olan kadın emeğini de bağımlı çalışma ilişkilerine dâhil etmiş olur.

Mevsimlik tarım işçilerinin elçiden başlayıp aile bireylerine kadar uzanan örgütlenme modeli bağımlı çalışan işçilerin durumuyla neredeyse tamamen örtüşmektedir. Mevsimlik tarım işçilerinin durumunda da işçi ve elçi arasındaki çalışma ilişkisi aile ilişkilerinin içine doğru ilerleyerek ataerkil ilişkiler kadın işçilere ulaşmak için araç olarak kullanılmaktadır. Araştırma sırasında iş ilişkilerinin nasıl kurulduğu ile ilgili sorulan sorulara elçilerin verdikleri cevaplar çalışma ilişkilerinin sözleşme, düzenleme aşamasında neredeyse hiç yer almayan ancak elçi ve işverenler tarafından özellikle tercih edilen, işçi gruplarında sayıca fazla olan kadın işgücüne nasıl ulaşıldığını göstermektedir. Kadınlar ve çocuklar da bu şekilde dâhil edildikten sonra sonuçta ortaya elçinin de dâhil olduğu işçi gruplarında yaşa, cinsiyete, çalışma ilişkisinde karar verme süreçlerindeki konuma, sayısal ağırlığa bağlı olarak aşağıdaki gibi hiyerarşik bir görüntü ortaya çıkar.

Şekil 7. Mevsimlik Tarım İşçilerinin Kendi İçindeki Hiyerarşik İlişkilerinde Konumlar

[358] Lerche, 2007: 439.

Araştırma sırasında görüldüğü kadarıyla bu hiyerarşik ilişkiler içinde kadın ve çocuk işçilerin sözleşme yapma özgürlüğünün adı bile geçmez. Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan başka bir çalışmanın da ifade ettiği gibi "evli kadınlar işle ilgili aracı ile doğrudan iletişim kurmazlar. Onların adına aileden herhangi bir erkek işle ilgili düzenlemeleri aracı ile konuşarak sağlar".[359] Evli olmayan kadınlar için de baba veya erkek kardeşler işle ilgili düzenlemelerin konuşulduğu kişilerdir. Evli olsun veya olmasın kadınların tamamı karar verme süreçlerine etki edemedikleri çalışma ilişkilerinin birer parçası olmaktadırlar. Bir elçiye ait aşağıdaki ifade mevsimlik tarım işçileri arasındaki bu yöntemi açıklamaktadır:

> Her aileden bir kişiyle (görüşüyor). Evin reisiyle. Şimdi mesela (işveren) dedi bize on beş kişi lazım. Bize üç aile lazım. Evin reisi bir bu, bir... abi bir de ben geliyoruz. Bunlar dört kişi, altı kişi onlar, beşte bensem. Bu şekil tamamlamış oluruz (elçi D., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

Çalışma ilişkileri ile ataerkil aile ilişkilerinin iç içe geçtiği bu durumda özgür ücretli işgücü kavramına sağladıkları uyum konusunda daha vahim bir tablo kadın ve çocuk işçilerin çalışma ilişkilerine eklendiği noktada ortaya çıkmış olur. Erkek mevsimlik tarım işçisi kendi emeği üzerinde elçi ve işveren arasındaki pazarlığa etki edemezken bu erkek işçinin temsil ettiği kadın ve çocuk işçilerin söz haklarının olması neredeyse mümkün değildir. Dolayısıyla en alt katmanı oluşturanların "kendi emek kapasitesinin, kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi" olduklarını savunmak daha da zorlaşır.

Böylesine kısıtlayıcı bir çalışma ilişkisinin sürdürülebilir olmasının en önemli nedenlerinden birisi kuşkusuz yasal korumanın ve denetlemenin dışında bu ilişkilerin var olmasıdır.[360] Bir taraftan yürürlükteki

[359] Yıldırak vd., 2003: 95.

[360] *Tarım İşlerinde Aracılık Yönetmeliği* adıyla yayınlanan yönetmelik bulunmaktadır. Bu yönetmelikte aracılar üzerinde durulmuştur. Aracıların Kuruma tescillenmesi, belgelenmesi sağlanarak kayıt altına alınmaktadırlar. Üç yıllığına verilen belgeyle aracılık görevi yapılabilecek, aracı belgesi olmayanların aracılıkları Ancak bu yönetmeliğin pratikte hemen hiç bir karşılığının olmadığı söylenebilir. Aracıların sadece çok küçük bir kısmı kayıtlıdır. Tarımda Aracılık Yönetmeliği çerçevesinde Türkiye İş Kurumu tarafından, 2010 da başlayan 2013 ve 2014 yıllarına kadar onay alan aracı sayısı toplam 304 kişi olarak ilan edilmiştir (16 Mart 2011 tarihine kadar) (Keskin, 2011). Bunların da denetiminin nasıl olacağına dair bir düzenleme bulunmamaktadır.

çalışma yasasının mevsimlik tarım işlerini kapsamıyor olmasının yanında tarım iş yasasının olmaması yasal düzenleme ve denetim eksikliğinin nedenidir. Diğer taraftan üretim sürecinin aksamaması için bu tür ataerkil ilişkilerin (ve sosyal yapıdan kaynaklı benzer tahakküm ilişkilerinin) sağladığı denetimin özellikle kadın ve çocuk işgücünü ucuzlatma ve miktarını kontrol etme gibi çok önemli bir rolü bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışma ilişkilerinin enformel olması bu tür tahakküm ilişkilerini hakim konuma yükselterek işgücünün ucuz ve miktarının kontrol edilebilir durumda tutulması için verimli bir alan sunmaktadır. Bir işveren, çalışma ilişkilerine yapılacak olası bir devlet müdahalesinin sonuçlarından aşağıdaki gibi bahsetmiştir. Bu ifadeden de görüldüğü gibi üretim sürecinin vazgeçilmez girdisi zamanında erişilebilen ucuz işgücüdür. Bu niteliklere sahip işgücünü önlemeye yönelik getirilecek kısıtlama çiftçilerin kayısı üretiminden çekilmelerine neden olacaktır.

> Burada kontrol sistemi yok. Zaten kontrol sistemi olursa iddia ediyorum Malatya'da atıyorum bir milyon kayısı ağacı varsa bir yılda beş yüz bin olur. Hepsini keser atarlar. Kurtarmıyor. Sadece naylon, branda, file 2000 lira tutuyor ve bunu bir ay kullanıyorsun seneye bir daha o parayı vermek zorundasın (işveren **H.**, 35 yaş üstü).

Sonuç olarak sözleşme yapma özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar bir taraftan mevsimlik tarım işçilerinin elçilere bağımlı konumlarını destekleyen en önemli husus iken diğer taraftan da neredeyse tüm mevsimlik tarım işçilerini kapsayacak genişliktedir. Mevsimlik tarım işçileri için bağımlılık koşulları çalışma ilişkilerinin temel bir noktasından başlamış olur.

Ayrıca Başbakanlığın 2010/6 sayılı *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Genelgesi* yine çalışma ilişkileri düzenlemeye dair çeşitli önlemleri içerse de özellikle çalışma ilişkilerini düzenlemeye dönük pratiği son derece zayıf kalmıştır.

4857 sayılı İş Kanununun "istisnalar" maddesine konulan hükümle tarım işçileri de (sanayi ve ticaretteki işçiler gibi) İş Kanunu kapsamında işçi olarak çalışabileceklerdir. Bu ayırımı belirleyen koşul, işletmedeki işçi sayısına bağlanmıştır.Eğer, işyerinde veya işletmede 51 ve daha fazla tarım işçisi çalışıyorsa, o işyeri veya işletme İş Kanunu kapsamında olacaktır (m.4/b). Bu durumda, mevsimlik gezici tarım işçileri, çalıştıkları işyeri veya işletmede çalışan işçi sayısı toplam 51 ve üstünde ise, İş Kanunu kapsamında aksi takdirde Borçlar Kanunu kapsamında çalışacaklardır. Yani, mevsimlik gezici tarım işçileri ya İş Kanununa ya da Borçlar Kanununa tabi olarak çalışan işçi konumundadırlar. Ancak, İş Kanununa göre görülen işin niteliği 30 günden az sürüyorsa, süreksiz iş, 30 günden fazla sürüyorsa sürekli iş sayılacak ve süreksiz işlere İş Kanununun temel pek çok maddesi uygulanamayacaktır. Bu durumda, söz konusu maddelerde sözü edilen konularda da Borçlar Kanunu hükümleri uygulanacaktır (Keskin, 2011).

Borçla Bağlanma

Kasabadaki, bu yan köylülerinin dükkâncısı Adil Efendi sorar:
"kaç başsınız?"
"on baş."
"onu da pamuk toplar mı?"
"Birisi bebecik daha ağam. Beş gün oldu dünyaya geleli.
Kara gözlü bir bebecik. Kara kara gözlü."
(Yaşar Kemal, Ortadirek: 23).

Borçla bağımlılık mevsimlik tarım işçileri durumunda işverenle değil aracı ile kurulan ilişkiye dayanmaktadır. Bağımlılık ilişkisinin aracı ile kurulması daha önce bahsedildiği gibi tarımsal üretimin yapısından kaynaklanmaktadır. İşverenler sadece belirli bir dönem işçilere ihtiyaç duyarlar. Sonraki üretim dönemleri için işçilerin varlığını garanti altına almak işçilerle olan ilişkilerine değil aracı ile olan ilişkilerine bağlıdır. Dolayısıyla belirli bir grup işçiyi kendisine bağlamanın bir anlamı yoktur. Sürecin devamlılığını işveren adına sağlayan aracıdır. İşçiler de ona bağımlıdır. İşçilerin aracıya borçla bağlanmaları "mevsimlik olarak çalışan bir ailenin aldıkları borç karşılığında toplu bir şekilde iş güçlerini bir ya da birkaç dönem için aracıya satmaları ile gerçekleşir".[361] İşçiler kendileri borç almaya gönüllü olmalarına rağmen bu borçlanma onları aracıya ait bir meta haline getirmek için yeterlidir .[362] Breman, Hindistan'da bağımlı işgücü üzerine yaptığı araştırmada mevsimlik işçilerin neden borçlandıklarını şöyle açıklar:

> Marjinal çiftçi ve topraksızlardan oluşan çok sayıda göçmen işçi için aracıdan borç para almak dışında bir alternatif bulunmaz. Sadece yiyecek ve diğer günlük gereksinimler için paraya ihtiyaçları yoktur. Aynı zamanda, alkol almak, düğün giderlerini karşılamak için, evi tamir etmek gibi yılda bir kez gerçekleşecek harcamalar için de borçlanırlar. Geçmişte toprak sahipleri bu tür ihtiyaçlarını karşılamaları için onlara borç verir, onlar da karşılığını emek güçleri ile öderlerdi. Fakat artık toprak sahiplerinin işçilerin emek güçlerini kendilerine bağlamaları için bir sebepleri yok. Sonuç olarak aracılar köylerdeki yoksul insanlar için borca ulaşmanın tek yolu haline

[361] Breman, 1996: 105-6.
[362] Breman, 1996: 104.

> geldiler. Aldıkları borçların karşılığında ödemek zorunda oldukları bedel gelecek aylar boyunca kendi emek güçleri üzerindeki kontrolü kaybetmeleridir. (Breman, 1996: 94-5).

Türkiye'de mevsimlik tarım işçilerinin elçilere borçlanma üzerinden bağımlı bir işgücü oluşturdukları ile ilgili bazı bulgular ve analizler vardır[363] Ancak Yıldırak ve diğerlerinin çalışmasında elçiye borçlanmadan söz edilirken bunun bir bağımlılık ilişkisi yaratabileceği ifade edilmemiştir. Şeker, borçlandırma sisteminin nasıl bağımlılık yarattığına dair daha detaylı bulgular sunmuştur. Buna göre elçilerin işçiler üzerinde egemenlik kurmalarının bir yolu da ekonomik güçlerine dayanmaktadır. İşçiyi borçlandırarak kendisine bağlama da bunların başında gelmektedir: "bütün götüreceği mevsimlik işçileri yakından tanıyan elçi, çalışmaya gidecek olanların önemli bir kısmını oluşturan gereksinme içindeki işçilere, çalıştıktan sonra ödenmek koşuluyla ve faizle para verir. Dağıttığı bu parayı kendisi verebileceği gibi önceden anlaştığı bir toprak sahibinin avans olarak verdiği paradan da kullanabilir".[364]

Hindistan ve Pakistan'da yapılan araştırmalarda[365] ve Şeker'in bahsettiği örneğe de benzer şekilde işçilerin borçlanmaları hemen hemen aynı sebeplere dayanmaktadır. İşçiler yoksulluktan kaynaklı olarak hastalık, cenaze, düğün gibi büyük çaplı harcamalar gerektiren olağanüstü durumlarda maliyeti karşılamakta zorlanmaktadırlar. Ayrıca tüketim ürünlerinin fiyatlarının sürekli artmasına rağmen ücretlerin düşük olmaya devam etmesi işçilerin geçinmelerini zorlaştırmaktadır. Araştırma sırasında mevsimlik tarım işçilerinin borçlanma sebepleri daha önceki bulgularla örtüşür şekilde düğün, cenaze gibi bir anda fazla paraya ihtiyaç duydukları zamanlarda borçlanmalarına dayandığı gibi bazı durumlarda ailenin günlük tüketim ihtiyaçlarını karşılayamamak da önemli bir sebeptir. Hangi durumlarda borçlanıldığından şöyle bahsedilmiştir:

---

[363] Aksoy vd., 1988: 82; Özgür Gürsoy, Bir Yaşam Biçimi Olarak Sosyal Dışlanma: Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçileri", *Sınıftan Sınıfa,* Ayşe Buğra (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Şeker, 1986: 132; Yıldırak vd., 2003: 90.

[364] Şeker, 1986: 132.

[365] Bales, 2002: 226; Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999: 91; Jhodka, 1999: 104.

> İhtiyacın oluyor. Bak ben düğün yaptım. Mecbur kaldım gittim aldım (erkek işçi F., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).
>
> Düğün, evin ihtiyacı, diyelim eve klima aldım önceden para yoksa gider elçiden borç alırım (erkek işçi İ., Şanlıurfa Viranşehir, 25 yaş üstü).
>
> Düğün yaptıkları zaman, herhangi bir sorun olduğu zaman para yardımında bulunuyoruz. Mesela 2 bin, 3 bin verdiğim evler var. Mesela herhangi bir borcu var (başkasına) onları çözüyoruz. ... Gelip çalışıyor, ödüyor. Paralarından kesiyorum (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).
>
> Baksam ki bir adamın sıkıntı var. O da yardım edebilsem (edebilirsem) desem ki para dağıtıyorum yok öyle bir şey. İş zamanıdır veya değildir daha kıştır onları gözetmeden yardımcı oluyoruz. Buraya geldikten sonra adamın yağı mı şekeri mi yok ne sıkıntısı varsa elimizden geldiğince verebildiğimiz miktarını veriyoruz. Sonra zaten hesabı ben alıyorum. Kesiyorum kalan paraları neyse veriyorum (elçi A., Diyarbakır Eğil, 25 yaş üstü).

Ancak hemen yukarıda da bahsedildiği gibi her durumda olağanüstü sebeplerle elçiden borç alınmaz. Bazı araştırmalara göre işçiler özellikle işsiz geçirdikleri aylarda borçlanırlar.[366] İşçiler "yılın bir dönemini işsiz olarak geçirdikleri için aldıkları parayı tüketimlerine ayırabilmektedirler. Dolayısıyla borçlanma bu zor zamanları aşmalarını kolaylaştıran bir araç olarak işlev görebilmektedir".[367] Nitekim bu örneklerle uyumlu olarak bir elçi, işçilerin günlük tüketimlerini karşılamak için borçlandıklarından aşağıdaki gibi bahsetmiştir. İşçilerin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla günlük ihtiyaçlarını karşılamak için borçlanan işçiler genellikle en yoksul olanlardır. Çalışmadıkları dönemin uzun olması, ailelerin kalabalık olması başta yiyecek olmak üzere işçilerin ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmalarına neden olmaktadır.

> Paraları yok, yiyecek giyecek ihtiyaçları var. ... ihtiyaçlarını alırlar evin çayı, şekeri (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üzeri).

Borç alan bir işçinin aldığı borç karşılığında çalışmaktan başka çok az alternatifi vardır. Daha önce bahsedildiği gibi borçla bağımlı hale

[366] Brass, 1986: 58; Breman, 1978: 56; Da Corta ve Venkateshwarlau, 1999: 92; Lerche, 2007: 439.

[367] Breman, 1978: 56.

getirme uygulamalarında bir işçi çalışma ilişkisi içinde olduğu taraftan belirli bir avans alır. Sonrasında borçlarını tamamen ödeyinceye kadar o işverene bağımlı hale gelirler. Borçlu olması nedeniyle işçi işten ayrılma özgürlüğünü kaybeder çünkü aldığı parayı geri ödeyinceye kadar çalışmak zorundadır. Borçla bağlamanın bu tanımında da olduğu gibi mevsimlik tarım işçileri de aldıkları borcu ödemek için çalışmak zorundadırlar. Her ne kadar bazı elçiler, işçi istemezse zorla çalıştıracak hallerinin olmadığını ifade etseler de çalışmak istemeyen bir işçinin zaten borç istemeyeceği de hemen bunun ardından söylenir. Ayrıca bazı örneklerde görüldüğü gibi borçlarının işçilerin onuru olduğu üzerinden işçilere ahlaki bir baskı uygulanabilir.[368] Toplumsal ilişkiler kısmında bahsedileceği gibi işçinin borçla bağlanmasında ilişkilerin ürettikleri dürüstlük gibi değer yargıları borç karşılığında işçinin çalışmasını sağlamakta etkin bir şekilde kullanılabilmektedir.

> Çalışmak istemezlerse zaten para istemezler senden (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üzeri).
>
> Tabii. Biz gelmeden önce ben işçilere dört beş milyar para dağıtmışım. Tabii işçinin ihtiyacı oluyor. Benimle gelecekler benden alır (elçi T., Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

Elçilerin daha naif ifadelerine karşın işçiler aşağıdaki ifadede olduğu gibi aldıkları para karşılığında çalışmaktan başka seçeneklerinin olmadığını net bir şekilde söylemektedirler. Bu durum borç karşılığında çalışmanın işçi ile elçi arasında kural olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

> Çünkü para vermiş bir şekilde borcunu ödemek zorunda. Mutlaka gitmek zorunda onunla. En azından mesela ailede altı çalışanı varsa hiç göndermese üç tanesini göndermek zorundaki o parasını çıkarsın en azından (erkek işçi Y., Adıyaman Merkez, 35 yaş üstü).
>
> Mecburuz. Çalışıp da ödemeye mecburuz. Mesela buraya geleceğim para yok ondan para alıyorum buraya getireceğim eşyaları karşılıyorum (kadın işçi A., Diyarbakır Merkez, 15 yaş üstü).
>
> O elçi parasını alacak. Gideceğim elçiden alırım ona veririm. ... Paraya ihtiyacım varsa mecbur para alacağım o da götürüp orada çalıştırır (erkek işçi İ., Şanlıurfa Viranşehir, 25 yaş üstü).

[368] Bales, 2002:193; Kapadia, 1995:450.

İşçinin borçlu olduğu elçiye çalışmamasının yollarından birisi bağımlı çalışma ilişkisinde oldukça bilinen bir yöntemdir. Alan Araştırmasına göre Hindistan ve Pakistan'daki borca bağımlılık örnekleri ile paralel bir şekilde işçi borçlu olduğu bir elçi ile çalışmak istemezse borcunu mutlaka geri ödemesi gerekir. Ödemenin bir yolunu bir elçinin aşağıdaki ifadesinde görmek mümkündür:

> (aynı elçi ile çalışmak istemeyen işçiler) Giderler başka bir sağlam elçi bulurlar. O elçiden parayı alırlar (eski) elçiye verirler. Evi daha memleketinde yüklememişlerse daha kendi evlerindelerse borcunu ödedikleri takdirde nereye giderlerse giderler serbestler. Parasını vermezse başka bir elçiyle çalışamazlar. Mecburen çalışacaklar (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).

Borcu bir elçiden diğerine transfer etmek Hindistan ve Pakistan'daki borç bağımlılığı üzerine yapılan araştırmalarda sıklıkla rastlanan bir bulgudur.[369] Örneğin Hindistan' da yapılmış bir araştırmaya göre bağımlı olarak çalışan işçiler eğer işverenleri ile çalışmak istemiyorlarsa işyerlerini değiştirebiliyorlardı. Ancak bu tür transfer, işçinin borcunu çalışmak istediği işverenin eski işverenine ödemeyi kabul etmesi halinde mümkündür. Yani borç işçi ile beraber yeni işyerine transfer olmuş olur. Söz konusu araştırmada işyerleri arasında geçişin çok yaygın olarak görüldüğü de ifade edilmiştir.[370] Aynı çözüm yolu yukarıdaki ifadede görüldüğü gibi mevsimlik tarım işçileri ile elçiler arasındaki borçlanmada da kullanılır. Üstelik bu yöntem neredeyse tüm işçiler ve elçiler tarafında bilinen, kullanılan bir yöntemdir. Yani borç ilişkisinde enformel bir kural olarak tanımlanabilir. Ancak bu tür bir transferin bazı elçiler tarafından kabul edilmediği de ifade edilmiştir. Buna göre elçi eğer başka bir elçiye olan borcunu ödemek için kendisine borçlandığını bilirse işçiyi diğer elçiye ayıp olacağı için kabul etmeyecektir.

> Ama karşı taraftaki elçi de eğer bilse adam diyelim benden para almış, ondan alamaz. Diyecek ki sen ondan para almışsın ben ayıp seni alıyorum. Diyor sen kimden para almışsan onunla git (elçi T., Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

---

[369] Bales, 2002; De Neve, 1999; Kapadia, 1995.

[370] Kapadia, 1995: 458.

Yukarıdaki ifadede de görülebileceği gibi eğer işçi başka bir elçi bulup borcunu ona transfer edip "serbest" kalamamışsa elçinin gösterdiği işi "mecburen" yapacaktır. Ayrıca elçiler her ne kadar borç vermeyi "yardım" olarak tanımlasalar da işçi ödeyince serbest kaldığına göre niyetin yardımdan farklı olarak işçiyi ve ailesini kendisine bağımlı hale getirmek olduğunun bilincindedirler. Yani borç ödeninceye kadar elçi, işçinin ve ailesinin emek güçlerinin kontrolünü ele geçirmiş olacaktır. Elçinin "memleketten evi yüklememişlerse" vurgusu önemlidir çünkü bu durumda elçi işverenle getireceği işçi sayısı konusunda anlaşma sağlamıştır. İşçiyi ve onun ailesini çalışmaya götürememesi elçi ile işveren arasındaki en önemli sıkıntılardan birisidir. Belirlenen sayıdan eksik işçi götürmek elçinin gelirini düşürebileceği gibi hatta daha da önemlisi işverenle ilişkilerinin zarar görmesine neden olacaktır. Bir sonraki sene işverenin aynı elçi ile çalışmak istememesinde bu durum belirleyici olacaktır.

İşveren açısından işçi sayısının önemi ve zamanında çalışmaya gelmelerinin önem taşıması nedeniyle bazı işverenler bu iki şeyi garantilemek için kendisi elçiye işçilere borç dağıtması için henüz kış mevsiminde para verebilir. İşverenin elçi aracılığıyla borç vermeyi teklif etmesi borç bağımlılığı üzerine bir araştırmada da görülmektedir. Söz konusu araştırmaya göre "borç karşılığında çalışmak bu bölgede genel bir alışkanlık olmuştur. Bir işveren birini işe alacaksa ona borç vermek zorundadır".[371] Bu yöntemin pamuk çapası ve toplanması işlerinde işverenler tarafından uygulandığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır:

> Para senettir. Parayı alırsam gitmezsem. Tarla sahibi de parayı vermeyinceye kadar güvenmiyor. Yirmi milyar sana bıraktığı an bitiyor. Benim işçim var hesabı (elçi D., Gaziantep Arabanlı, 35 yaş üstü).
>
> Elçi işte bir tanış bir güvence oluyor. Güvence nasıl oluyor. Belki para olur olmaz o yardım ediyor bize. Destek çıkıyor birkaç kuruş para veriyor harcıyoruz mecbur kalıp onunla gidiyoruz. İşe gelmeden bir iki ay önceden. O da gidiyor ağalardan alıyor getirip dağıtıyor (erkek işçi F., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

İşverenden parayı alan elçi zamanı geldiğinde çalışmak istediğini söyleyen işçilere ihtiyaçları kadar borcu dağıtmaktadır. Burada parayı

[371] De Neve, 1999: 385-6.

isteyen işçi değildir. Elçi, işçiye borç vermeyi teklif eder. İşçi eğer borç almazsa zamanı gelince çalışmaya gidip gitmeyeceği de belirsizleşmiş olur. Dolayısıyla bu işçi güvenilmezdir. Böyle işleyen bir borçlandırma sisteminin "yardım" olarak tanımlanan yukarıdaki borçlandırmadan farklı olarak amacın işçiyi bağlamak olduğu çok daha açıktır. Elçi de bunu daha açık bir şekilde ifade eder:

> Kayısı işinde avans yok ama dediğim işlerde (pamuk çapa ve toplama, sarımsak toplama) avans vardır. Mesela pamuk çapasında (elçi) birinci ayda gelir senin evine girer. Gidecek misin pamuğa çapaya, evet (derse). Kaç para lazım (diye sorar) üç milyara kadar para veriliyor. Kaparo deriz biz buna. Ben sana para verdiğim an sen bana bağlısın. Para geçti mi sen bana bağlısın yani bir yere söz veremezsin. Bütün işçileri böyle bağlarız. Zaten almayan adamın belli değildir gidip gitmeyeceği. Yani herhangi bir yere gidebilir. Ama parayı alan adam sana bağlı. Hiçbir yere gidemez (elçi D., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

Bu şekilde bağlanan mevsimlik tarım işçileri, bağımlı işçilikle ilgili olarak bahsedildiği gibi[372] başka bir elçi ile çalışmayı seçme veya var olan elçi ile koşulları müzakere edebilme özgürlüklerini kaybetmiş olurlar. Örneğin pamuk çapası ve toplanması işinde çalışacak işçiler bu işlerin yapılacağı zamanlar için aylar öncesinden bağlanmıştır. Başka bir elçi ile pamuk çapası işine gidemeyeceği gibi, gitmek zorunda olduğu için oradaki koşullar hakkında müzakere etmesinin de önü tıkanmıştır.

Bu örnekteki borçla bağlama yukarıdaki örneklere göre çok daha sistematik ve amacı çok daha net bir şekilde ortada olmasına rağmen her iki borçla bağlama uygulamasında işçi emek gücünün kontrolünü belirli bir süre başka birine devretmiş olur. Daha önce de bahsedildiği gibi emek gücünün kontrolü üzerindeki hâkimiyetsizlik bir işçiyi bağımlı duruma getiren temel özelliktir. Bu işçiler kendi emek gücü üzerindeki kontrolü başkasına devrederek istediği zaman bu çalışma ilişkisini sonlandırma özgürlüğünden vazgeçmiştir. Aynı zamanda sözleşme yapma özgürlüğünün sınırlandırılmasını tamamlayacak şekilde işçinin kendi çalışma koşullarına etki edemediği durumu daha da derinleştirmektedir. Dolayısıyla bağımlı işçiliğin temel belirleyeni

[372] Srivastava, 2005.

olan işçinin iradesi üzerindeki görünmez hâkimiyet, işçinin karar verme özgürlüğü satın alınarak sağlanmış olur. İşçi emek gücünü ipotek ettirerek borçlandıktan sonra, işin süreceği aylar boyunca başka bir elçi ile çalışması veya başka bir yerde çalışması söz konusu değildir.

İşçinin aldığı borca faiz uygulanması da mümkündür. İşçi, borç aldığı halde çalışmak istemezse borç aldığı para faiziyle birlikte işçiden istenebilmektedir. Bir elçinin aşağıdaki ifadesinde bunu görmek mümkündür. Ayrıca yine burada elçinin, çalışma ilişkilerinde işverenin yanında bir konuma sahip olduğu da net bir şekilde anlaşılmaktadır:

> Mecbur çalışacak. Gelmezse faizini alırım ben. Mal sahibine yazık adam bana güveniyor bu kadar amele bağlıyor, para bana veriyor. Bu sefer de amele o kadar çıkmadı malı araya gidecek (elçi B., Gaziantep Araban, 65 yaş üstü).

Borçla bağlamanın bu şeklinin özellikle pamukta daha yaygın olarak uygulanması ürünün özelliklerinden ve hasat zamanından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Pamuğun toplanma zamanı geldiğinde yeterli sayıda işçinin bulunmaması hasadın geç başlamasına ve ürün kayıplarına neden olmaktadır. Ancak aynı sorun diğer tarım ürünleri için de geçerlidir. Pamukta buna ilave olarak toplama mevsiminin eylül gibi geç bir zamana denk gelmesi nedeniyle yeterli sayıda işçi bulmanın diğer ürünlere göre daha zor olduğu da başka bir çavuş tarafından ifade edilmiştir.

Pamukta sistemli bir şekilde ve genel olarak hasat dönemi için işçileri borçla bağlama uygulaması, eskiden kalan geleneksel bir ilişki değildir. Aksine bugünkü kapitalist üretim ilişkileri içinde bir işlev kazanarak varlığını sürdürür. Bu tür örneklerde görülen uygulamalar bağımlı çalışma ilişkileri ile ilgili olarak çok defa ifade edildiği gibi "bağımlı işgücü tarımsal olarak gelişen bölgelerde de görülür. Hatta bağlı emek kapitalist kalkınma ile birlikte yükselişe geçme eğiliminde olabilir. İşverenlerin en fazla emeğe ihtiyaç duydukları dönemlerde işgücünün varlığını garanti etmek için bir yöntem olabilir".[373]

Borçla bağlama ilişkisinde sezon sonunda ücretler hesaplanıp aldıkları borç tutarı düşürülerek kalan kısım işçiye ödenir. İkinci

[373] Bardhan and Rudra 1981; Bhalla, 1976; Bardran, 1984; akt. Srivastava, 2005.

durumda işçi belirli bir işe karşılık borç aldığı için örneğin pamuk çapası veya toplanması işinin sonunda borç aldığı tutar ücretinden kesilir, kalan kısım kendisine ödenir. Ancak ilk durumda işçinin aldığı borcun bir ürünün hasadını kapsayan çalışma döneminde ödeneceğinin garantisi yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla bazı durumlarda arka arkaya devam eden hasat dönemleri boyunca borcun ödenmesi ertelenebilir veya uzayabilir.

> (bir ürünün hasat işinden kazandığı bütün paranın borç ödemesine kesildiği) Fazla borç ettin mi çıkmadı mı olur. Yani ben iki milyar kazanacağım üç milyar borcum oldu mu bu sefer mecbur öbür işe gitmek zorunda kalıyorum (erkek işçi F., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

Bu erteleme elçiler tarafından işçileri sıkıştırmamak, parayı zorla tahsil etmeye çalışmamak şeklinde tanımlanır. Ancak amaç borcun geri ödenme süresini uzun tutarak işçiyi daha uzun süre kendisine bağımlı olarak tutabilmektir. Bu durum elçinin işine gelmektedir çünkü işçiyle ilişkisini kendi istediği sürece sürdürebilecek rahatlığı sağlamış olur. Daha önce de bahsedildiği gibi işçiler borçlandırılırken amaç sadece borcu süresinde tahsil etmek değildir. İşçiyi gerektiği kadar bağlamaktır.

Borçla bağlanmaya dair işçilerin ve elçilerin ifadelerinden anlaşılabileceği gibi mevsimlik tarım işçilerinin bağımlılığı belirli bir süreyi kapsar. Bu süre işçinin hangi ürünün hasat dönemi için borçla ndığı ile ilgilidir çünkü elçi ile işçi belirli bir ürünün hasat dönemi için anlaşmış olurlar. Bu süre birbirini takip eden başka bir hasat dönemine sarkabilir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla yıllar boyu sürmez. Bağımlılık üzerine yapılmış çalışmalarda da bağımlılığın çok uzun süreli olması hatta bazı durumlarda gelecek kuşaklara devredilmesi söz konusuyken sürenin uzunluğu belirleyici değildir. Daha önce yapılmış çalışmaların ortaya çıkardığı gibi "borç bağımlılığının belirli veya belirsiz bir süre devam etmesi mümkündür".[374]

Borçlanma üzerine tüm bulguların işaret ettiği nokta, bazı durumlarda günlük ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak kadar yoksul olan işçilerin bu derin yoksullukları elçilere iş ilişkisinin devamlılığını

[374] Srivastava, 2005.

sağlamakta çok sağlam bir zemin sağlamış olmasıdır. Söz konusu durum borç bağımlılığının belirli bir süreyi kapsamasına rağmen birbirine eklemlenen sürelerle bağımlı kalınan süresinin uzamasına neden olmaktadır. Aşağıdaki ifadede işçilerin birikim yapmaları bir kenara, ihtiyaçlarını karşılamakta bile zorlanmaları borçlanma ihtimalini artırdığı gibi birbirine eklemlenen bağımlılık sürelerini de göstermektir:

> Bizim en çok sorunumuz parasızlık. Neden dersen biz burada çalışıyoruz. Kaç kişi beş kişi. Eve birikim girmediği için şuradan borç alıyoruz bakkallardan. Onu ona devrediyoruz. (kazandıkları para ile borçları birbirine eşitlenince) Sıfırlandı ne yapacaksın elde bir şey yok. Yine borç. Kalırsa birkaç kuruş ailene bir elbise. Yani artma yok hiçbir zaman ben görmedim ki yani şu da arttı bir kenara koyayım (erkek işçi A., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

Yaşamlarında kısır döngü yaratacak kadar yoksul olan bu işçiler için borçlanma yolları oldukça sınırlıdır. Bu durumda elçi, işçilerin borç alabilecekleri tek kaynaktır. İşçilerin banka kredileri gibi formel kredi sisteminin çok uzağında kaldıkları bir gerçektir. Hatta bir elçiden borç para alabilmek o elçi ile çalışmaya karar vermede ücretleri geciktirmeden ödemek kadar işçilerin dikkate aldıkları önemli bir faktördür. Dolayısıyla elçiler arasında, işçileri kendilerine çekmek konusundaki rekabetlerinde borç vermeyi araç olarak kullandıkları düşünülebilir.

> İşçiler de derler şu elçi sağlamdır. Paramızı zamanında verir paramız olmadığı halde bize avans verir. İşçi de çavuşu tercih eder (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).

Bir başka gerçek olarak akla ilk gelenlerden birisi işçilerin kendi akrabalarına borçlanmalarıdır. Ancak işçilerin akrabalık gibi tüm birincil ilişkilerinin aktörlerini içine alan geniş bir yoksul kesimin parçası oldukları gerçeği bu ihtimali büyük oranda ortadan kaldırmaktadır. Yani işçiler bankadan kredi almayı akıllarından bile geçirememekle birlikte yardım isteyebilecekleri yakınlarının da kendileri gibi yoksul olmaları tek kaynak olarak emek güçleri karşılığında elçiye bağlanmayı ortaya çıkarmıştır.

> İşçi zor duruma düşebilir çünkü senin ümidin hiç yok, akraban yok, kimse sana borç veremez. Ne yapabilirsin (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

(borç karşılığında işçi) Bir sene gitmezse ikinci sene mecbur gidecek. Gariban bir sene kurtulur ikinci sene aynı dara düşer (erkek işçi F., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

Ancak bazı elçilerin işçilerin yoksulluktan çaresiz kalmalarını bekleyecek sabırları yoksa başka yöntemlere başvurdukları da bilinmektedir. Örneğin her ne kadar araştırma sırasında karşılaşılmasa da işçiyi borçlandırmak için yöntemler ürettikleri de olur. Bazı aracıların işçilere kumar oynattıkları[375] bilinen yöntemlerden birisidir.

Ancak işçilerin borçlanmaları sadece çalışmaya başlamadan peşin bir şekilde alınan para ile gerçekleşmez. Aynı zamanda çalıştıkları dönemlerde de farklı sebeplerle borçlanıp isteseler de işi bırakamayacakları ya da örneğin kayısıdan sonra fındığa gitmek zorunda kalacakları bir çalışma düzeninin onlara dayatılmasına neden olabilir. İşçilerin çalışma dönemlerinde yiyecek alışverişleri, hastalanmaları halinde hastaneye götürülmeleri elçiler tarafından yerine getirilmektedir. Bu konularda elçilerin yaptıkları harcamalar işin sonunda işçilerin ücretlerinden düşürülür veya işçi çalıştığı dönemde elçiden borç para alabilmektedir. Dolayısıyla işçilerin çalıştıkları dönemler zaten muhtemelen en yoksul oldukları dönem olduğuna göre bu konularda elçiden aldıkları avanslar onların isteseler de işi bırakamamalarına neden olacak potansiyele sahiptir.

Sosyal İlişkilerden Kaynaklanan Bağımlılık Bileşenleri

Yukarıda mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı çalışma ilişkilerinin önemli bileşenleri ele alınmıştır. Bağımlı çalışma ilişkilerinin temelini oluşturan ve zamanla oluşan enformel kurallar daha geniş kapsamlı sosyal yapılar üzerinden oluşturulmuştur. Sosyal ilişkiler daha önce bahsedildiği gibi akrabalık ilişkilerinin ve aile içi ataerkil ilişkilerin çalışma ilişkileri olarak yeniden düzenlenmesi ile bağımlı işgücü oluşturmakta önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca bu tür ilişkilerin yarattığı değer yargılarının aşiret ilişkileri gibi daha geniş toplumsal yapılar aracılığıyla kan bağının ve hanenin dışında da belirleyici olması sadece doğrudan akrabalık ilişkilerinin değil akrabalık ideolojisinin de önem

[375] Aksoy vd., 1988: 82; Şeker, 1986: 135.

kazanmasına neden olabilir. Sosyal ilişkilerin taşıdığı bu önemden dolayı mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı çalışma ilişkilerini değerlendirirken bu başlık altında akrabalık ve ataerkil ilişkilere değinilecektir.

Akrabalığın Bağımlı Çalışma İlişkilerine Etkileri

Akrabalık ilişkileri, aynı köyden veya mahallede oturmaktan kaynaklanan komşuluk ilişkileri mevsimlik tarım işçileri için çalışma ilişkilerinin üzerinde kurulduğu bir zemin niteliğindedir. İşçi ekiplerinde herkes birbirine akrabadır veya aynı köyde ya da mahallede yaşamaktadırlar. Çalıştıkları yerlerde birbirleri ile yeni tanışanlara nadiren rastlanmaktadır. Mevsimlik tarım işçileri arasında birincil ilişkilere dayalı grup dayanışmasının çok yoğun olduğuna daha önceki çalışmalarda da değinilmiştir.[376]Örneğin Şeker'e göre (1986: 109) işçiler "aile, akrabalık ve aşiret bağlarını yöreye taşımaktadırlar" . Akrabalığa dayalı bir çalışma ilişkisinin örgütlenmesi, akrabaların çavuş veya elçi için kolay ulaşılabilir en yakın çemberi oluşturmasının yanında işçilerin çavuşla veya elçiyle ve birbirleri ile de akraba olmaları özellikle amaçlanır. Bunun günlük yaşamı kolaylaştıran önemli sebepleri vardır. Günlük işlerde işçilerin birbirlerine destek olmaları bunlardan birisidir. Örneğin bazı durumlarda kadınlar birlikte yemek yaparlar ve sadece bir tane sofra kurulur. Bir başka neden birbirleriyle akraba olmaları halinde işçiler arasında anlaşmazlıkların oluşma riskinin azalmasıdır. İşverenlerin günlük konuşmaları arasında birbirini tanımayan ailelerin aynı anda çalıştırılmasının riskli olduğu çünkü bu aileler arasında anlaşmazlık çıkma olasılığının yüksek olduğuna dair konuşmalara rastlanmıştır. Aynı zamanda bir aileye mensup kadınların diğer ailelerdeki erkeklerden korunması bu yöntemle sağlamaktırlar. Böylece yakınlarda yabancı erkek ve kadın işçiler bulunmamakta, namus ile ilgili sorunlar da çıkmamaktadır. Elçi ile olan ilişkileri üzerinden bakıldığında akrabalık ilişkilerine dayalı olarak iki tür örgütlenmenin oluştuğu görülmektedir. Bazı elçilerin işçi grupları tamamen kendi akrabalarından oluşur veya ekibini oluşturan işçilerin bazılarının kendisiyle aynı köyden, komşu köyden veya mahalleden oldukları görülmektedir.

[376] Geçgin, 2009: 16; Şeker, 1986: 109; Yıldırak vd., 2003: 48.

> Zaten yabancı değiller. Ben yabancı birini de getirmiyorum ya akrabadır ya köyden. Akraba olmazsa da (köylülerim) (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).

Elçi olarak çalışan bir akraba varsa işçilerin onunla çalışmaması ayıp karşılanabilmektedir. Diğer taraftan elçinin de akrabalarına iş için teklifte bulunması akrabalık ideolojisi kapsamında bazı değer yargılarına denk gelir. Aşağıdaki ifade kendisiyle akraba olan bir elçi ile çalışan işçiye aittir.

Sen bu elçiliği vermişsin (komisyon) ha bana vermişsin. Ben akrabanım. Yarın ben sana destek olurum niye onunla gidiyorsun (erkek işçi İ., Şanlıurfa Viranşehir, 25 yaş üstü).

Diğer bir grup elçi ise bunlardan farklı olarak çok daha fazla sayıda işçiye aracılık etmektedirler. İşçilere ulaşmak için çavuşları kullanan bu elçilerin işçilerle akrabalık üzerinden bir bağlantısı olmayabilir. Ancak bu tür büyük işçi kafilelerinde akrabalık ilişkilerinin etkin olarak kullanılmadığı söylenemez çünkü çavuşlara bağlı olarak çalışan işçilerin çok önemli bir kısmı hatta çoğu durumda tamamı çavuşun akrabalarından oluşmaktadır. Bir çavuşun aşağıdaki ifadesinden de anlaşılabileceği gibi büyük işçi gruplarında işçilerle bağlantıya sahip olan, onlarla birlikte çalışan, çalışmayı denetleyen ve bütün bunları akrabalık ilişkilerini kullanarak yapan kişi çavuştur. Çavuşla işçiler arasındaki akrabalık ilişkisi işçilerin elçiye değil çavuşa sadık kalmalarına neden olmaktadır. Aşağıdaki ifadede görüldüğü gibi çavuş hangi elçi ile anlaşırsa işçiler de o elçi için çalışmaktadırlar.

> Bir çavuş işçi buraya getiremezse elçi hiçbir şey yapamaz. ... Çavuş işçiyi buraya getiremezse elçi nasıl getirebilir (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

Akrabalık ilişkilerine dayalı çalışma ilişkileri elçiler için olduğu kadar işçiler için de anlamlıdır. Mümkünse mutlaka akrabalık ilişkilerine dayanan bir çalışma ilişkisi geliştirmektedirler. Bunun en önemli sebebi bağımlılık yaratan kurum olarak aracılık başlığı altında bahsedildiği gibi işverenle olan çalışma ilişkilerinin her türlü yasal düzenlemenin dışında olmasından kaynaklanmaktadır. İşçi ile işveren arasındaki çalışma ilişkilerinin kopuk olması, işçinin ücretini

alacağına dair hiçbir garantinin olmaması işçilerin elçiyle olabildiği kadar güven ilişkisi geliştirmelerine sebep olmaktadır. Akrabalıkta var olan değer yargıları işçiler için yeterince güvenli bir çalışma ilişkisi sağlamaktadır. Akrabalık üzerine kurulu çalışma ilişkileri işçilere belirli bir güvenceyi garanti eder ve işçi gruplarının kendi içindeki dayanışmayı arttırırken aynı zamanda bu tür ilişkilerin içinde ilerledikçe daha katı itaat beklentisine rastlanabilir. Bir elçiye ait aşağıdaki ifade mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı çalışma ilişkilerine gösterdikleri uyumun örneklerinden birisidir. Elçinin ifadesi bir çalışmaya göre bağımlı işçiliğin göstergelerinden birisi olarak kabul edilen şu durumla uyumludur: "bağımlı işçilik çoğunlukla gelenekler ya da güç vasıtasıyla pekiştirilir. Bu yüzden işçilerin ekonomik ihtiyaçlarından dolayı gönüllü olarak girmelerine rağmen bağımlı çalışma ilişkileri saf bir ekonomik sözleşme değildir".[377] Aile reisinin geleneklerden sağladığı gücünü kullandığı aşağıdaki durumda genç işçiler için de saf bir ekonomik sözleşmeden söz edilemez.

> Aile reisiyle görüşüyorum. Şimdi beş tane çocuklarım var.(elçi) Geliyor benimle anlaşma yapıyor. Diyor çocukların benimle geliyor mu. Tabii bizim çocuklar da itiraz etmezler. Kime söz veriyorsa çocuklar onlarla beraber gidiyor. Zorla değil yani mecbur işe gidecekler. Bununla gelmedi başkasıyla gidecekler yani ille gidecekler (elçi T., Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

Elçinin erkek işçiye erkek işçinin de ailesine yönelik kontrolü sadece çalışma ilişkilerinden kaynaklanan borçlanma ve emek gücü üzerindeki kontrolün elçiye devredilmesinden kaynaklanmaz. Aynı zamanda yukarıdaki ifadenin yansıttığına benzer şekilde diğer bağımlı çalışma deneyimlerden edinildiği gibi taraflar arasında geleneksel anlamda saygı anlayışının hala geçerli olmasından da kaynaklanır.[378] Elçiler geleneksel saygı anlayışının kodları sayesinde "geleneksel toplumsal yapının koşullarından yararlanarak işçiler üzerinde egemenlik kurabilirler".[379] Geleneksel toplumsal yapının koşullarından yararlanmaları elçilerin işçilerle aynı kökenden gelmesi ile yakından ilgilidir.

---

[377] Srivastava, 2005.

[378] Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

[379] Şeker, 1986: 132.

İşçilerle aynı yerde yaşadıkları için bağımlı çalışma ilişkilerinde olduğu gibi "yaşadıkları yerlerde güç ilişkilerinin bir parçasıdırlar veya bu ilişkilerle (örneğin çavuşlarla ve aile reisleriyle ilişkilerini kullanarak) güçlü bağları vardır".[380]Yerel güç ilişkilerini etkin bir şekilde kullanarak işçiler üzerinde kurdukları egemenlik mevsimlik tarım işçilerinin kendi içyapılarındaki hiyerarşik görünümün nedenidir. "Geleneksel anlamda saygı anlayışı" ilişkilerin oluştuğu geçmişten gelen toplumsal zeminle de ilgilidir. Yani söz konusu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sosyal yapısı olunca aşiret ilişkilerinin bu bölgede uzun yıllar hâkim olduğunu ve hala varlıklarını sürdürüp sürdürmemeleri bir yana bu yapının yarattığı değer yargılarının, ahlak kurallarının geçerli olduğunu hesaba katmak gerekir. Hatta Ünsal'ın aile ve aşirete karşı aynı anda sorumlu olmayı "çifte bağlılık" olarak tanımladığına değinilmişti. Bilindiği gibi ailenin, aşiretin en küçük birimi olması aktif bir aşiret üyeliğinden bahsedilmediği durumlarda bile aşiret yapısının içinde yaratılan değer yargılarının onun bir parçası olan ailede yaşamaya devam ettiğinin bir işaretidir. Hemen yukarıdaki ifadede de görüldüğü gibi yaşça küçük olanların aile büyüklerinin sözünden çıkmaması ve onların istedikleri yerde çalışmaları etkin işleyen aşiret yapısı olmasa da bu toplumsal örgütlenme biçiminin bir norm olarak günlük yaşamı etkilediğinin işaretlerinden birisidir. Ancak bunun yanında hala günlük yaşamı aktif bir şekilde belirleyen aşiret ilişkilerini[381] özellikle Şanlıurfalı işçilerin konuşmalarında görmek mümkündür:

> Hala kan davası var sen filan aşirettensin ben filan aşiretteyim. Vurulan aşiretten birisi de gidip öteki aşiretten birini vuruyor. (vuran, öldürülen adamı) belki hiç görmemiş tanımıyor. Sen şu aşirettensin ben bu aşirettenim senin aşiretinden birisi benim aşiretimdeki birini vurmuş öldürmüş (diyerek) gider onu vurur (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).
>
> (bir erkek işçi ile birlikte gelen kadın akrabaları için) Onlar da benim kızlarım benim bacılarım gibidir. Ama ben yabancı olsam (aileleri) göndermez. Evde bırakır (yine) göndermez. Ben de öyle olsam ben

[380] Srivastava, 2005.

[381] Başka bir araştırmada ulaşılan benzer bir ifade: ...aşir (aşiret mensubu) olduğumuz için (çocuk sayısını) sürekli olarak ona göre belirleriz, gücümüz fazla olsun diye (25 yaş üstü evli erkek) (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu özet araştırma raporu, 2012: 29).

> de göndermem. Çünkü bizim orada aşiret şeyi var ya aşiretten dolayı sakıncalı olur. (kızlarda) en ufak bir leke olursa yani o adamın ölmesi daha iyi. En ufak bir leke gelse aşiret davası ya kızı öldürür ya bir şey yapar. Akrabayla gitse bir şey olmaz (erkek işçi İ., Şanlıurfa Viranşehir, 25 yaş üstü).

Bağımlı çalışma ilişkileri üzerine yapılan bazı araştırmalar aynı şekilde günlük yaşamdaki ilişkilerin kodlarını belirleyen daha geniş ve hiyerarşik üst bir yapıyı işaret etmektedir. Araştırmaların önemli bir kısmının Güney Asya ülkelerinde olması nedeniyle kast yapılarının yarattığı değer yargılarının[382] çalışma ilişkilerinde işçilerin itaatkâr olmalarını sağlamakta etkin bir şekilde yer aldıklarını göstermiştir.[383] Bağımlı işçilik üzerine yapılan araştırmalara göre bir işçinin kendi emek gücünün kontrolünü aracıya devretmesinde hiyerarşik toplumsal ilişkilerin içerdiği, büyük karşısında itaatkâr olma, aracının yanında konuşmama, oturmama gibi kodlar önemlidir. Aracı bu ilişki kodlarını ve daha pek çoğunu kullanarak işçiyi kendisi için çalışmaya mecbur edebilir, kendisine olan borcunu ödemesini sağlayabilir, nerede ve ne zaman isterse işçinin rızasını almadan onu çalışmaya gönderebilir. Aracının ilişkiler vasıtasıyla böylesine bir baskı uygulaması için onun aile büyüğü ya da akraba olmasına gerek yoktur. İlişkilerin içerdiği davranış normlarının belirli bir yerde genel kabul görmesi bu normlara uymayanların dışlanmasına, gerektiği gibi davranmaları için baskı görmelerine neden olabilir. Bağımlı işçilikle ilgili ifade edildiği gibi "bu tür ilişkiler ve sağladıkları baskı, zorlama unsurları aracı ve işçi arasında borç veya krediye dayalı emek ilişkilerini çok uzun yıllar sürdürülmesini destekleyebilir".[384] Çünkü aracıların işçileri kontrol etmek için zaten sosyal yapı içerisinde var olan bu hiyerarşik ilişkileri

---

[382] Bu araştırmaya göre kastlar arası davranışlarda alışkanlıklar ve gelenekler aşırı güç kullanımına gerek kalmadan uygulanmaya devam edilebilmektedir. Artık dışarıdan şekillendirme çabası olmadan kendini düzenleyen yumuşak başlılık kast sisteminin içinde gelişmiştir. Bu sistemde düşük kastlardaki işçiler yüksek kastlardaki aracılarının karşısında yemek yemiyorlar, onlara dokunmamak için bir mesafe bırakıyorlar, onların evlerine/kulübelerine ya da yemek yaptıkları yerlere girmemeye özen gösteriyorlar (Olsen ve Ramana Murthy, 2000). Yine başka bir araştırmada (Rawal, 2006) işçiler üzerinde kast sistemine dayanarak güç kullanımını meşrulaştırdıklarına dair bulgulara ulaşmak mümkündür.

[383] Olsen ve Ramana Murthy, 2000; Lerche, 1995.

[384] Lerche, 2007: 442.

kullanarak işçileri doğrudan ve dolaylı olarak kontrol altında tutmaları çok daha kolaydır.[385] Hatta bağımlı işçilerin onları bağımlılıktan kurtaracak mücadelelerinin, bilinç seviyelerinde gerçekleşecek yükselmenin kast hiyerarşisi ve akraba sadakati ile engellendiği düşünülmektedir[386] Her ne kadar kast yapıları kadar sistemli bir toplumsal örgütlenme biçimi olmasa da ağa-ortakçı arasındaki üretim ilişkisinin şekillendirdiği hiyerarşik sosyal yapı, ayrıca bazı yerlerde buna eklenen aşiret düzeni, çok katmanlı ve katı bir hiyerarşiye sahip toplumsal ilişkilerin kast yapılarının bıraktığı mirasta olduğu gibi çalışma ilişkilerine aktarılmasına neden olmuştur. Mevsimlik tarım işçileri arasında hem çadır yerleşkeleri oluşturulurken hem de çalışma sırasında geniş aile hatta aşiret birliğinin esas olduğu[387] daha önceki bir araştırmada ifade edilmiştir. Daha geniş toplumsal yapılarla bağlantılı, hiyerarşik aile yapıları ve akrabalık ilişkilerini[388] yeniden yaratmanın önemli bir yolu yüksek oranlara varan akraba evlilikleridir. Bu yöntem söz konusu toplumsal yapının örgütlenme biçiminin sürdürülmesinde en önemli araç gibi görünmektedir. Araştırma sırasında görüldüğü kadarıyla mevsimlik tarım işçileri arasında akraba evliliklerinin oranı oldukça yüksektir. Hatta Viranşehirli bir işçi grubu tarafından, iki yüz hanelik köylerinde herkesin birbirine akraba olduğu ifade edilmiştir. Mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerini ve yöntemlerini belirleyen başta akrabalık olmak üzere aynı köyden, mahalleden olmaya bağlı olarak kurulan ilişkilerin taşıdığı önem bağımlı çalışma ilişkilerinde bu tür ilişkilerin, katı hiyerarşik toplumsal yapıların oynadığı rolle uyumludur. Daha önce belirtildiği gibi işçi üzerinde bağımlı ilişkinin getirdiği zorunluluklara uyması doğrultusunda baskı uygulamamanın yöntemlerinden birisi akrabalık ilişkileridir. Akrabalık itaatkâr ve

[385] Breman, 1978: 57; Lerche, 2007: 442.

[386] Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

[387] Şeker, 1986, 110-111.

[388] Güneydoğu'da akraba evliliği hala bir kuraldır. Şöyle ki "halen yer yer sürmekte olan bir geleneğe göre evlilik yaşının geldiği düşünülen kız, önce amcasının oğluna teklif edilir. Eğer amcaoğlu evliliği isterse, genç kadının başka biri ile evlenmesi çok zordur. Amcaoğlundan sonra akraba evliliği sıralaması halaoğlu, dayıoğlu, teyzeoğlu şeklinde devam eder. Bu geleneğe uyulmaması, namus adına işlenecek bir cinayete ya da kan davasına yol açabilir". Kamer'in 13.916 hanede yaptığı araştırmaya göre akraba evliliğinin oranı 83,1; kayın evliliği 4,3; kuma 5,9; berdel; 5,5; kan berdeli 0,6; beşik kertmesi 0,6dır (Kamer, 2011: 52).

ucuz işgücü talebi üzerinden şekillenen bağımlı işgücünü yaratmanın önemli bir aracıdır çünkü akrabalığın içerdiği değerler bazı durumlarda borçlanmadan daha şiddetli şekilde işçileri bağımlı hale getirecek bir potansiyele sahiptir. Bir araştırmaya göre işçilerin itaatkâr davranmalarını, çalışma dönemlerinde işverene sorun çıkarmadan çalışmalarını, kendilerine olan borçlarını ödemelerini sağlamak için aracılar kendi yakın çevresinden, köy veya mahallesinden olan işçileri çalıştırırlar.[389] Aşağıda bir çavuşun işçilerin sezon ortasında işi bırakıp bırakamayacakları sorusuna verdiği yanıtta görüldüğü gibi akrabalık ilişkileri işçiler için bağlayıcı olabilmektedir:

> Bu söz meselesi. Herkes bırakabilir yalnız benim işçi bırakamaz. Akrabadır, köylümüz amcam oğludur, teyzem oğludur, komşumuzdur. Yüz yüze geliyoruz. Onun için yabancıyı getirmiyoruz (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü)

Bunun yanında akrabalık ilişkileri çalışma disiplinini de doğrudan etkiler. Örneğin çalıştırdığı işçilerin tamamı kendi akrabaları olan iki çavuşun aşağıdaki ifadelerinde görüldüğü gibi çavuş eğer isterse işi yavaşlatmak da dâhil tüm üretim sürecini, işçilerin performansını belirleyebilir. Ayrıca tüm elçilerin veya çavuşların ifade ettiğine göre işçilerin kendilerine akraba olmaları onları kontrol edebilme gücünü de artırmaktadır. Akrabalık ilişkilerinin sağladığı bu avantajlar nedeniyle çalışma dönemlerini sorunsuz bir şekilde atlatmaktadırlar.

> Bir ağaç vurdum, yavaş yavaş vurdum işçi hepsi bana bakacak (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

> Akraba oldu mu benim sözüm daha geçerli olur. Birbirlerine daha yardımcı olurlar. Bir sorun çıkmaz tartışmadır, anlaşmamazlıktır (çavuş Y., Batman Merkez, 35 yaş üstü).

Bu tür normları içeren ilişkilerin üzerine kurulan "işçi-elçi ilişkileri güven, karşılıklı bağımlılık, sadakat, dayanışma gibi birincil ilişki kodlarıyla tanımlanır".[390] Hatta akrabalık ilişkileri borçla bağlamanın

---

[389] Breman, 1996, 95.

[390] Özgür Çetinkaya, Farm Labor Intermediaries In Seasonal Agricultural Work In Adana-Çukurova, Yayınlanmamış Yükseklisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 77.

alternatifi olarak da kullanılabilmektedir. Örneğin borç almayan bir işçinin çalışmaya geleceğinin şüpheli olduğu durumlar söz konusudur. Bu tür durumlarda borç almayan işçi akraba ise bu belirsizlik akrabalık ilişkilerinin içerdiği karşılıklı güven duyma sayesinde ortadan kalkar. Aşağıda pamuk hasadında çalışacak işçileri bağlamak için borçlanmayı kullanan bir elçinin ifadesinden bu durumu görmek mümkündür:

> (işçi borç almadığı zaman onun işe geleceğine güvenmek) Akraban olunca sakınca olmuyor. Tanımadığın biriyse sıkıntı oluyor (elçi D., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

Bu tür ilişkilerin borçlanma ile başka bir bağı daha vardır. Elçiler verdikleri borç karşılığında işçilerin çalışmalarını, çalışmadıkları takdirde de paralarının geri ödenmesi doğrultusunda akrabalık ilişkilerini bir tür garantiye alma yöntemi veya baskı aracı olarak kullanabildiklerini göstermektedir. Akrabalık ve aynı yerden olma gibi ilişkilerin bağımlılık yaratmada ne kadar belirleyici olduğu toplumsal normlara zarar vermemek adına işçilerin ifadesiyle birbirlerine "söz vermiş olmanın", baskı yaratan önemli bir etken olmasında görülebilir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla söz vermiş olmak özellikle işçi için bağlayıcı bir eylemdir. İşçiler başta söz verdikleri için sonradan daha uygun fırsatlar çıksa da elçinin istediği belirli bir üründe çalışmaya gidebilirler. Yine aynı sebeple aile reisi başlangıçta ailesinden kaç kişiyi çalışmaya getireceğini söylemişse sonradan bazı aile üyelerinin gelmekten vazgeçerek sayıyı düşürmemelerine özen gösterebilir. Örneğin bir çavuş birkaç günlerini çalışmadan geçirdikleri halde elçiye söz verdiği için birkaç gün daha yaşadıkları yere dönmeyerek kendi ekibinin çalışmadan beklemesini göze alabilmektedir.

> (borç alan işçi bunun karşılığında çalışmaya) Gelecek. Bizde söz sözdür (elçi T., Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

Akrabalık ilişkilerindeki bu itaat beklentisine uyulmaması, özellikle yaş ve cinsiyet hiyerarşisi ile birlikte düşünüldüğünde fiziksel şiddet uygulama davranışını da birlikte getirmektedir. Örneğin araştırma sırasında karşılaşılan bazı durumlarda bunu görmek mümkündür. Bu olayların birinde yaşları küçük olan iki işçiden işverenin çalışmadıkları için ciddi bir problem çıkarması üzerine çavuşun fiziksel şiddet

girişiminden son anda kaçarak kurtulmuşlardır. Ancak sözlü şiddet olarak azarlama, tehdit etme, küfretme, aşağılama özellikle çalışma disiplinine henüz alışmamış genç erkek işçiler için daha fazla geçerlidir. Bu tür davranışlar elçi veya çavuşlar tarafından olduğu kadar işverenden de gelebilmektedir. Genç kadın işçiler aile içi disiplin yöntemleri ile zaten sindirilmiş durumdadırlar. Bu yüzden de genç kadınlar daha seyrek olarak kendilerinden beklenen çalışma disiplininin dışına çıkmaktadırlar.Benzer şekilde elçilerin akrabalık ilişkilerini baskı uygulamak için bile olsa daha yumuşak veya bu ilişkilerden yaratılan sembolik kavramlar üzerinden kullanmalarının yanında doğrudan şiddet aracı olarak kullandıkları da söylenebilir. Bazı elçilerin "arkalarının sağlam" olması onları destekleyen veya onunla birlikte hareket eden güçlü yakın akrabalar anlamına gelmektedir. Bu tür bir desteğe sahip olan elçilerin bunu işçi üzerinde doğrudan bir baskı, zorlama aracı olarak kullandıklarına dair ipuçları vardır. Güçlü akraba desteğini şiddet ve tehdit aracı olarak işçilere karşı çeşitli durumlarda kullandıklarından işçiler bahsetmişlerdir. Örneğin elçilerin kalabalık erkek kardeşleri veya oğullarının varlığı, gerektiğinde işçi üzerinde doğrudan fiziksel güç kullanabilmelerinde önemlidir.

Ataerkil İlişkilerin Eşitsiz Doğası

...Öküz diye tutturdu.
Öküzü alırsak kimin tarlasını süreceğiz Maho Ağanın.
Mahsulatın üç payı onun bir payı bizim.
Ama Gülo'yu alırsak Gülo'nun tümü bizim.
Tepe tepe kullan. Ömür boyu sür ha sür
Afet de bassa kuraklık da çıksa dokuz ayda bir gunnar.
Yani anlayacağın tarla da bizim mahsulat da
(Atıf Yılmaz, Kibar Feyzo, 1978).

Akrabalık ilişkilerine eklenen ataerkil ilişkiler kadınların ve çocukların bağımlı çalışma ilişkilerinin içine çekilmesinde önemli bir kombinasyon oluşturur. Bu başlık altında kadın işçilerin bağımlı işgücüne dönüşmelerine sebep olan çalışma ilişkileri ve kararları üzerindeki erkek kontrolü, borçlanma ve yeniden üretim sorumlulukları olmak üzere üç önemli etken ele alınacaktır.

Özgür olmayan işgücünün varlığının önemli işaretlerinden birisi işçinin ailesinin de bağımlı işçiyle bir bütünmüş gibi düşünüp üretim sürecine çekilmesidir. Yapılan çalışmalar bağımlı işçiler arasında da aile bireylerinin emeklerinin sürece dâhil edildiğini kanıtlamaktadır.[391] İşçinin ailesinin üretim sürecine nasıl çekildiği sözleşme yapma özgürlüğünün sınırlandırılması başlığında açıklanmıştı. Çalışma ilişkilerinin başlangıcında işçinin ailesi bağımlı çalışma ilişkilerine çekilebilirken diğer taraftan özellikle aracılara olan borçlarını ödemek için çalışan işçiler açısından bakıldığında diğer aile bireylerinin kendileri ile birlikte çalışması daha da önemli hale gelmektedir.

Bağımlı işçilikte olduğu gibi yaşam koşullarının, değer yargılarının ve çalışma ilişkilerinin bir bileşimi ile mevsimlik tarım işçileri arasında aile bireylerini çalışma ilişkilerine dâhil olmaya zorlama gibi deneyimlere rastlanabilmektedir. Bağımlı işçilerde aile bireylerinin üretim sürecine çekilmesi durumunda olduğu gibi mevsimlik tarım işçileri arasında özellikle çocukların üretim sürecine dâhil olmasında zorlama faktörü net bir şekilde görülmektedir. Sözleşme yapma özgürlüğünün kısıtlanması kısmında bahsedildiği gibi ataerkil ilişkilerle iç içe geçen çalışma ilişkilerinin bir sonucu olarak özellikle aileleri tarafından çocuklar çalışmaya zorlanmaktadırlar. İşverenlere ve elçilere ait aşağıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi kayısı üretiminde çocuk işçiler işveren tarafından mümkün olduğu kadar geri çevrilmektedir çünkü kayısı üretimi kasa taşımak, uzun saatler boyunca oturmak gibi çocukların zorlandığı ve sıkıldığı aşamalar içermektedir. Bu yüzden çocuk işçiler üretim sürecinin akışını yavaşlatırlar. Çocuk işçi ile yetişkin işçinin ücretlerinin farklı olmadığı bu durumda işveren olabildiği kadar yetişkin işçi çalıştırmaktan yanadır. Diğer taraftan bir elçinin aşağıdaki ifadesinde de görüldüğü gibi işçilerin çok yoksul olduğu durumlarda küçük çocuklarına da iş bulmalarını isteyebilmektedirler. En altta bir işverenin ifadesinde işçinin, çocuğunun çalışması konusunda ısrarcı olması durumu ile araştırma sırasında sıklıkla karşılaşılmıştır:

> (elçi) Bazı aileler var maddi sıkıntısından dolayı ister ki kedisi de gelip çalışsın. Bazıları da var yani geçinebilen herkes evladının zorluk çekmesini istemez (elçi A., Diyarbakır Eğil, 25 yaş üstü).

[391] Brass, 1997a; 1986; Breman, 1996; De Neve, 1999; Olsen, 1997; Srivastava 2005.

> (işveren) Filan demiş ki ille benim çocuğum da çalışsın. Biri on iki yaşında çalışıyormuş da dokuz yaşındaki de çalışsın. Çocuğu bile çalıştıralım diyorlar. Ben farkına varmazsam ona yirmi beş kiloluk kasayı taşıtacak (işveren G., 35 yaş üstü).
>
> (işveren) O da (işçi) çalıştırayım da para kazanayım diyor. Adam, dokuz yaşındaki adamını iş verirsen çalıştıracak. Onun açığını ben kapatırım diyor ben biraz daha fazla çalışırım diyor. Senin işini yürütürüm diyor. Senin işin yürüdüğü zaman sıkıntı yapmıyorsun (İşveren H., 35 yaş üstü).

Çocukların yanında kadınların da bazı durumlarda açık bir şekilde çalışmaya zorlandığı örneklere rastlamak mümkündür. Bir kadın işçinin ifadesinde çalışmaya gitmekte erkeklerin zorlamasını daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür:[392]:

> Komşular dedi kayısı zordur. Ben de dedim gitmeyeyim. (kocası) Dedi niye herkesin karısı kızı gidiyor çalışıyor sen hatun musun. Sonra bir hafta kızdı bağırıyor, çağırıyor, kavga, huzursuzluk ben de dedim ben gideyim huzursuzluğu gitsin (kadın işçi D., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).

Ancak kadın işçilerin durumunda belirleyici olan kaç kişinin yukarıdaki gibi doğrudan çalışmaya zorlandığı değildir. Belirleyici olan sözleşme yapma özgürlüğünün kısıtlanmasında bahsedildiği gibi, erkek işçiler bile iş ilişkilerinin kurulmasına hâkim değilken kadın işçiler için kişisel iradelerinin bir sonucu olarak emek güçlerini sattıklarını iddia etmek mümkün değildir. Dolayısıyla kadın işçilerin bağımlı işgücü olarak tanımlanmaları onların emek güçleri üzerindeki kontrolü tamamen sağlamış olan erkek akrabalardan itibaren başlamaktadır. Olsen'nin ifade ettiği gibi "günlük ücretli kadın işçiler hiçbir zaman Marksist yaklaşım açısından özgür ücretli işçi değildirler çünkü kendi emek güçlerini metalaştıramazlar ve işgücü piyasasında kişisel iradelerinin bir sonucu olarak satamazlar".[393]

Kadınların emek güçlerinin kontrolünün erkeklere ait olması patriarkal aile yapılarının kadın işçilere ulaşmakta bir araç olarak

[392] Benzer sonuçlara başka bir araştırmada da ulaşılmıştır: Benim belde fıtık var, ben diyem çalışmiyem, o diyor yapacaksın, yapmazsan yemek yok sana, mecbur çalışik... (25 yaş üstü evli kadın); Ben de eşimden hakaret görüyorum, biz yaşlanmışız hala daha tarlada çalıştırıyor, hakaret ediyor (25 yaş üstü evli kadın) (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2012, s. 34).

[393] Olsen, 1997: 386.

kullanılmasına neden olmaktadır. Özgür olmayan emeğin yeniden üretilmesinde aile/akraba/patriarkal otoritenin genel olarak sahip olduğu rolü ihmal etmemek gerekir.[394] Ayrıca aile içi ilişkileri de kapsayacak şekilde geniş anlamda "akrabalığın kadınları ikincilleştirmek ve kontrol altında tutmak amacıyla ideolojik olarak kullanıldığı bilinmektedir".[395]Bir önceki başlıkta bahsedilen akrabalık ideolojisinin çalışma ilişkilerine uyarlanmasında kadınlar erkeklere göre daha yoğun bir kontrol ve baskıya maruz kalabilmektedir. Zaten erkeklerin kadınlar üzerindeki yoğun kontrol hakkı[396] onların hiçbir sürecine etki edemedikleri bağımlı çalışma ilişkilerine dâhil edilmelerine neden olmaktadır.

Araştırma sırasında karşılaşıldığı kadarıyla kadın ve çocuk işçilerin kendi çalışma ilişkilerinin başlangıç aşamasına etki edememelerinin sonraki süreçlerde de çeşitli şekillerde devam ettiği görülmüştür. Mevsimlik tarım işçisi kadınlar ve her iki cinsiyetten gençler karar sürecine etki edememenin devamı olarak ücretlerini de kendileri almazlar. Hatta kadınlar ücretlerini hiç görmemektedirler. Elçiler kadınların ücretlerini toplu olarak babalarına veya kocalarına ödemektedir. Elçiye emanet edilen bekâr kadınlar yaşadıkları yerlere döndüklerinde elçi tarafından kazandıkları para ile birlikte babalarına teslim edilirler. İstisnasız bir şekilde bütün işçilerin ve elçilerin bahsettikleri ücret ödeme usulü iki elçinin aşağıdaki ifadesinde açıkladıkları gibidir:

> Yetmiş işçi getiriyorum. Yetmiş kişinin elliye yakını kadın, kızdır. Bunların hepsi ailedir. Yani gelen bir kişi ailesiyle beraber gelmiştir. Tek tek yok. Mesela üç dört aile birleşip bir kafile olmuştur. Bizde de var üç tane kız kardeş (yanlarında anne babaları yok 15-17-18

[394] Brass, 1997, 345.

[395] Kapadia, 1995, 466.

[396] Marx ve Engels'in işbölümünde eşit olmayan dağılımın temeli olarak gösterdiği aşağıdaki durum aslında burada bahsedilen erkek işçinin eşi ve çocukları üzerindeki hâkimiyetini açıklayacak niteliktedir. Buradaki erkek hâkimiyeti açıkça kadınların ve çocukların mülkiyetine sahip olmaktan kaynaklanan bir özgüvenden gelir. Marx ve Engels, aynı zamanda işin ve ürünlerin paylaştırılmasını da içeren işbölümünün eşit olmayan dağılımının ilk biçiminin kadın ve çocukların erkeğin kölesi oldukları aile içinde bulunan mülkiyeti içerdiğini belirtmiştir. "Aile içindeki, elbet henüz çok ilkel ve gizli olan kölelik ilk mülkiyettir ki, bu mülkiyet, ayrıca modern iktisatçıların tanımlamasına mükemmelen uymaktadır, bu tanımlamaya göre *mülkiyet, başkasının işgücünden serbestçe yararlanma yetkisidir*" (Marx&Engels, 2010: 57-58).

> yaşlarında olduklarını söylüyor). Yalnız bunların akrabası var. (babalarını tanıyor musun, akraban mı?) akrabam değil ama babalarını tanıyorum. Yakın köylüm. Bana güvenmezse göndermez zaten. Bunların yevmiyelerini memlekette babalarına veriyoruz. Ufak oldukları için kaybolur şey olur (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).
>
> Ev başı (hesaplıyorum). Bir ev var on kişi, bir ev var beş kişi. Adama göre parasını hesaplıyoruz, topluyoruz veriyoruz. (elçi H., Şanlıurfa merkez, 35 yaş üstü).
>
> (bekâr kadınlar) Geliyorlar ama yanlarında akrabaları oluyor. Mesela ben kendi kızlarımı amcalarıyla birlikte gönderiyorum.... (ücretleri sonra) Babasına ödüyoruz. Senin kızların parasını size mi vereceğiz, kızlara mı vereceğiz (diye sorabiliyorlar). Ha bana verirsin ha kızlara verirsin kızlar da alıp bana getirecek (elçi T., Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

Ücret ödemelerinin kadınlara yapılmaması ile benzer bir uygulama olarak borçlanma durumunda borç para kadınlara verilmez. Mevsimlik tarım işçilerinde borç bağımlılığı bağımlı işçilikle ilgili örneklerde olduğu gibi sadece işçinin kendisini değil onun aile bireylerini veya aile bireylerinden bazılarını kapsamaktadır. Borç alan işçiler karşılığında kendisinin ve ailesinin emek güçlerinin üzerindeki kontrolünü devrederler. Bağımlı konumda çalışan kadın işçiler üzerine yapılan bir çalışmaya göre kadınlar eşlerinin dâhil olduğu bağımlı çalışma ilişkisinin tarafıdırlar. Ancak kadınlar sadece borcun ödenmesine doğrudan katılırlar.[397] Mevsimlik tarım işçilerinin arasında da görülen ailenin diğer üyelerinin de borcun ödenmesine aktif olarak katılmaları aynı zamanda "borçla bağlanmanın karakteristik bir özelliğidir".[398] Elçi, çavuş ve işçilerin ifadelerine dayanarak açıklanabilecek borçlanma sürecine göre, işçi elçiden borç alacağı zaman kendisiyle birlikte aileden kaç kişinin de çalışacağını söyler. Verilecek borç tutarı da bunun üzerinden hesaplanır. Yani ailede çalışan kişi sayısı ne kadar yüksek olursa borç miktarı da o kadar artabilir:

> Diyelim ki ben üç kişi bir ay çalıştım burada ne kadar yapıyorsa yarısını da verebilir. İş bittiği zaman hesabımızı yaparız ne kadar para almışsak keseriz (çavuş Y., Batman Merkez, 25 yaş üstü).

---

[397] Da Corta ve Venkateshwarlu, 1999:109.

[398] Srivastava, 2005.

Her ne kadar çoğu durumda alınan borç ailenin ortak tüketimi için harcanıyor gibi görünse de borç alışverişi aile reisi ile elçi arasında gerçekleşmektedir. Bu yüzden borç bağımlılığında kadınlar ve çocuklar ilk bakışta görünmemektedirler. Oysa aile reisi dışında kalan aile bireyleri almadıkları bir borcun ödenmesi için çalışırlar. Kadınlar ve çocukların sözleşme yapma özgürlüklerine getirilen kısıtlamada olduğu gibi erkek işçilere göre daha derin bir bağımlılığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Elçilerin ücret ve borç ödemelerine dair ifadelerinden iki önemli sonuç çıkarılabilir. Birincisi bağımlı işçi olmanın önemli belirleyenlerinden biri olan aile bireylerinin de işçi ile birlikte çalışması mevsimlik tarım işçileri arasında yaygınlıktan ziyade bir norm halindedir. Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri ile ilgili olarak aile boyu göç ettikleri ve mümkün olduğu kadar çok sayıdaki aile bireyini çalıştırdıkları daha önce de ifade edilmiştir Bu durum sözleşme yapma özgürlüğünün kısıtlanması, borç bağımlılığı ve akrabalık ideolojisinin kadınları etkileme derecesi ile birlikte düşünüldüğünde kadın işçilerin işgücü piyasasında özgürlüğünü kısıtlayan önemli nedenlerden birisi ortaya çıkmış olur: "kadın işçiler bireysel olarak değil bir ailenin ve hanenin üyesi olarak tanımlanırlar".[399]

Diğer sonuç kadınlar söz konusu olduğunda onların bağımlı işgücü olduklarını ispatlamanın daha kolay olmasıdır. Kendi emek güçleri üzerinde karar verme iradelerine ve ücretlerine el konulan işçiler olarak bağımlı işgücünün esas kısmını oluştururlar. Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri üzerine daha önce yapılmış araştırmalarda kadınların ücretleri üzerinde söz sahibi olmadıklarına[400] ve "kadın işçilerin henüz emeğinin sahibi olma aşamasını gerçekleştiremediklerine"[401] değinilmiştir.

Ataerkil kısıtlamaların bir başka sonucu olarak evli veya bekâr olsun kadınlar tek başlarına çalışmaya gönderilmezler. Bekâr kadınların yanlarında anne babaları olmadan çalışmaya gönderilmeleri elçinin

[399] Olsen, 1997: 387.
[400] Geçgin, 2009: 20.
[401] Yıldırak vd., 2003: 116.

akraba olması durumunda uygulanan yaygın bir yöntemken aynı zamanda bir ailedeki kız kardeşler yanlarına erkek kardeşlerinden birisi katılarak tarım işçiliğine gönderilebilirler. Ancak hiçbir durumda yanlarında aileden bir erkek olmadan gönderilmemektedirler.

> (kadınlar alışverişe gittikleri zaman) Mutlaka bana soruyor. Ya ben birini tayin ederim onlarla gönderiririm ya da ben bizzat onların başında giderim çarşıya. Harçlığını veririm. Ne lazımsa çarşıda alırım (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).

Bu ifadeden de görüldüğü gibi katı toplumsal kurallar, bu kuralları üreten akrabalıktan başlayıp aşirete kadar devam eden toplumsal örgütlenme biçimi kadınların yaşamlarını daha fazla etkilemektedir. Söz konusu kadınlar olduğunda sınırlayıcılığı çok daha fazla artan toplumsal örgütlenme biçimi içinde karar verme iradesini görmek mümkün olmamaktadır. Bu durumda çalışma veya çalışmama, ücret kontrolünün yanında kendi yaşamları hakkında önemli kararları kendileri almadıkları gibi kararların alındıkları süreçlerde de fikirleri alınmayabilmektedir.

Kadınların çalışma ilişkilerindeki bağımlı konumları erkek akraba denetiminin değişen seviyeleri ile desteklenmektedir. Çocuklara uygulanan şiddetin daha yoğun ve günlük hayatın içinde kaybolan bir tekdüzeliğe sahip olmasının yanında kadınların da çadır yerleşkelerinde şiddete maruz kaldığına dair işaretlere araştırma sırasında rastlanmıştır. Kadın işçiye yönelik şiddet, bağımlı işgücünün oluşmasında ve sürdürülmesinde etkili bir faktördür. Bağımlı işçilikle ilgili yapılan tartışmalara göre özgür olmayan işçiler kategorisinde bağımlılığın sürdürülmesinde önemli bir bileşen olan şiddete dayalı zorlama faktörü en fazla kadınları etkilemektedir. Hatta özgür olamayan çalışma ilişkileri üzerine teorik tartışmalardan birisi tam da bu konu etrafında gerçekleşmiştir. Buna göre yarı feodal yaklaşım açısından feodal ve kapitalist üretim ilişkileri arasında en önemli farklardan birisi şiddete dayalı zorlama faktörüdür. Çalışma ilişkisinde zorlama faktörünün kullanılması ilişkiye feodal demek için önemli bir nedendir çünkü toprak sahibi ile ortakçı arasındaki ilişkilerde toprak sahibinin zor kullanma hakkı her zaman vardı. Yarı feodal yaklaşım *bağımlı ilişkiler*in kapitalist

olmadığını, kapitalist bir çalışma ilişkisinde şiddete dayalı [*dışsal*] *zor* bileşeninin hiçbir şekilde yer almadığı üzerinden kanıtlamaya çalışırlar. Buna karşılık de-proleterleşme yaklaşımına göre bazı bağımlı işçi deneyimlerinin şiddete dayalı zoru içermemesi onların bağımlı ilişki olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak bazı durumlarda şiddete dayalı zoru da içerebilir. Erkek işçiler yanlarında çalışan kadınlara fiziksel ve sembolik olarak baskı uygulayabilirler.[402] . Bu düşünce ile uyumlu olarak araştırma sırasında erkek işçilerin kadınlar ve çocuklar üzerinde despotik tavırlarına dair pek çok örnekle ve anlatılarla karşılaşılmıştır. Erkekler hiyerarşik sosyal ilişkilerinin kendilerine sağladığı üstünlüğün bir sonucu olarak şiddet uygulama, baskı kurma ayrıcalıklarını kullanmaktan çekinmemektedirler. Erkek işçilerin kadınlara uyguladıkları şiddete dair sayısız anlatı bulunmaktadır. Özellikle işverenlerin eşleri kadın işçilerle daha fazla vakit geçirdikleri için bu konuda daha fazla tanıklıkları bulunmaktadır.

> Babalar (erkek işçiler) diktatör davranıyorlar. Hepsi zorbalar. Kadınların da çocukların da gözünün içine bakmaları yeter. Önce erkeklerin sözü var erkek on yaşındaysa da yirmi yaşındaki kıza hükmedebiliyor. Onu getir diyor o da yapıyor. Kafasına bile vuruyor (işveren R., 35 yaş üstü).
>
> (Geçen sene) Herkes çekildikten sonra çadırlarına geçiyorlardı ya. Çadırın içinde (kadın) bağıramıyor da. Bir güzel dövüyorlar. Sabah bakıyorum mosmor olmuş. Noldu sana dedim. abim dövdü (dedi). Niye? dün sergende bu hareketi yaptım. Abim dediği de kendisinden beş yaş küçük çocuk (işveren G., 35 yaş üstü).
>
> Babam da sinir hastası. Mesela kızarken çocukları döver.
>
> Doktora gitmiyor mu?
>
> Gidiyor da ilaçları veriyor, boş... (bir işe yaramıyor).
>
> Baba bağırıyor çağırıyor. Çok sinirlidir (çalışmayan kız çocuk M., Şanlıurfa Merkez, 11 yaşında).

Günlük yaşamda şiddetin varlığı kadınların emek güçleri, karar verme iradeleri üzerindeki erkek akraba kontrolünün ne kadar katı olduğunu göstermektedir. Aileden erkeklerin mutlaka kadınların

[402] Brass, 1997a, 345.

yanında bulunmaları ve çalışmak için gittikleri yerlerde de göz hapsinde tutulmaları kadınların evlerinden uzaktayken de bağımsızlık hissetmelerini engellemektedir. Örneğin Hindistan'da yapılmış bir çalışmaya göre mevsimlik işler geldikleri yerlerde onları sınırlandıran sosyal ilişkilerden kadın göçmenleri uzaklaştırdığı gibi bu kadınlara daha fazla otonomi sağlamaktadır.[403] Türkiye'den örnekler ise bu durumun tam tersini yansıtmaktadır. kadın işçiler yanlarında aileden bir erkek olmadan seyahat edememekte, kadının tek başına evinden uzakta çalışmasına izin verilmemektedir. Hatta "aile için dinsel kurallar gereği birlikte bulunması sakıncalı olan bireylerin de ailelerle birlikte seyahat etmesinin söz konusu olmadığı"[404] da belirtilmiştir.

Yeniden Üretim Sorumluluğunun Bağlayıcılığı

Mevsimlik tarım işçilerinin on saati bulan yorucu işgünlerinin ardından *yeniden-üretim* işleri yine kadınlara aittir.[405]Kadınların özgürlüğünün kısıtlanmasında bir başka etken olarak ifade edilen durum da, hane içindeki sorumlulukları nedeniyle kadınların hiçbir zaman kendi emek güçlerini özgürce satma özgürlüğüne sahip olamamalarıdır. *Sorumluluk* olarak tanımlanan bu işler kadınların hareketliliğini kısıtlamaktadır.[406]Oysa çocukların ifadelerinde görüldüğü gibi kadınların bağımlılıklarını sadece kendileri değil çocukları da taşımaktadır.

Kadınların *yeniden-üretim*e dair üstlendikleri sorumluluklar bağımlı konumlarını artırmaktadır. Ancak yeniden üretim işleri sadece kadınları değil kız çocuklarını da bağımlı hale getirmektedir. Anneler ağır iş yüklerini özellikle mevsimlik tarım işçisi olamayacak kadar küçük kızlarına yüklemektedirler. Dokuz, on yaşlarındaki küçük kız çocukları, çadırlarında neredeyse bütün işi yapabilmektedirler. On yaşındaki bir kız çocuğuna bütün gün ne yaptığı sorusuna verdiği, aşağıda yer alan cevapta neredeyse bütün ev işlerine katıldığı anlaşılmaktadır:

---

[403] Rogaly, 1998: 25.

[404] Yıldırak vd., 2003: 108.

[405] Geçgin, 2009: 20; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 268; Yıldırak vd., 2003:67.

[406] Olsen, 1997, 387.

"Ben iki kardeşime bakıyorum. Ağacın altına götürüyorum onlar da bizimle oynuyorlar. Ağlayınca, bugün karnı ağrıyordu dakikada bir annemin yanına götürdüm, annem de diyordu getir. Uyuyunca başında bekliyorum böcek fala ısırmasın diye. Yanında oturdum. Kalktığında su verdim. Karnı ağrıyordu annemin yanına götürdüm. Karnı çok ağrıyor buralarım böylece hepsi ağrıyor diyor (çalışmayan kız çocuk N., Şanlıurfa Merkez, 10 yaşında).

Oynuyoruz. Susadıklarında su veriyorum. Yemek veriyorum. Başlarını yıkıyorum (Kardeşlere bakmak) Sıkıcı. Sürekli ağlıyorlar.... (daha ne kadar kardeşlerine bakacağı sorusuna cevap olarak) 15 yaşına kadar. (sonra) Çalışacağım diye (bırakacak)... Çalışmak güzel (çünkü) bir tane iş tek yapıyorsun. Evde çok yapıyorsun. Bulaşık yıkıyorum, evi toparlıyorum, sabahları yatakları kaldırıyorum (çalışmayan kız çocuk A., Şanlıurfa Merkez, 11 yaşında).

Bazen anneme yardım ediyorum kayısıları toplayıp kasaya koyuyorum. Bana kasa getir diyor getiriyorum. Bazı günler de getirmiyorum. Annem diyor git biraz odun getir yemeklerin altına, su doldur diyor... (erkek çocuk S., Şanlıurfa Merkez, 8 yaşında).

Kahvaltı hazırlıyorum. Çay yapıyorum. Önce suyu pişiriyorum. Domates doğruyorum. Ekmekçi geliyor buraya ekmek de alıyorum sofranın üstüne bırakıyorum geliyorlar yiyorlar, çalışmaya gidiyorlar. Biz kalıyorduk burada (çalışmaya giderken çocukları çadır yerleşkesinde bırakıyorlarmış) ama korkuyorduk yılan var diye. Şu çalıların altında büyük bir yılan var. Deliğini kazdılar yine de çıkmadı. (şimdi) Bizi de çalışma yerine götürüyorlar (çalışmayan kız çocuk N., Şanlıurfa Merkez, 10 yaşında).

Hatta bazı durumlarda bu çocukların bakım emeği mevsimlik tarım işçisi aileler için bu işlerinin devam ettirilmesinde önemli bir yeri olduğunu çocukların ifadelerinden fark etmek mümkündür. Örneğin bir elçi, kadın işçinin bakım işlerini devredeceği kızlarını yanlarına almaları koşulunu ileri sürebilmektedir:

Annem komşumuza sordu (elçinin karısına) küçük çocuk var getireceğim, o kocasına sordu demiş ki küçük kızını getir bakar (çalışmayan çocuk N., Şanlıurfa Merkez, 10 yaşında).

Ben Urfa'da ablamda kalacaktım annem dedi gel. Dedi çocuklara bakıyorsun su taşıyorsun (çalışmayan kız çocuk A., Şanlıurfa Merkez, 11 yaşında).

Başka bir durumda, bir baba on bir yaşındaki kızının bakım işlerini üstlenmesinin ne kadar önemli olduğunu ona şu sözlerle açıklayabilmektedir:

> Babam dedi altıda (altıncı sınıfa geçince) çıkacaksın. Dedi büyük olunca sen çocuklara bakacaksın. Ben devam etmek istiyorum da babam diyor çık. Mesela bir köye (çalışmaya) gideceğiz eşyaları hazırlarken bunlar (iki küçük kardeşi) hep ağlar sen hala okula devam edersen... ninem de var ama o da yaşlı (çalışmayan kız çocuk M., Şanlıurfa Merkez, 11 yaşında).
>
> Beni bırakmıyorlar (okula) annem diyor gitme. Hep küçük kardeşim peşime düşüyor okula geliyor o yüzde annem de korkuyor diyor gitme okula. Annem diyor gitme bizi içeri alıyor kapıyı kilitliyor biz de çıkamıyoruz (çalışmayan kız çocuk N., Şanlıurfa Merkez, 10 yaşında).
>
> (Kız kardeşlerinden öğretmen olan var mı?) Yok. Biz kızlarımızı okutmuyoruz.... Büyükleri (kızları) okutmuyorlar. Küçükleri okutuyorlar (çalışmayan kız çocuk A., Şanlıurfa Merkez, 11 yaşında).

Bazen kızlara daha küçük yaşlardaki erkek çocukları da eklenir. erkek çocuklar çoğunlukla odun taşıma, ateş yakma, su taşıma işlerini yaparlar. Kayısı hasadında küçük çocukların çalıştırılmasına sık rastlanmamakla birlikte çocukların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla pamuk toplama işinde çocuk işgücü yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Pamuk toplamada işçilerin topladıkları pamuk miktarı üzerinden ücretlendirme yapılması çocuk emeğinin kullanılmasını yaygınlaştırmaktadır. Çocuk emeğinin mevsimlik tarım işlerinde üretim aşamasında, ayak işlerinde[407] ve kız çocuklarının yeniden-üretim işlerinde[408] yoğun olarak kullanıldığı yapılan diğer çalışmalardan da ortaya çıkan bir sonuçtur.

Kız çocuklarının üzerindeki bu ağır ev işleri yükünün sadece çalıştıkları dönemle sınırlı olmadığına dair işaretler de vardır. Örneğin Çağlayan (2009: 49), kız çocuklarının okula gitmesine babalarından

[407] Ayşe Gündüz Hoşgör, Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar, *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, H. Durudoğan, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yükseker (drl), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 305-6; Geçgin, 2009: 14.

[408] Gündüz-Hoşgör, 2010:305.

çok annelerinin engel olduğuna dikkat çeker. Annelerin bunu yapmaktaki amaçlarının ev işlerinin kızlara yüklenmesi olduğunu ifade eder. Bir kız çocuğunun ifadeleri bunu desteklemektedir:

> (evde kaldıkları dönemlerde ev işleri yapmasının sebebi olarak) "Annem de kendini rahat ediyor. Diyor çay yap, kahvaltı hazırla"... (küçük iki kardeş için) "Kimse bakmıyor ki ben de diyorum keşke büyük olsaydım" (çalışmayan kız çocuk M., Şanlıurfa merkez, 11 yaşında).

Toplumsal Yapıdan Kaynaklanan Bağımlılık Bileşenleri

Bağımlı işgücünün var olması ve varlığını sürdürebilmesi sadece işçiye dayatılan bazı koşullar, işçiyi borçlandırma ve geleneksel ilişkilerden sağlanan otoriteden kaynaklanmaz. İşçinin bağımlılaşmasını destekleyen bir dizi sosyal eşitsizliklerden bahsedilebilir Sosyal eşitsizlikler bugünün bağımlı çalışma ilişkilerinin oluşumunu dünden hazırlayan eşitsizliklerden oluşabilir. Uzun süredir var olan bu etkenlere sonradan işgücü piyasasındaki bu tür oluşumları haklı çıkarmakta ve sürekliliğini sağlamakta önemli bir dayanak oluşturan yenileri eklenebilir.

Borçla bağlamanın ve akrabalık ilişkilerinin işçileri bağımlı hale getirebilmesinde sosyal eşitsizliklerin de bir devamı olan mevsimlik tarım işçiliği dışında seçeneklerin sınırlı olması etkilidir. Ayrıca emek güçlerini ipotek ettirerek borçlanma dışında krediye erişimde başka bir seçeneğin mümkün olmaması gibi bağımlı mevsimlik tarım işçiliğini mecburi yol haline getiren çeşitli seçeneksizliklerden de sonraki başlıkta söz edilecektir.

Sosyal Eşitsizlik

Bağımlı çalışma ilişkilerinin herhangi bir toplumsal yapı içerinde oluşması daha geniş çaplı sosyal eşitsizliklerden ayrı düşünülemez. Bağımlı çalışma üzerine yapılmış bir araştırmaya göre "Hindistan'da bağımlılık ve zorla çalıştırma, sırtını sosyal ayrımcılık ve hiyerarşiye dayar".[409]Bazı kesimlerin geçmişlerinden getirdikleri dezavantajlı

[409] Srivastava, 2005.

konumları, onların işgücü piyasasında alternatiflerini azaltarak bağımlı çalışma ilişkisine girmeye zorlayabilir. Düşük seviyedeki kastlar, toprakları ellerinden alınan yerliler, topraksız köylüler, her durumda kadınlar ve çocuklar uğradıkları sosyal eşitsizlikten dolayı bağımlı çalışma ilişkisine dâhil olabilirler.

Bu çerçeve içerisinde mevsimlik tarım işçilerinin yaşadıkları ve onların bağımlı işçi olarak değerlendirilmelerini sağlayacak sosyal eşitsizliklerin, geçmiş üretim yapılarından kırsal dönüşümden sonraki üretim ilişkilerine kadar kesintiye uğramadan devam ettiği söylenebilir. Mevsimlik tarım işçilerinin geçmiş kuşaklarının da benzer işlerde çalıştıklarını ortaya çıkaran bazı bulgular[410] uzun yıllardan bu yana devam eden bir sosyal eşitsizliğe işaret eder. Daha önce bahsedildiği gibi Güneydoğu'daki eşitsiz arazi mülkiyet yapısı bazılarının kuşaklar boyu mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmalarına neden olan temel bir eşitsizlik yaratmaktadır. Güneydoğu Anadolu'nun kökleri eskilere dayanan arazi mülkiyet düzeninin, oluşmasına katkıda bulunduğu bölgenin sosyal yapısı büyük toprak sahiplerinin ve onların topraklarında çalışan, çoğunlukla toprak mülkiyeti olmayan ortakçıların üzerinden şekillenmektedir. Bilindiği gibi bu üretim ilişkisi özellikle 1960'larda artan makine kullanımı ile hızlı bir çözülme sürecine girmiştir. Bu yıllarda kentleşme süreçlerini inceleyen bazı araştırmalar ve güneydoğuda makineleşmenin etkilerinden bahseden az sayıda araştırma bulgusu bu çözülmenin ardından büyük kentlere güneydoğudan önemli düzeyde bir göç hareketinin olmadığını göstermektedir. Eski ortakçıların büyük kentlere göçlerinin ve kırsal alanda küçük üretici olma olasılıklarının sınırlı olmasının esas nedeni ekip biçtikleri toprağın mülkiyetine sahip olmadıkları, ancak ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ürünün kendilerine kaldığı geçmiş üretim yapısının, çözülmenin ardından daha iyi bir yaşam standardına ulaşmalarını sağlayacak sermayeyi onlara sağlamamasıdır. Hemen aşağıda bir elçinin ifadesinde henüz yeni sayılabilecek bir ağa-ortakçı çekişmesini görmek mümkündür. Diğer taraftan da bu ilişkiye dayalı olarak köyündeki sosyo ekonomik eşitsizliğin çarpıcı boyutu görülebilir:

[410] Şeker, 1986: 107; Yıldırak vd., 2003: 77.

> (Adıyaman[411] Besni'de büyük toprak sahipleri) Vardır. ... Bizim o taraflar (Besni) aslında daha önce komple ağalarındı. Halen daha var. Mesela bizim köy de önce ağalarındı. Bizim büyüklerimiz çalışıyordu kaldırıp indiriyordu onlara teslim ediyordu. Biz gençler yetiştikten sonra onlara başkaldırdık. Beş altı ay birbirimize kurşun da sıktık. Arazi istedik vermeyiz dediler. Biz çıkmadık. Mahkemeye verdiler. Bize bir hak vermediler ama biz dedik bir bu yola baş koymuşuz artık burdan çıkmayız. Devlet bize bir çare bulsun. En son dedi ki herkes elindeki tarlayı alsın dediler. Biz dedik o olur. Şimdi köylünün hemen hemen hepsinin elinde tarlası var. Ama küçük tabi ki. Elimizdeki araziyi almayı istediler. Dediler köyümüzden çıkın. Biz de çıkmadık Biz dedik ki bunlar alnının teriyle kazanmamış. İnsan gücüyle alınacak şey değil ki on dönüm, bin dönüm, yüz dönüm (değil) koca köy bu. On iki tane köyü olan var. O zamanlar ağaların beylerin astığı astık kestiği kestik hak yok daha (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

Yeni üretim ilişkilerine geriden başlayan eski ortakçılar için kentsel kaynakların henüz tükenmediği dönemlerde kentlere gidip gecekondu yapmalarının ve enformel sektörde de olsa iş bulabilmelerinin yolu baştan tıkanmıştır. Bu durumun sebeplerinden birisi olan az topraklı veya topraksız köylülük aynı zamanda mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmanın da sebepleri arasındadır . Bunlara dayanarak yukarıda da ifade edildiği gibi kırsal dönüşüm sonrasında mevsimlik tarım işçilerinin önemli bir kısmının eski ortakçılardan oluşması büyük bir ihtimaldir. Nitekim işçilerin hemen hepsinin aile büyüklerinin ortakçılık zamanlarına dair uzun anlatıları olmuştur.

> ...ağa kovmuştu Urfa'ya (şehir merkezine) taşındılar. Başka yerlere gittiler. Eğer ağa toprak sahipsizleri istemezse diyor ki köyümden göç git. Zavallı adam ne yapsın toprağı yok boynu bükük gidiyor başka yere. ... rahmetli babam derdi ki (ağa) giderdi adama vururdu vururdu (adam) ses çıkartmazdı. Eskiden ekerlerdi biçerlerdi kaldırıp ağaya verirlerdi. (ağa onlara sadece) Yiyeceklerini verirdi. Yiyeceğinden fazlasını vermezlerdi devamlı koltuğunun altında tutmak isterlerdi (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü)

[411] Adıyaman'da toprak mülkiyet dağılımının bozuk olduğu bilinmektedir. Bu ilde topraklı çiftçi ailelerinin ortalama işletme genişliği 54,1 dekar ve topraksız çiftçi ailelerinin oranı %22'dir (Taraklı, 1992: 78).

> Eskiden ağalık varmış. Adam demiş ki şu alan komple benim. Hala Şanlıurfa'da, Siverek'te, Diyarbakır Bismil tarafında hala ağlar var. Yalnız eskisi gibi kimse kölelik yapmıyor. Zaten parasını veriyor, işçiyi çalıştırıyor kral gibi yaşıyor. Zaten teknoloji ilerlemiş çoğu işi makineyle yapıyor (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).

Bazı işçi, çavuş ve elçilerin geçmiş zamanlarla şimdiki çalışma şartlarını karşılaştırdıkları aşağıdaki ifadelerde aile büyüklerinden kendilerine miras kalan sosyal eşitsizlikleri görmek mümkündür. Eskiden ağa karşısındaki alternatifsizliğin şimdi işveren ile ilişkilerinde geçerli olmadığından, toprak sahibi/işveren karşısında konumlarının daha farklı olduğundan aşağıdaki gibi bahsetmişlerdir. Ancak bu ifadelerde aynı zamanda şimdiki bağımlı çalışma ilişkilerine zemin hazırlayan geçmiş bağımlılıkları, eşitsizlikleri de görmek mümkündür.

> ...bir genç diyelim tek başına (bir şey) yapamaz. Ağanın koltuğunda hareket edecek. Yapmazsa da diyor köyümden göç git. Zavallı nereye gitsin gözü kapalı bir yeri bilmiyor, nereye gideceğini bilmiyor parası yok, pulu yok. Eskiye göre şimdi iyidir. Şimdi bahçe sahiplerinin bir hatasını görsem işçiyi çeker götürürüm (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).

> Bizim oradaki eski ağaları anlatırlar. Eskiden böyle para yokmuş, çalıştığının karşılığında ya bir elbise ya da bir ayakkabı alırlarmış. Ya yiyecek alırlarmış. Şimdiki zamanda çok şükür öyle bir şey yok[412] (elçi D., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

> (eskiden) Adana'da pamuk çapasını vururduk. Akşam gelip ahırda yatardık. Şimdiki gibi çadır yoktu. Sabah kalkar gider çalışır dokuza kadar, gelirdik. Bu kadar yoğurtla peynir gelirdi yarım somunla. Öğlen buğdayın yarması var ya, buğday ha bulgur değil. Buğday yarmasını pilav yapardı biz yerdik onu ayranla beraber. Akşam da

[412] Görüşmeci bu çalışmada Kırsal dönüşüm öncesi üretim ilişkilerinde değinilen azab'dan bahsetmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi azablar emeklerinin karşılığını ayni olarak alırlardı. Bazen toprak sahibinin azabın kendi ihtiyacını karşılamak üzere ekmesi için küçük bir arazi de bıraktığı olurdu. Görüşmecinin de bahsettiği gibi emeğinin karşılığı olarak bir miktar buğdayın yanında, ırgata bir şalvar, bir pamuklu hırka, bir çift ayakkabı, bir de kuşak alınırdı. Diğer taraftan görüşmelerde azabı kavram olarak bilmelerine ve bu çalışmada bahsedildiği gibi tanımlamalarına rağmen bu çalışmada ortakçı olarak bahsedilen kesimi "rençber" olarak adlandırdıkları görülmüştür. Görüşmeciler ortakçı ya da maraba kavramlarını hiç duymamışlardı. Rençberi ağanın arazisini ekip biçen ve karşılığında ona belirli bir pay bırakan çiftçi olarak tanımlamışlardır

> gelirdik ya mercimek ya da şunu bunu bir araya katmış yapmışlar[413]. Şimdi gidiyorsun çadırı kuruyorsun. Yemeklerini elinle yapıyorsun. Adana zamanında kötüydü şimdi iyi. Şimdi her taraf iyi oldu. Eskiden her taraf öyleydi nereye gidersek aç kalırdık (elçi B., Gaziantep Araban, 65 yaş üstü).

İşçilerin, önceki üretim ilişkisiyle yaptıkları karşılaştırmalar başka bir çalışmada da görülebilir: "mevsimlik tarım işçileri, geçmişte içinde yer aldıkları geleneksel üretim yapısı içinde ortakçılık ilişkilerinin belirlediği koşullandırılmadan kurtulmuş değillerdir; toplumsal-psikolojik erk sahibi büyük toprak sahibi 'ağa'nın yokluğunu hala yadırgamaktadırlar. Bir işçi buranın ağalarını anlamıyorum demiştir, ameleler aralarında kavga ettiklerinde hemen polis, jandarma çağırıyor. Nerede kaldı onun ağalığı. Aradıkları ağa tipi her zaman toprağın başında elinde kırbacı ile beliriverecek, zaman zaman baba zaman zaman da despot olacak bir toprak sahibidir. Bu tipte üretim düzenleyicisini çalıştıkları yerde bulamamanın ve geldikleri yörelerde de kaybetmenin boşluğunu taşımaktadırlar".[414] Buradan mevsimlik tarım işçilerinin feodal ilişkilerden yeni kopmuş, zihinsel olarak şaşkın ve itaat etme isteği ile etrafına bakınan bir işçi kesimi olduğu yönünde yapılabilecek çıkarımlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. İşçi sınıfının, diğer kesimlerinde olduğu gibi, emeği ucuza mal edilmeye, olabildiğince kontrol altında tutulmaya, mücadele araçlarından yoksun bırakılmaya çalışılan bir parçasıdırlar.

Eski kuşaklardan kalan eşitsizlikler nedeniyle şimdilerde mevsimlik tarım işçilerinin zorluğuyla, kötü standartlarıyla bilinen çalışma ve yaşam koşullarını geçmişle kıyasladıklarında ilerleme saymaktadırlar. Bu yaklaşım da bugün yaşadıkları bağımlı çalışma ilişkilerini, yoksunluklarını en azından belirli bir yaşa gelmiş kuşak için gizlemektedir. Ancak geçmiş eşitsizliklerin mirası aile büyüklerinin anıları ile sınırlı

---

[413] Yetmiş yaşında olduğunu söyleyen bu görüşmecinin Adana'da pamuk işçiliği ile ilgili anlattıklarının benzerini Şeker, Hilmi Uran'dan aktarmıştır: "işçiye verilen yemekler her gün olmak üzere şunlardır: sabahları kahvaltı yerine 250 gram ağırlığında yalnız bir somun, kuşluk yine 250 gram ağırlığında bir somunla birlikte nebati yağda pişirilmiş yarma pilavı, öğle yemeği olarak da aynı ağırlıkta bir somunla yağsız sütten yapılmış bir miktar ayran veya şeker şerbeti, akşamları ise bir somunla birlikte yine nebati yağda pişirilmiş buğday kırması çorbası verilir" (Şeker, 1986,:116).

[414] şeker, 1986, 126-7.

değildir. Geçmişin eşitsiz arazi dağılımından günümüze önemli yansımalar kalmıştır. Bir taraftan büyük toprak sahipliği hala yaygınken diğer taraftan kendilerine ait tarım arazilerinden geçinemeyenler bulunmaktadır. Küçük toprak sahiplerinin örneğin sulama sistemi kurmak, gerekli makine ve ekipmanları almak gibi harcamalar yapmaları çok zor olduğu için onlar getirisi daha düşük tarım ürünlerini ekip biçmektedirler. Örneğin Diyarbakır'dan ve Adıyaman'dan gelen işçilerin anlattıklarına göre büyük arazi sahipleri gerekli makinelere ve sulama sistemlerine sahip oldukları için pamuk, mısır gibi daha iyi getirisi olan ürünleri ekerken, küçük toprak sahipleri topraklarının susuz olmasından dolayı arpa, buğday gibi ürünleri ekmektedirler.

> (büyük toprak sahiplerinin) Onların imkânları da var. Suyu kaldırmışlar büyük dinamolarla. Pamuk yapıyor, mısır yapıyor. Onlara da gidip biz çalışıyoruz. Pamuk çapasına, pamuk toplamaya gidiyoruz Adıyaman'ın içinde. Mesela bizim var 50-60 dönüm ama susuz arpa ekiyoruz, buğday ekiyoruz. Başka bir şey olmuyor (elçi M., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

> Benim 11 çocuğum var otuz dönüm arpa ile buğday ile nasıl geçinebilirim. Mesela bu sene biçer parası, gübre parası çıkaramadık. Ne için geldik onun için... Bu sene ben nohut ektim. Boş gitti. Baraj olması gerekir ki haftada bir kez sulama yapalım (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

> Benim arazim vardır ama susuzdur. 54 dönüm arazim var hiç bir şeye yaramaz. Geçen sene buğday ektim fare yedi. Beşte birini bize bırakmadı. Bu sene dolu vurdu üçte biri ancak kaldı (çavuş M., Diyarbakır Eğil, 45 yaş üstü).

Bir miktar topraklarının olması yaşam standartlarını yükselterek işçiliği bir ek gelir kaynağı haline getirmemektedir. Hatta toprakların olması yukarıdaki örnekte olduğu gibi biçer veya gübre parasını çıkarmak için mevsimlik tarım işçiliği yapmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla toprakları olduğu için yarı işçi olarak nitelendirilmek yerine toprakların verimsizliğinin de getirdiği yükle birlikte bağımlı işçi konumundadırlar. Burada bahsedilen sosyal eşitsizlikler, işçileri daha fazla gelir getiren veya vasıflı işlere erişmelerini sağlayacak sermayeden yoksun bıraktığı için mevsimlik tarım işçileri bağımlılık içeren çalışma ilişkilerine girmeye gönüllü olmuşlardır.

Diğer taraftan konunun Güneydoğu Anadolu Bölgesi olması mevsimlik tarım işçileri açısından değerlendirildiğinde bu sosyal eşitsizlikler Kürtlerin etnik kimliğinden dolayı yaşadıkları sistematik bir ikincilleştirme sorunsalını gündeme getirmektedir.Burada bazı etnik grupların (Kürt ve Arap) bağımlı çalışma ilişkilerinin geçerli olduğu mevsimlik tarım işçiliğine daha fazla yönelmesi meseleye daha yakından bakılmasını gerektirmektedir. Türkiye bağlamında da görüldüğü gibi etnik kimlikler üzerinden bir çatışma yaratılabilmekte ve mevsimlik tarım işçileri etnik aidiyetleriden dolayı hedef olabilmektedirler. Bu tür durumlarda işgücünün etnik köken özelliği daha fazla öne çıkabilir. Ancak etnik köken, bağımlı işgücü oluşturmada her zaman ve her durumda bir hareket noktası olmasa da sonrasında bu ilişkilerin sürdürülmesinde etkili bir araç olabilir. Kimse Kürt veya Arap olduğu için bağımlı işgücünü oluşturmaz, bağımlı işgücüne dâhil olan Arap ve Kürtler için etnik kimlikleri, bu ilişkiler yeniden üretildiği sürece, bir araç olarak kullanılma potansiyelini içerir. Araştırma sırasında görüşülen mevsimlik tarım işçileri Kürt, Arap veya Türkmen olduklarını ifade etmişlerdi. Etnik kökenlerinin birbirinden farklı olması yaşadıkları sorunları farklılaştırmamaktadır. Dahası etnik kökenleri bağımlı konumdaki mevsimlik tarım işçisi olmakla doğrudan bağlantılı değildir.

Bağımlı konumda mevsimlik tarım işçisi olmanın sebepleri, kökleri daha geride olan başka konularda saklıdır. Örneğin ortakçılıktan bu yana kuşaklar boyu getirdikleri yoksulluk, feodal üretim ilişkilerinin etkisiyle şekillenen katı sosyal yapılar tarafından yaratılan sınırlandırılmışlık, geç kalmış ve kötü koşullarda gerçekleşmiş kente göç ile birlikte düşünüldüğünde bağımlı konumdaki mevsimlik tarım işçiliğinin neden Güneydoğu'dan çıktığı daha net görülebilmektedir. Daha önce bahsedildiği gibi her ne kadar bazı ırk, etnik köken, dinsel gruplar bağımlı çalışan işçiler arasında daha fazla oranda yer alsa da bağımlı işgücünün oluşmasına doğrudan zemin hazırlayan, etnik, dinsel aidiyetlerinden çok, bölgelerarası gelişme farklılıkları, kuşaklar boyunca devam eden yoksulluklar, ekonomik ve bazı durumlarda fiziksel hareketlilikleri engelleyen geçmiş üretim ilişkileri gibi yere ve zamana göre değişen bireysel ve toplumsal seviyelerde eşitsizliklere ve güçsüzlüklere dayanan diğer pek çok etkendir. Bağımlı işçilikte "kilit rol

oynayan ayrım... servet ve iktidardır".[415] Örneğin Hindistan'da borç bağımlılığının mevsimlik göç ve aşırı derecede yoksulluk ile birlikte ele alındığını ifade eden bir çalışmaya göre özellikle belirli kastlar ve belirli kabileler yoksul ve topraksızlar arasında daha fazla yer alırlar.[416] Mevsimlik tarım işçilerinin durumunda bir kadın işçinin aşağıdaki ifadesinde de görüldüğü gibi kuşaklar boyu devam eden üretim ilişkilerindeki düşük konumda olma hali bugünün topraksızlık ve yoksullukla bağlantılı şartlarını da belirlemektedir:

> (yaşadıkları yerlerde tarım arazileri) Yok hiç yok. Babalarımızdan değil dedelerimizden bile kalmamış. Hep kol emeği. Biz burada çalışıyoruz. Sonra da pamuğa gideceğiz (elçiD. Gaziantep Araban, 35 yaş üstü). Miras olarak işçiliği bırakmışlar işte (kadın işçi F., Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

Geçmiş üretim ilişkilerinden gelen eşitsizlikleri devralan ve bugün mevsimlik tarım işçilerini bağımlı çalışma ilişkisine zorlayan eşitsizlik ucuz, vasıfsız işçi olmak üzerinden devam etmektedir. Daha önce başka ülke deneyimlerinden bahsedilirken ifade edildiği gibi belirli bir yerde düşük ücretli ve düşük statülü mevsimlik tarım işçiliğini yapmaya gönüllü olan yeterli sayıda işçi bulunmayınca yerel birimler arasında ucuz işgücü üretme kapasitesine bağlı olarak başka bir kentten, bölgeden veya ülkeden gelen göçmen işçiler bu boşluğu doldurmaktadırlar. Bu yüzden mevsimlik tarım işçiliği belirli yerel birimler arasında gelişmişlik farklılıkları, ucuz işgücü olmaya aday kesimlerin sayısal ağırlığı ile birlikte ele alınabilir. Asıl önemli olan nokta da bu karşılaşmaların bir tarafın ucuz işgücü olması gerçeği üzerinden şekillenmesidir. Örneğin bir araştırmaya göre "mevsimlik tarım işçileri kahvelerin makbul müşterileri arasında yer almazlar. Yöre halkından kahveye gelenlere yer bulunmazsa 'ameleler hemen kovulur'".[417] Bağımlı çalışma ilişkilerine mevsimlik tarım işçilerini

---

[415] Bales, 2002: 24.

[416] Marius-Gnanou, 2008: 127.

Bu çalışmada tüm Hindistan için bağımlı işçilerle ilgili olarak verilen resmi rakamlara göre bağımlı işçilerin %61,5'i belirli kastlara, %25,1'i belirli kabilelere aittir. %97,5'i erkek, %72'si evli, %80 ila 91'inin okuma yazması yoktur (Hindistan Hükümeti, 1991; akt. Marius-Gnanou, 2008: 127).

[417] Şeker, 1986, 136.

taraf olmaya zorlayan koşullar onları işgücü piyasasının alt katmanlarına itecek bu tür toplumsal karşılaşmalarla yeniden oluşur.

İşçilerin yaşamlarında üretim ilişkilerindeki değişimlere rağmen kopmadan devam eden ikincil, tabii olma durumu çalışma ilişkilerinde kullandıkları kavramlara da yansımaktadır. Örneğin işçiler, işverenlerine "ağa" diye hitap etmektedirler. Bu tür kavramsallaştırma kendi ailevi tarihlerinin, tahayyüllerinin, çalışma ilişkilerindeki konumlarını algılayışlarının ortakçılıktan bu yana kopmadan devam ettiğini düşündürmektedir. Neden işverene ağa dediklerine dair sorulduğunda işçiler çoğunlukla bunun bir "alışkanlık" olduğunu söylemişlerdir:

> Bizim orada tarla sahibine, köy sahibine ağa derler burdaki bahçe sahibine ağa diyor(uz) (erkek işçi İ, Şanlıurfa Viranşehir, 35 yaş üstü).

Yıllardır süregelen bazı ekonomik ve sosyal gelişmelerin sonucu olmasına rağmen işçilerin yoksullukları, mecburen tarım işçiliği yapmaları sanki onların yaşam tarzından kaynaklanıyormuşgibi tanımlanıp, düşük ücret karşılığında çalışmaları doğallaştırılır. Sosyal eşitsizliklerin yeniden üretilmesinde sanki belirli bir grup (etnik, ırk, dine göre oluşmuş), kent, ya da bölge halkının düşük statülü işlerde çalışması ve kötü koşullarda yaşamasının "onların yaşam tarzı" olduğu yönlü algılarla karşılaşılabilir. Örneğin Birleşik Devletlerde Latin Amerikalıların mevsimlik tarım işçisi olmasının doğal karşılanması gibi belirli ırka, ulusa, etnik kökene, kabileye veya kasta geçmişten gelen yoksunluklarının devamı olarak toplumsal ve ekonomik sürecin işlemesine rağmen sanki bazı grupların yaşam tarzlarının bir parçasıymış gibi düşünülmektedir. Örneğin Karadeniz'de yapılan araştırmaya göre işçilerin kötü yaşam koşulları sanki onların yaşam biçimleriymiş gibi tanımlanabilmektedir.[418]

Belirli işleri belirli bir grubun yaşam tarzı olarak tanımlama aslında bu işgücünün sürekliliğinin sağlanmasının yanında, ücretleri

[418] Çınar ve Lordoğlu, 2010: 433.

[K]ötü yaşam koşullarının sanki işçilerin yaşam biçimlerinden kaynaklanıyormuş gibi tanımlanmasına araştırmada geçen şu ifade örnek verilebilir: bulundukları yerde çok aşırı bir çevre kirliliği oluşturuyorlar. Çöpleri, tuvalet ihtiyaçları oluyor. "Onlar için normal olan bir şey bunlar için anormal, tuvalet gösteriyorsun onlara, onlar başka yerlere gidiyorlar. Orada alışmış, orada normal" (Çınar ve Lordoğlu, 2011: 433).

düşük tutmak, işçilerden yükselecek talepleri düşürmek amaçlarını taşıdığı rahatlıkla söylenebilir. Belirli bir grubun günlük sorunlarını çözme biçimi veya yaşam tarzı, ilişki kurma yöntemi olarak düşünüldüğünde bağımlı çalışma ilişkileri görünmez hale gelmektedir. Bu bakış açısıyla bağımlı çalışma ilişkileri görünmez olduğu kadar bazı uç örneklerde onlara iş vermek bile bir lütuf olarak görülebilir. Örneğin genç işçiler için "burada çalışmasalardı Diyarbakır'da sokaklarda gezeceklerdi" gibi ifadelerin yanında bir işverenin kendisinin karşısındaki konumunu işçiye hatırlatan aşağıdaki örnekte de sınıfsal fark ve bu farkın nasıl ortaya döküldüğü net bir şekilde görülmektedir. Karşı tarafın değersizliğinin, yerinin hemen doldurulabileceğinin en yalın haliyle ifade edilmesi işçiden gelecek talepleri engellemenin yollarından biri olarak kullanılmıştır.

> Niye böyle yapıyorsun dedim en son. Kime tavır yapıyorsun sen kimsin dedim gelmiyorsan gelme dedim. Dedi ki sen benim çocuğumu çalıştırmamışsın. Sözümü geri aldım diyor. Sen de gelme dedim bizim için işçi mi yok. Sonra da özür diliyor (İşveren G., 35 yaş üstü).

Birbirlerinin devamı olarak kabul edilebilecek sosyal eşitsizlikler işgücü piyasasının düşük vasıflı ve düşük ücretli işlerine bazı kesimleri zorunlu bırakmaktadır. Hatta bazı durumlarda kuşaklar boyu sürmektedir.

> (kaç yıldır mevsimlik tarım işçisi olarak çalıştığı sorusuna cevap olarak) Çoktan beridir. Hatırladığımdan beri ailece çalışıyoruz. Mersin sebze işi, sonra buraya geldik, ondan sonra fındığa gidiyoruz, ondan sonra pamuğa gidiyoruz. Yaklaşık on ay falan dışarıda kalıyoruz (erkek işçi İ., Şanlıurfa Viranşehir, 25 yaş üstü).
>
> Bu doğu tarafı dedin mi zor iş hep bizim sırtımızda. İnşaat nerde varsa hep doğu tarafında çünkü neden mesleği yok bir şey anladığı da yok... (erkek işçi F., Adıyaman Besni, 35 yaş üstü).

Bazı kesimlerin düşük vasıflı ve düşük ücretli işlere kuşaklar boyunca dâhil olmalarının dışında fazla bir alternatiflerinin olmaması düşük ücret, düşük vasıf seviyesinde bağımlı çalışma ilişkilerinin canlı kalmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda bağımlı çalışan işçiler sorununun daha uzak ve görünmez olması eşitsizliklerin ve işgücü piyasasındaki konumlarının doğal olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır.

Eşitsizlikler aynı zamanda işçilerin alternatiflerini kısıtlayarak onları bağımlı çalışma ilişkilerine taraf olmaya zorlayabilmektedir.

Zorunluluktan Kaynaklanan Seçimler veya Seçeneksizlik

Mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı işgücü kapsamında değerlendirilmesine neden olabilecek iki alternatifsizlikten söz edilebilir. Bunlardan birisi yukarıda bahsedildiği gibi borçlanma ilişkisinden; diğeri de işgücü piyasasındaki konumlarından veya alternatif geçinme yöntemleri yoksunluğundan, bu yöntemlerin sınırlılığından kaynaklanmaktadır. Yani bir yandan mevsimlik göçe diğer yandan bağımlı çalışma ilişkilerine dâhil olmaya işçiler seçeneklerin sınırlı olması nedeniyle zorlanmaktadırlar. Mevsimlik olarak göç etmek ve bağımlı işçi olmak alternatiflerin sınırlılığı değerlendirilirken her ikisi de yoksulluk gibi belirli nedenlerden dolayı ortaya çıktığı için mümkün olduğu kadar birlikte ele alınacaktır.

Bağımlılığa neden olan ilk alternatifsizlik mevsimlik tarım işçisi için elçinin, tek borçlanma kaynağı olmasından ileri gelmektedir. Yoksulluk[419], formel kredi kurumlarma erişememe, büyük çaplı harcamaların ortaya çıkması (başlık parası, düğün, ev yapma, ev eşyası almak gibi) sosyal ağları oluşturan yakınların, tanıdıkların da kendileri gibi yoksul olması işçileri elçiye borçlanmaya zorlamaktadır. Bağımlı işçilik üzerine yapılan bazı çalışmalar benzer sonuçlara ulaşmıştır. Bu araştırmalara göre yüksek işsizlik oranlarından şikâyetçi günlük ücretli işçiler için krediye erişmelerinin en önemli yolu işverenleridir.[420] Bu nedenler borç karşılığında çalışmak dışında fazla bir seçeneği kalmayanları bağımlı işgücü haline getirmektedir. Bahsedilen örneklere benzer şekilde bir taraftan düşük ücretler buna karşılık artan tüketim masrafları diğer taraftan işsizlik elçiyi işçiler için krediye ulaşmakta tek araç haline getirerek mevsimlik tarım işçileri için borç bağımlılığını

[419] Şanlıurfa ve Adıyaman illerinde yaşayan mevsimlik tarım işçileri ile ilgili bir araştırmaya göre yaklaşık her beş aileden üçünün yoksulluk sınırının altında yaşadığı, yoksulluğun da hanedeki kişi sayısına paralel olarak arttığı belirlenmiştir. Bu araştırmada "size göre ailenizin ekonomik durumu nasıl?" sorusuna görüşme yapılan kişilerin %67,6'sı kötü ya da çok kötü cevabını vermişlerdir (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2012: 15).

[420] Rawal, 2006: 572.

kaçınılmaz kılmaktadır. Aşağıdaki ifadede görüldüğü gibi işçinin özellikle kış aylarındaki işsizliği sırasında paraya ihtiyacının olması kendisinin ve ailesinin emek gücünün denetimini elçiye devretmesine neden olmaktadır. İfadenin sonunda elçinin, işçinin seçeneksizliğini onu kendisine bağlamak için bir araç olarak kullandığı da görülebilmektedir.

> (elçinin işçiye borç verme nedeni) İşçiyi koparmamak için. Kendini garantiye almak için. Paraya ihtiyacım var diyelim ben üç ay çalışacağım, dört tane çocuğum çalışacak, diyelim iki buçuk milyar (alıyorum). Bir milyar ondan (borç) alabilirim kendi işimi görmek için. İşçi başka bir yere gitmemek için çünkü ben mecburum ya kıştır, para yok bir şey yok, ne yapalım düşünüyorum akşam. Buğday yok, hayvan da yok. Adam geliyor zaten seve seve alırız (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

Mevsimlik tarım işçilerinin elçiyle bu tür bağımlı çalışma ilişkileri kurmalarında mevsimlik tarım işlerinin dışında iş alternatiflerinin sınırlı olması önemli etkendir. Mevsimlik tarım işçileri de bağımlı işçilerle ilgili olarak ifade edildiği gibi "çoğunlukla bağımlılıktan başka seçeneklerinin olmamasının getirdiği zorlama nedeniyle şartları son derece ağır ekonomik ilişkilere dâhil olmaktadırlar".[421] Bağımlı işçilerin yüksek işsizlik oranlarının kredi bulma alternatiflerini sınırlandırmasına benzer şekilde mevsimlik tarım işçilerinin de iş alternatiflerinin sınırlı olması krediye ulaşmanın diğer yollarını tıkamaktadır. Yani işçilerin daha iyi iş alternatifleri olsaydı bu boyutta bağımlılığı içeren çalışma ilişkisine dâhil olmayı gönüllü bir şekilde tercih etmeyeceklerdi. Aynı zamanda en iyi ihtimalle birkaç aile üyesinin yılın önemli bir kısmını evlerinden uzakta geçirmelerine sebep olacak bir çalışma düzenine razı olmayacaklardı. Başka bir çalışmada da ifade edildiği gibi "yoksullukları onların karar verme özgürlüklerini kısıtlayan önemli bir etkendir".[422]

İşçilerin seçeneklerinin kısıtlı olmasının nedenleri, mevsimlik tarım işçiliğinin yanında sürdürdükleri başka işlerin taşıdığı olumsuzluklarla da ilişkilidir. Araştırmaya katılan işçilerin tamamının göç ettikleri yer olan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde eşitsiz arazi

[421] Breman, 1996: 105-106.

[422] Yıldırak vd., 2003: 116.

dağılımı derin bir sosyal eşitsizliğe sebep olduğu gibi kırsal alanda çoğunluk için geçinmeyi imkânsız hale getirmektedir. İşçilere ait tarım arazilerinin küçük olması, tarıma uygun olmaması veya kendilerine ait arazilerin olmaması eski ortakçıların yeni üretim ilişkilerine eski eşitsizlikleri üzerinden dâhil olduklarını kanıtlamaktadır. Özellikle topraksız veya az topraklıların mevsimlik tarım işçiliğinin ana eksenini oluşturduklarını söylemek mümkündür. Bir elçi kendilerini geçindirebilecek kadar tarım arazisine sahip işçilerle toprakları az olan işçileri karşılaştırırken başka alternatifi olmayan az topraklı işçilerin mevsimlik tarım işlerine katılmalarının diğerlerine göre daha istikrarlı olduğunu şöyle ifade etmiştir:

> (işçilerin) Hepsi yoksul. Durumu iyi olan da var. Bunlar işçiliği hevesli yapmazlar. Gelirler bir ay yirmi gün çalışır giderler. Ama bu dediğim işçiler senenin on iki ayı tarladan geçimini yaparlar. Şimdi Malatya'da iş çıkmış, sonra fındığa giderler, oradan şeker pancarına giderler Kayseri, Konya'ya, sonra Antalya, Mersin'e portakal toplamaya giderler, sonra Çukurova'da serada çalışırlar (elçi H., Şanlıurfa Merkez, 35 yaş üstü).
>
> (işçilerin) Hepsi mağdur durumda. İhtiyacı olanlar geliyor. (arazileri) çok yok iki dönüm, üç dönüm. Bunu da ekse biçse ne yazar (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).

Mevsimlik tarım işçiliği ile topraksızlık arasındaki bağlantıya daha önceki bir araştırma da değinilmiştir. Bu araştırmaya göre eskiden ağanın yanında yaşadıkları için toprak edinme gereği duymadıklarını ifade eden işçilerin neden kendi memleketlerinde çalışmadıkları sorusuna verdikleri yanıtlarda önemli bir kısmı topraksızlığı, kalanı da toprakların yetersizliğini neden olarak belirtmişlerdir.[423]

Tarımda uzun yıllardan bu yana devam eden bu eşitsizliklerin yanında ailelerde çocuk sayısının çok fazla olması bir ailenin topraktan geçinmesini daha da zorlaştırmaktadır. Ayrıca yine bu nedenle araziler miras yoluyla çok fazla küçüldüğü için yeniden dağılım sonucunda bir çiftçinin elinde kalan arazi işe yaramayacak kadar küçülmektedir.

Sayılan nedenlerin her biri köyde yaşayan aileler için çiftçiliği imkânsız hale getirmektedir. Topraklarında geçinemeyen insanlar için

[423] Şeker, 1986: 101-2.

mevsimlik tarım işçiliği bir geçinme yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Ancak çiftçiliği yürütmelerinin neredeyse imkânsız olmasından dolayı mevsimlik tarım işçiliğine belirgin bir destek kaybı ile girmektedirler. Onların bu çaresizliği çalışma ilişkilerine daha fazla sömürü şeklinde yansımaktadır.

Alternatifsizlik sadece kırsal alanda geçinmeyi imkânsız hale getiren nedenlerden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda şehir merkezlerine göç etmiş olanlar için endüstri de yeterli iş imkânı sağlayamamaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin en büyük sorunlarını işsizlik olarak tanımlamalarından da alternatifsizlikleri anlaşılabilir.[424] İşçilerin ekonomik durumlarının kötü olması, yaşadıkları yerlerde iş alternatiflerinin sınırlı olması, ücretlerinin düşük olması mevsimlik tarım işçiliğini geçinmek için tek yol olarak ortaya çıkarmaktadır.[425]

Bunun yanında zorunlu göçle birlikte kent ve ilçe merkezlerine doğru gerçekleşen köylü göçünün ihtiyaçlarını karşılayabilecek istihdam fırsatlarının olmaması mevsimlik tarım işçiliğini bu kesimler için tek seçenek haline getirmiştir. Bu işçiler için kentlerde sürekli bir işte çalışmak düşük bir ihtimaldir. Araştırma sırasında zorunlu göç mağduru Cizreli bir işçi grubu ile karşılaşılmıştır. Bu grubun çavuşunun aşağıdaki ifadesinden de anlaşılacağı gibi kentlerde yaşamlarını sürdürmek için mevsimlik tarım işçiliği dışında bir alternatifleri kalmamıştır.

> (köydeyken) Fahri imamlık yapıyordum. Köyler boşaltıldı boş kaldık bu işi yapıyoruz. Köyler boşaltıldığı zaman biz boş kaldık. Ondan sonra biz mecburiyetten... köyler şimdi yasak oldu on beş sene yirmi sene oldu biz hiç görmedik... durumumuz iyiydi bahçeler vardı, hayvanlar... her şey vardı (çavuş E., Şırnak Cizre, 45 yaş üstü).

Tarımda küçük üretici olarak veya endüstride herhangi bir işte sürekli işçi olarak çalışma ihtimallerinin düşük olması mevsimlik tarım işçiliğinin bağımlılık içeren çalışma ilişkilerine daha fazla yönelmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan da mevsimlik tarım işçiliğinin yanında yürüttükleri veya ona alternatif olan işler de daha iyi bir gelir, çalışma ve yaşam koşulu sunmamaktadır. Aynı durum bağımlı işçiler

[424] Yıldırak vd., 2003: 58,

[425] Geçgin, 2009: 27; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 266; Yıldırak vd., 2003: 116.

için de ifade edilmiştir. Mevsimlik tarım işçileri için geçerli olduğu gibi bağımlı işçiler için de "işçilerin bir yolu değil diğerini "seçmiş" olmaları yaşamlarında ciddi bir değişimi getirmemektedir".[426]

Mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı işgücünde görüldüğü gibi işgücü piyasasındaki hareketliliklerinin sadece günlük yevmiye ile yapacakları geçici işler ile sınırlı olduğu daha önce yapılmış araştırmalarda da görülmektedir. Söz konusu araştırmalara göre işçiler tarımsal üretimin olmadığı dönemlerde kentsel alanlarda geçici işlerde çalışmaktadırlar.[427] Erkek işçiler arasında en sık rastlananıtarım işlerinin olmadığı kış aylarında yapılan inşaat işçiliğidir. Ancak bu iş de daha farklı bir fırsat anlamına gelmemektedir. Tarım işçiliğinden daha iyi çalışma koşulları sunmadığı için daha iyi bir seçenek olarak görünmemektedir.

> Kışın bizimkiler çok boş kalıyor. Orada (Diyarbakır'da) babaları gidip yevmiye ile çalışıyorlar. İnşaatta çalışıyor, şurada burada çalışıyor (elçi D., Diyarbakır Kulp, 35 yaş üstü).
>
> İnşaata gidiyoruz. Meslek yok ama yevmiye karşılığında, günlüğe kırk lira veriyorlar düz işçiye o da hep kazma, kürek işi. Üç ay bir sıkıntımız oluyor (elçi D. Gaziantep Araban, 35 yaş üstü).

İfadede de görüldüğü gibi inşaat işçiliği tarım işçiliğinden farklı herhangi bir imkân sunmamaktadır. İşçiler yine vasıfsız olarak günlük yevmiye ile çalışmaktadırlar. İşçiler için vasıf kazanma veya işi sürekli hale getirme gibi işgücü piyasasındaki konumlarını düzeltebilecekleri fırsatlar bu işte geçerli değildir. Daha fazla gelir sağlayarak yaşam standartlarında düzelme fırsatı da sunmamaktadır. Dolayısıyla bu işte de mevsimlik tarım işlerinde olduğu gibi işçiyi işgücü piyasasındaki yerlerine ve yoksulluklarına hapseden bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır. Bir işçinin aşağıdaki ifadesinde bu tür işlerin yaşamlarında yarattığı kısır döngüyü görmek mümkündür:

> On bir tane çocuğu var tek bir babadır. Gidiyor sıva yapıyor, alçı yapıyor. Yirmi dört saat kalasın üzerinde, beşinci katta. (köylerine) Her gün bize cenaze geliyor. Diyarbakır tarafından inan ki her gün geliyor. Kimi sekizinci kattan düşmüş. Mesela benim çocuğum

[426] Olsen, 1997: 384.

[427] Lerche, 2007: 492-3; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262; Şeker, 1986: 136.

evlendi on beş gün evde kalmadı çalışmaya gitti (çavuş N., Diyarbakır Eğil, 35 yaş üstü).

İşgücü piyasasında seçeneklerinin daha iyi imkânlar sunmamasının yanında tarımsal üretimin yapısı nedeniyle yılın belli dönemlerini işsiz geçirebilme ihtimallerinin de bulunmasının işçiler üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Öncelikle daha iyi alternatiflerinin olmaması mevsimlik tarım işçiliğinin düşük ücretlerine razı olmalarına sebep olmaktadır. Örneğin başka bir araştırmaya göre'bütün sene burada ne kazandıysak onunla geçiniyoruz, başka hiçbir gelirimiz yok" diyen bir kadın mevsimlik tarım işçisi ailesindeki erkeklerin de başka hiçbir yerde çalışmadığını zaten Diyarbakır'da iş olanaklarının olmadığını ifade etmiştir.[428]

Mevsimlik tarım işçiliği dışında iş seçeneklerinin "sınırlı" olması erkek işçiler için geçerliyken kadın işçiler için tarım işçiliği tam anlamıyla alternatifsizdir. Kadınlar için yaşadıkları yerlerde istihdam fırsatlarının olup olmaması bir anlam ifade etmemektedir çünkü onların kentlere tek başlarına gidip çalışmaları söz konusu bile değildir. Mevsimlik tarım işçiliği onların yapacağı tek iştir. Bu işte çalışabilmelerinin önemli sebeplerinden biri ailelerin yoksul olması nedeniyleçalışabilecek herkesin mümkün olduğu kadar çalıştırma eğilimi içinde olmasıdır. Bir diğer sebep ailece çalışmalarından dolayı kadın işçiler üzerindeki denetimin sürdürülüyor olmasıdır. Kadınlar için çok daha kısıtlayıcı bir çerçeve oluşturan sosyal yapı onları kendi yaşamları üzerinde karar verme yeteneğini geliştirebilmelerinden mahrum bırakmaktadır.

Bağımlı işgücü üzerine yapılan araştırmalar da benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmalara göre işçilerin yaşadıkları yerlerde kendilerine ait tarım arazilerinin olmaması ya da arazinin yeterince büyük olmaması, verimsiz olması, tarıma uygun olmayan koşulların varlığı, yaşadıkları yerlerde endüstrinin iş fırsatları yaratacak boyutta gelişmemiş olması bağımlılık ilişkilerine daha fazla ihtiyaç duymalarına ve başka bir alternatiflerinin kalmamasına neden olmaktadır.[429]

[428] Çınar ve Lordoğlu, 2010: 440.

[429] Breman, 1996; Olsen ve Ramana Murthy, 2000.

Bu durum bir yandan mevsimlik tarım işçiliği gibi düşük vasıflı ve düşük ücretli bir işi işçiler için neredeyse tek alternatif haline getirirken diğer yandan bu durumla ve yarattığı yoksullukla bağlantılı olarak işçileri bağımlı çalışma ilişkilerinin içine çekmektedir.

Önemli düzeylere varan alternatifsizliğin çalışma ilişkilerine ve günlük yaşamlarına yansımaları bağımlı çalışma ilişkilerinin oluşması için iyi bir zemin sağlamaktadır. Elçilerin, işçilerin sözleşme yapma özgürlüklerini kısıtlayabilmesi, borç bağımlılığı yaratabilmesinde seçeneksizlik önemlidir. Ayrıca bu durum aileyi bir geçinme ve dayanışma birimi olarak daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Daha önce yapılmış bir araştırmanın da belirttiği gibi kırsal alanda geçinmeye yetecek vasıf ve gelire sahip olamayanlar için aile dayanışması bir zorunluluktur. Bu zorunlu olma durumu aileye olan bağlılığın da artmasına neden olmaktadır .[430] Mevsimlik tarım işçileri arasında yukarıda da bahsedildiği gibi çalışma ilişkilerinin örgütlenmesinde ve işçilerin tek tek hayatta kalma stratejilerinde aile ve akrabalık çok önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden akrabalık ilişkilerinin baskı içeren yapısının devam edebilmesi ile işgücü piyasasındaki sıkışmışlık arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Ayrıca bağımlı çalışma ilişkilerinin her seviyede (elçi-işçi-aile bireyleri) sadece kurulmasında değil sürdürülmesinde de seçeneksizlik önemli bir etkendir. Daha iyi seçeneklerinin olmaması ve bunun da çok açık bir şekilde ortada olması işçilerin çalışma ilişkilerinde itaatkâr ve uysal olmalarına neden olmaktadır.Dolayısıyla "işçiler İtaatkâr oldukları için itaat etmemekte başka seçenekleri olmadığı için itaat etmektedirler".[431]

Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki toplumsal yapıdan kaynaklanan katı hiyerarşik yapıların, borçlanmanın, enformel çalışma ilişkilerinin olmadığı Kanada örneğinde işçilerin işgücü piyasasına dair tüm alternatiflerinin önü kapatılarak sağlanan bağımlılıktan söz edilir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu ülkede SAWP ile düzenlenen çalışma ilişkileri işçinin çalıştığı işverenini değiştirmeyi zorlaştırarak onu alternatifsizlik üzerinden işverenine bağımlı hale getirdiği için

[430] Ünsal, 2006: 141-2.

[431] Breman, 1996: 105-6.

eleştirilmiştir. Oysa bu çalışma ilişkisi baştan sona yasalar tarafından düzenlenmiş ve devlet kontrolündedir. Buradan iki sonuç çıkabilir. Bağımlı çalışma ilişkileri borçlanma, aracılık, akrabalık ilişkileri üzerine kurulu olmasa da sadece işçinin işgücü piyasasında alternatiflerinin ortadan kaldırılması ortaya bir işveren için çalışmaya zorlanan, hareketliliği kısıtlanan işçileri çıkarabilmektedir. Başka bir sonuç bağımlı çalışma ilişkilerinin sadece kendi haline bırakılmış enformel bir işgücü piyasasında ortaya çıkmadığını aynı zamanda devlet düzenlemeleri ile de bağımlı işçiliğin yaratılabileceğini göstermektedir.

Sonuç

Bağımlı işçilik kavramı çoğunlukla Güney Asya örneklerinden yola çıkılarak oluşturulmuş bir literatüre dayanır; bilindiği gibi (söz konusu kavram), önceleri kapitalist ilişkilerin gelişmesi ile yerini özgür ücretli işçiliğe bırakacak olan yarı feodal veya feodal bir kalıntı olarak değerlendirilmiştir. Ancak ilerleyen süreçte bağımlı çalışma ilişkilerinin ortadan kalkmak yerine kapitalist çalışma ilişkileri ile uyumlu olduğu yapılan çalışmalarda daha fazla ulaşılan sonuçlardan biri olmuştur. Bağımlı çalışma ilişkileri kapitalizmin ürettiği bir emek denetim sistemidir. Güney Asya'nın uzağında, Türkiye'de, mevsimlik tarım işçileri arasında bağımlı çalışma ilişkilerinin görülebilmesi bu çalışma ilişkilerinin oluşma koşullarının kast gibi toplumsal ilişkileri düzenleyen güçlü bir sistemin üzerine inşa edilmesinin en önemli koşul olmadığını göstermektedir.

Bağımlı işçiliğin, mevsimlik tarım işçisi göçü veren bölgelere, ırklara, etnik, dini yapılara kalan ekonomik mirasla yakından ilgili olduğu açıktır. Bazı kesimlerin değişime diğerleri gibi hızlı uyum sağlayabilecek kaynaklardan yoksun olması bu kesimlerin bağımlı

konumdaki göçmen işçilik dışında fazla bir alternatif üretememelerine neden olmaktadır. Birinci bölümde bahsedilen tarihsel gelişimden çıkarılabileceği gibi ortakçıların, kapitalist dönüşüme uyum sağlayabilecek kaynaklardan yoksun bir şekilde köylerinden kovulmaları, onların bağımlı işçilik konumlarını hazırlayan etkenlerden biridir. Sosyal eşitsizlik başlığı altında işçilerin henüz canlı kalan anılarının da yansıttığı gibi büyük toprak sahiplerinin yanında karın tokluğuna çalışan, sonrasında da kendilerine ait toprağı olmayan veya çok az toprağa sahip olan köylülere, mevsimlik tarım işçilerine dönüşen aile büyükleri benzer bir yaşamı sürdürme zorunluluğunu miras bırakmıştır. Yani bugünün bağımlılığı geçmişteki bağımlılığın yarattığı yoksunluklar üzerinde yükselmiştir.

Ancak burada Güneydoğu Anadolu'dan kentlere göçle bu emek denetim yöntemlerinin yayılacağı kast edilmemektedir. Çalışma yaşamında her geçen gün daha fazla yaygınlaşan esnekleşme uygulamaları ve gevşeyen hukuksal zemin mevsimlik tarım işçileri gibi "uzaklarda" olanların yanında kentlerde de benzer kategoriler oluşturabilecek bir potansiyeli göstermektedir. Nitekim ikinci kısımda bağımlı işgücü üzerine yapılan araştırmaların da ifade ettiği gibi bağımlı çalışma ilişkilerini kentteki enformel sektörde de görmek mümkündür. Üstelik kentsel sektörlerde de bu tür ilişkilerin gelişebileceğine dair önemli işaretler vardır. Özellikle özel istihdam büroları ile mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerindeki gibi işçi ve işverenin yanında aracının yer aldığı üçlü çalışma ilişkileri yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Türkiye gibi çalışma yaşamına dair denetimin sorunlu olduğu koşullarda bu uygulama mevsimlik tarım işçilerinin durumlarına benzer ağır sömürü ve bağımlılığı yaygınlaştırabilir. Diğer taraftan bölgesel asgari ücret tartışmaları ile birlikte bu tür "esnek" uygulamaların Güneydoğu'nun kentlerinde de yaygınlaşması ihtimali başkalarının emek güçlerini satarak zenginleşen bir tüccar grubunun ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu kentlerde gelişebilecek istihdam alanlarının yine enformel, düşük ücretli ve vasıfsız işlerden oluşması diğer sektörlerde veya kentsel alanda bağımlı çalışma ilişkilerinin görülmesine neden olabilecektir. Ayrıca formel istihdamın bölgesel asgari ücret, özel istihdam büroları gibi uygulamalar eşliğinde gelişmesi formel

ancak bağımlı çalışma ilişkilerinin var olduğu yeni deneyimleri ortaya çıkarabilir. Bu uygulamaların yarattığı güvencesizleştirme işçilerin kazanılmış haklarını ortadan kaldırarak kötü olanda eşitleme potansiyeline sahiptir. Bu durumda birbirinden farklı kesimlerden oluşan işçi sınıfı açısından bakıldığında hiyerarşik bir katmanlaşma olarak düşünmemekle birlikte görünen, bilinen alanın dışında işçi sınıfının daha dibe doğru bir genişlemesinden bahsedilebilir. Bu tür kesimlerin artan varlığı tüm işçiler açısından yaşam koşullarının da giderek kötüleştiğinin kanıtıdır. Esnek üretim rejimine bağlı olarak gelişen istihdam biçimlerindeki çeşitlenme birbirinden farklı işçilik deneyimlerini yaratmasına rağmen bu farklı deneyimler çalışma koşullarına işçilerin giderek daha az etki edebilmesi, artan kuralsızlaşma, geçici ve dolaylı istihdamın sermaye sahiplerini istihdam ettikleri işçilerin sorumluluğundan kurtardığı bir düzlemde "işçi olma" tanımlarını giderek daha fazla birleştirebilmektedir.

Hemen yukarıdaki paragrafta mevsimlik tarım işçilerinin öteden beri var olan çalışma koşullarının özelliklerini Türkiye'de kentsel istihdamın giderek daha fazla göstermeye başladığını söylemek istiyorum. Diğer taraftan da Güneydoğu'da kentsel istihdamın gelişme sinyallerinin esnek emek rejiminin gücünü daha fazla hissettirdiği dönemde gerçekleşmesi işçilerin bu sert karşılaşmadan daha farklı bir şekilde etkilenmeleri gibi özgün bir sonucu ortaya çıkarabilir. Bu yola girildiğine dair işaretlere rastlamak mümkündür. Emek gücü üzerinde özgür karar verme iradelerinin baskı altına alınmasına neden olan yapısal sorunların çözümüne yardımcı olacak politikalar yerine, Güneydoğu'ya yönelik teşvik uygulamaları ile emeği itaatkar ve ucuz kılan sistemden beslenecek sermaye birikim rejiminin bu bölgede etkisini artıracağı anlaşılmaktadır. Örneğin Ekonomi Bakanının ifadesine yer veren gazete haberinde bu yaklaşımı net bir şekilde görmek mümkündür: Yeni teşvik sistemiyle birlikte Doğu ve Güneydoğu'nun Türkiye'nin bir nevi Çin'i olacağını savunan Çağlayan, şunları söylüyordu: "Konfeksiyon sektörü gibi emek yoğun sektörler bayan istihdamının en fazla olduğu sektörlerin başında geliyor. Bu sektörlerde Doğu ve Güneydoğu'da belirlenecek olan illeri biz, Çin'le, Pakistan'la, Bangladeş'le ve Vietnam'la rekabet edebilecek bir bölge

haline getireceğiz. Bilhassa terör anlamında, istihdamın sağlanması, insanların kahve köşelerinden alınarak ekonomiye katılması önemli. Böyle bir güzel sistem açıklanacak ki bu sistem açıklandığında insanlarımız Çin'de Vietnam'da Bangladeş'teki gibi onların köle maaşlarıyla değil asgari ücreti eline net alacağı bir sistem olacak"[432]. Bu söylemler Güneydoğu'da 1960'larda yaşanan kapitalistleşme dalgasının ardından ikinci bir dalganın sinyalleri olabilir. Bu yeni dalga 1960'lardaki dönüşümün ortaya çıkardığı emeğinden başka satacak hiçbir şeyi olmayanları yine şiddetli bir değişimin beklediğini göstermektedir. Özellikle tekstil sektörünün adının geçmesi bağımlı çalışma ilişkilerinin ucuz ve itaatkâr işçilerinin, özellikle kadın işçilerin, emek yoğun diğer sektörlerde de görülmesine neden olabilir.

Mevsimlik tarım işçilerinin sunduğu çerçeveden bakıldığında toprak mülkiyetinden ve ilişkilerden keskin bir kopuşa her durumda rastlanmadığı söylenebilir. İşçilerin çoğunun tarım arazilerine sahip olduğu ve bu toprakları ekip biçtiklerinden bahsedilmişti. Ancak bu toprakların ailenin geçimini sağlamak için yetersiz olması, çoğu durumda verimsiz, susuz olması, mülkiyet sahibi işçilerin tarımsal üretim için gerekli teknolojiye sahip olmamaları onları tarım işçiliğine yönlendiren esas sebeplerdir. Bu koşullar altında teorik olarak mülksüzleşmenin pratikte farklı bir karşılığı vardır. İşçilerin mülkiyetindeki topraklar onların işçi olmalarını engellemeye yetmemektedir İşçiler gelirlerinin önemli bir kısmını kendi arazilerinden değil mevsimlik tarım işçiliğinden sağlamaktadırlar. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçiliğini toprak mülkiyetine sahip oldukları için yarı işçilik gibi işçi sınıfına doğru giderken ara bir durak olarak yorumlayabilecek kavramlarla değerlendirmek hatalı olacaktır.

Feodal ilişkilerden özgürleşme tarafından bakıldığında 1960'lardan sonra makineleşmenin artan ivmesiyle feodal ilişkilerden kopuş gerçekleşmişti. Ancak mevsimlik tarım işçilerinin deneyimleri ilişkilerin yarattığı bağımlılığın kapitalist formlarının mümkün olduğunu göstermektedir. Şöyle ki mevsimlik tarım işçilerinin akrabalık ve

[432] Hürriyet, (14 Ocak 2012) "*Doğu ve Güneydoğu Bizim Çin'imiz olacak Vatandaş Kahve Köşesinden Kurtulacak*", http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/19679921.asp (erişim: 10 Aralık 2012).

ataerkil ilişki biçimlerinin bağımlılığı sağlayan etkenlerden biri olduğu net bir şekilde görülmektedir. İlişkilerin işçiyi bağımlılaştırma veya emek gücünü denetim altına alma aracı olarak kapitalist çalışma ilişkileri içinde de yaratıldığı söylenebilir. Ancak türkiye'de ilişkilerin sarıp sarmaladığı bir zeminde işçileşme deneyimlerinden uzun süredir bahsedilmektedir. Yani sadece aşiretin şekillendirme gücünden etkilenmiş olanlar için ilişkilerin yarattığı etkilerden bahsedilemez. Türkiye'de kentsel alanlarda işçileşme süreçlerine bakıldığında mevsimlik tarım işçilerinin deneyimlerinden farklılaşmakla birlikte akrabalık, hemşerilik gibi kökene dayalı ilişkilerin ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Büyük ölçekli fabrikalardan merdiven altı atölyelere kadar farklı özelliklere sahip işyerlerinde iş bağlantılarının kurulmasından, hangi işte çalışılacağından işin koşullarına kadar hatta çalışma ahlakına varıncaya dek pek çok konuda kökene dayalı ilişkiler etkilidir. Dolayısıyla Türkiye'de işçileşme süreci kalabalık, bazen otoriter, karar alma ve bunu kabul ettirme kapasitesi güçlü olabilen ilişkilerin içinde şekillenmiştir. Bireysel karar vermeye dayanan hikâyelerden çok, hemşerilerin, akrabaların ve ideolojilerinin olduğu karmaşık ilişkilerin hiyerarşisinde, yani birincil ilişkilerin toplumsallığında şekillenen deneyimlerden bahsetmek mümkündür.

Mevsimlik tarım işçilerinin durumunda da akrabalık ve ataerkil ilişkilerin etkilerinde bahsedildiği gibi bu ilişkilerin doğası çalışma ilişkileri içinde yeniden üretilmektedir. Katı bir hiyerarşiye dayanan aşiret, geniş aile ve ataerkil ilişkiler sayesinde yaşça ve ekonomik güç açısından daha büyük konumda bulunan erkeklerin kadınlar ve her iki cinsiyetten gençler üzerindeki otoritesinin çalışma ilişkileri içinde yeniden üretilmesi işçilerin bireysel özgürlüğünü ortadan kaldırmaktadır. Bu tür sıkı bir şekilde örülmüş gruplar, üyelerine hayatta kalması için fırsat tanırken bunun karşılığında itaatini talep ederler. Gruptan bireye yönelik itaat, sadakat, uyum sağlama beklentisi özgür karar verme iradesini ortadan kaldırabilir. Bu ilişkilere dayalı olarak elçilerin kendilerine bağlı işçi gruplarını oluşturabilmelerindeki yöntemlerden birisi bahsedildiği gibi ilişkilerin içindeki sadakat, dürüstlük gibi ögeleri kullanmaktır. Elçiler, kendilerinin de dahil oldukları ilişkilerin kodlarını kullanmalarına rağmen işverene yakın bir konumda

bulunuyorlarsa topluluktaki değer yargılarına aktif olarak katılmak yerine bunları sermaye olarak yeniden yaratmaktadırlar Diğer taraftan akrabalık ve ataerkil ideolojiler üzerinden çalışma ilişkilerinin şekillendirilmesi herhangi bir toplumun değer yargıları böyle olduğu için çalışma ilişkilerinin de bu yönde geliştiği anlamına gelmez. Bundan farklı olarak kapitalizmin onlara bıraktığı dar alanda ancak böyle yaşayabildikleri için bu ilişkiler önemlidir. Tekrarlamak gerekirse bugünkü haliyle çalışma ilişkilerinin içinde örgütlendiği akrabalık, aşiret ilişkileri ve ideolojileri bu yüzden pre-kapitalist değildir. Çünkü bu ilişkiler ve yarattıkları ideoloji emek gücü üzerinde karar verme iradesini etkileyerek çalışma ilişkilerini ticari tarımın işgücü ihtiyacı doğrultusunda düzenlemekte etkili olan bir araçtır. Emeği daha ucuz ve itaatkar kılmak için katı erkek egemen yapısının kolaylaştırıcı etkisiyle gerekli araçları sağlayabilmekte ve eski koşulları korumakla birlikte oldukça yoğun ve yüklü bir emek gücü oranını da yeni emek denetim rejimine bu koşullarla ekleyebilmektedir.

Bunun bir parçası olarak çalışıp çalışmama ve ücretlerinin kontrolü ile ilgili kararları kadın işçilerin kendilerinin verebilmelerini zorlaştıran ilişkiler sadece geleneklerin ağır yükü ile açıklanamaz. Aynı zamanda kapitalizmin emek gücünü kontrol etme stratejilerinin bir parçası olarak anlamlıdır. Ataerki ile kapitalizmin çıkarlarının ortaklaşması hali mevsimlik tarım işçiliğinde oldukça nettir. Mevsimlik tarım işçisi kadınların durumunda ücret karşılığında çalışmak ile ataerkil değer yargılarından özgürleşmek arasındaki ilişki bazen tersine işleyebilmektedir. Bilindiği gibi ücretli bir işte çalışan kadınların aile içi karar verme süreçlerinde söz sahibi olmaları veya ataerkil pazarlıkta güçlenmeleri beklenebilir. Oysa kadınların katı bir şekilde yalıtıldıkları ve denetlendikleri bu ataerkil-kapitalist toplumsal örgütlenme biçimi erken yaşlardan itibaren annelerin sorumluluklarını kız çocuklarının üzerine yıkmaktadır. Bu durum daha yaşamlarının ilk dönemlerinden itibaren onları eğitimden koparark alternatiflerini yok ederken sorumluluk sahibi, çalışkan, kolay yönetilebilir kişiler olarak yetişmelerine neden olmaktadır. Bu yüzden kadınlar, ataerkil pazarlıkta güçlenemedikleri için mevsimlik tarım işçisidirler. Mevsimlik tarım işçiliğinin giderek daha fazla kadınlara bırakılması bir taraftan

kadınların başka bir alternatifleri olmadığı için işgücü rezervini canlı tutmaktadır diğer taraftan ataerkil değerlerin oluşturduğu sıkı kabuğu daha da katılaştırabilmektedir.

Mevsimlik tarım işçilerinin bağımlı konumlarının ortadan kaldırılabilmesi için önemli yapısal dönüşümlere ihtiyaç vardır. Özgür irade kişinin sadece içinde bulunduğu durumun farkında olmasıyla veya bunu istemesiyle bağlantılı değildir. Aynı zamanda gerekli sosyal, ekonomik ve yasal zemine sahip olmakla ilgilidir. Bu yüzden bu çalışmanın önemli bir kısmında sosyal eşitsizlikler ve alternatiflerin kısıtlı olmasının bağımlı çalışma ilişkilerinin oluşmasında önemli yere sahip olduğu vurgulanmıştır. Gereksinmelerin oluşturduğu baskı mevsimlik tarım işçilerinin isteseler de bu ilişkilerin dışında var olmalarını engellemektedir.

Mevsimlik tarım işçileri arasındaki bağımlı çalışma ilişkilerinin çözülmesinde köklü yasal değişikliklere gereksinim vardır. Bunun için çalışma ilişkilerini düzenleyen iş yasasının ve İş-kur düzenlemeleri ile işçi-işveren ilişkilerinin bireysel olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Gerekli yasal düzenlemeler ve bu yasal düzenlemelerin uygulanması ile elçilik kurumunun ortadan kaldırılması mümkün olacaktır. İşçi ve işverenin hak ve sorumluluklarını yasal zeminde düzenlemesi ile birlikte elçi sömürüsü, sosyal güvence, çocuk işçilik, barınma koşulları gibi temel sorunlara müdahale etme ve etkili çözümler üretme konusunda yol alınması mümkün olabilir.

Kaynakça

Akbıyık N. (2008). Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi.* 7 (24): 220-238.

Akçay A. (1987). Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 7*, 46-58.

Akçay A. (1999). Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 115-131.

Akçay A. ve B. Akşit (1999). GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama, O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 187-197.

Aksoy S., B. Badiel, G. Eraktan, F. Kuhnen (1988). *Türkiye'de İnsan Toprak İlişkileri.* Ankara: Alkar Matbaacılık.

Akşit B.(1967). *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi.* Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Yayınları.

Akşit B.(1987). Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları:1960-1980. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 7,* 11-29.

Akşit, B. (1992). Güneydoğu Anadolu Projesi Bölgesinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Çiftçi Örgütlenmesi. İsmail Duymaz (Ed.). *GAP Alanında Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi*içinde. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı 31-47.

Akşit B. ve Akçay A.A.(1997). Sociocultural Aspects of Irrigation Practices in South-Eastern Turkey. *International Journal of Water Resource Development.* 13(4):523-540.

Akşit, B (1998). "İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", *Türkiye'de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketlerine Etkisi.* A. İçduygu, İ. Sirkeci, İ. Aydıngün (drl). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Akşit B. (1999). Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 173-186.

Ataman N. ve E. Eğilmez (Yapımcı). (1978). Atıf Yılmaz (Yönetmen). *Kibar Feyzo.* Türkiye: Arzu Film.

Atauz S. ve A. Atauz (1992). Enformel Sektör, Kentsel İşgücü Pazarları, Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar. *Planlama Dergisi,* 1(4):4-21.

Aydın Z. (1986a). Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler I. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 3*, 126-156.

Aydın Z. (1986b). Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler II. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi 4*, 171-216.

Aydın Z.(1986c). *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalhana.* London: Ithaca Press.

Avcıoğlu D. (1978). *Türkiye'nin Düzeni.* İstanbul: Tekin Yayınevi.

Bales K. (2002). *Küresel Ekonomide Yeni Kölelik.*P. Öğünç (çev.), İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Banaji J. (2003). The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour. *Historical Materializm.* 11(3): 69-95.

Bauman Z. (2010). *Sosyolojik Düşünmek.* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beşikçi İ. (1992). *Doğu Anadolu'nun Düzeni I.* Ankara: Yurt Kitap Yayın.

Bey M.(2003). The Mexican Child: From Work with the Family to Paid Employment. *Childhood.* 10(3): 287-299.

Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (2012). *Mevsimlik Tarım İşçilerinin Ve Ailelerinin İhtiyaçlarının Belirlenmesi Araştırması 2011.* Şanlıurfa.

Bozarslan M.E. (1966). *Doğunun Sorunları.*Diyarbakır: Şafak Kitapevi.

Brass T.(1986). Unfree Labour And Capitalist Restructuring in The Agrarian Sector: Peru and India. *Journal of Peasant Studies.* 14(1):50-77.

Brass T. (1997a). Immobilised Workers, Footloose Theory. *Journal of Peasant Studies.* 24(4): 337-358.

Brass T. (1997b). Some Observation on Unfree Labour, Capitalist Restructuring, and Deproletarianization, T. Brass ve M. Van Der Linden (Eds.). *Free and Unfree Labour* içinde. New York: Peter Lang, 57-75.

Brass T. (2002). Rural Labour in Agrarian Transitions: The Semi-Feudal Thesis Revisited. *Journal of Contemporary Asia.* 32(4):456-473.

Brass T.(2003). Why Unfree Labor İs Not So-Called: The Fictious of Jairus Banaji. *Journal of Peasant* Studies. 31(1):101-136.

Brass T. (2008). Capitalizm and Bounded Labour in India: Reinterpreting Recent (Re-) Interpretations. *Journal of Peasant Studies.* 35 (2):177-248.

Brass T. (2010). Unfree Labour As Primitive Accumulation. *Capital&Class.* 35(1):23-38.

Breman J.(1978). Seasonal Migration and Co-Operative Capitalism: The Crushing of Cane and of Labour by the Sugar Factories of Bardoli, South Gujarad- Part 1. *Journal of Peasant Studies.* 6(1): 41-70.

Breman J. (1996). *Footloose Labour.* Cambridge: Cambridge University Press.

Castles S. ve M.J.(Miller 2008). *Göçler Çağı.* B. U. Bal ve İ. Akbulut (çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi (1999). Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden Göç. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 334-342.

Çağlayan H. (2009). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar* İstanbul: İletişim Yayınları.

Çetinkaya Ö. (2008). Farm Labor Intermediaries In Seasonal Agricultural Work In Adana-Çukurova, *Yayınlanmamış Yükseklisans Tezi.* Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çınar S. ve K. Lordoğlu (2010), Mevsimlik Tarım işçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine, III. Sosyal Haklar Sempozyumu bildiriler kitabı, Petrol İş, İstanbul, 419-448.

Da Corta L. ve D. Venkateshwarlu (1999). Unfree Relations and The Feminisation of Agricultural Labour in Andhra Pradesh, 1970-95. *Journal of Peasant studies.* 26 (2-3): 71-139.

De Neve G. (1999). Asking for and Giving Baki: Neo-Bondage, or The Interplay of Bondage and Resistance in The Tamilnadu Power-Loom Industry. *Contributions to Indian Sociology.* 33(1&2):379-406.

Diyarbakır Sanayi Odası (1999). GAP Bölgesi'nde Arazi Mülkiyet Yapısı. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 80-83.

Divitçioğlu S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu.* İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Ecevit M. (1996). İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri. *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç.* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 493-501.

Ecevit M.C. (1999). *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeağaç Köyü Monografisi.*Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erder S. (1995). Yeni Kentliler Kentin Yeni Yoksulları. *Toplum ve Bilim.*66: 106–121.

Geçgin E. (2009). Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 1(1): 3-35.

Gürsoy Ö. B. (2010). "Bir Yaşam Biçimi Olarak Sosyal Dışlanma: Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçileri", *Sınıftan Sınıfa.* Ayşe Buğra (drl.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gündüz Hoşgör, A. (2010). "Türkiye'de Kırsal Kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar", *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*. H. Durudoğan, F. Gökşen, B.E. Oder, D. Yükseker (drl). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Harvey D. (2008). *Yeni Emperyalizm*. H. Güldü (çev.). İstanbul: Everest Yayınları.

Harvey D. (2012). *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*. B. O. Doğan (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Hoggart K. ve Mendoza C. (1999). African Immigrant Workers in Spanish Agriculture. *Sociologia Ruralis*. 39 (4): 538-562.

Hüsrev İ. (1934). *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İstanbul: Kadro Mecmuası.

İçduygu A., İ. Sirkeci ve İ. Aydıngün (1998). Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketlerine Etkisi, *Türkiye'de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketlerine Etkisi*. Ahmet İçduygu, İbrahim Sirkeci, İsmail Aydıngün (drl.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Jodhka S.S. (1994). Agrarian Changes and Attached Labour: Emerging Patterns in Haryana Agriculture. *Economic and Political Weekly*. 29(39):102-106.

Kanbolat Y. (1963). *Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü.

Kandel W.A. ve K.M Donato. (2009). Does Unauthorized Status Reduce Exposure to Pesticides? : Evidence From the National Agricultural Workers Survey. *Work and Occupations*. 36(4): 367-399.

Kapadia K.(1995). The Profitability of Bonded Labour: The Gem-Cutting Industry in Rural South India. *Journal of Peasant Studies*. 22(3): 446-483.

Karacan A.R.(1991). *Tarım Kesiminde Geçici Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Ücret Sistemleri Ve Çalışanların Sosyal Güvenlikleri Üzerine Bir Araştırma: Manisa Örneği*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı.

Karpat K.H. (2003). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*. Abdülkerim Sönmez (çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

KAMER (2011). *İstersek Biter* Diyarbakır: KAMER Kadın Merkezi.

Kaya A. (2009). *Türkiye'de İç Göçler Bütünleşme mi Geri Dönüş mü?*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kemal O. (2012). *Bereketli Topraklar Üzerinde*. İstanbul: Everest Yayınları.

Kemal Y. (1997). *Ortadirek*. İstanbul: Adam Yayınları.

Kemal Y. (2001). *Hüyükteki Nar Ağacı*. İstanbul: Adam Yayınları.

Keskin D. (2011). Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Yasalar Karşısında Konumu, Tanımı ve Çalışma Koşulları. Mevsimlik Tarım İşçileri Çalışma Grubuna(MİGA) gönderilen bilgilendirme notu (yayınlanmamış).

Keyder Ç (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. S. Tekay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder Ç. (1999). Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 163-172.

Kıray M. (1982a). Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Toplum Yapısı. *Toplumbilim Yazıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 116-132.

Kıray M.(1982b). Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşme. *Toplumbilim Yazıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 339- 352.

Kıray M.(1998). Türkiye'de Dış Göçten Etkilenen Tarımsal İşletmelerin Yeniden Yapılanışı. *Kentleşme Yazıları*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 66-89.

Kıray M. (1999). Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması. O. Baydar (Ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 151- 162.

Kümbetoğlu B.(2005). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*.İstanbul: Bağlam Yayınları.

Köymen O.(1999). Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları. O. Baydar (ed.). *75 Yılda Köyden Şehirlere* içinde. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1-30.

Lerche J.(2007). A Global Alliance against Forced Labour? Unfree Labour, Neo Liberal Globalisation and The International Labour Organisation. *Journal of Agrarian Change* 7(4):425-452.

Lerche J.(1995). Is Bonded Lanour a Bound Category?-Reconceptualising Agrarian Conflict in India. *Journal of Peasant Studies*. 22(3):484-515.

Lenin V.İ.(1996). *Tarımda Kapitalizm*. S. Güvenç (çev.), Ankara: Sol Yayınları.

Luxemburg R. (2004). *Sermaye Birikimi*. T. Ertan (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Maldonado M.M.(2009). It Is Their Nature to Do Menial Labour: The Racialization of Latino/a Workers' by Agricultural Employers. *Ethnic and Racial Studies*. 32(6):1017-1036.

Martin N. (2009). The Political Economy of Bounded Labour in Pakistani Punjab. *Contributions to Indian Sociology*. 43 (1):35-59.

Martin P.(2002). Mexican Workers and U.S. Agriculture: The Revolving Door. *International Migration Review.* 36 (4): 1124-1142.

Marx K. (2011). *Kapital.* M. Selik ve N. Satlıgan (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K. (1999). *Grundrisse I.* A. Gelen (çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx K. ve F. Engels (2010). *Alman İdeolojisi.* Ankara: Sol Yayınları.

Mies M., V. Bennholdt-Thomsen ve C. Von Werlhof (2008). *Son Sömürge: Kadınlar* Y. Temurtürkan (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük (2005). "Azep-azeb-azab", İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük (2005). "Maraba", İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük (2005). "Murabba", İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

Olsen W. K. (1997). Marksist and Neo Classical Approaches to Unfree Labour in India. T. Brass ve M. Van Der Linden (Eds.). *Free and Unfree Labour* içinde. New York: Peter Lang.

Oral N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar.*Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası.

Osmanlı Türkçe sözlüğü (2009). "murabba", İstanbul: Say Yayınları.

Özbekmezci Ş. ve Sahil S. (2004). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi.* 19 (3): 261-274.

Pamuk Ş.(1988). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Polanyi K. (2009). *Büyük Dönüşüm.* A. Buğra (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Preibish K. (2010). Pick-Your-Own Labour: Migrant Workers and Flexibility in Canadian Agriculture. *International Migration Review.* 44(2): 404-441.

Rawal V. (2006). The Labour Process in Rural Haryana (India): a Field-Report from Two Villages. *Jounal of Agrarian Change.* 6(4): 538-583.

Rogaly B. (1998). Workers on The Move: Seasonal Migration and Changing Social Relations in Rural India. *Gender and Development* 6(1):21-29.

Rye J.F. ve Andrzejewska J. (2010). The Structural Disempowerment of Eastern European Migrant Farm Workers in Norwegian Agriculture. *Journal of Rural Studies.* 26: 41-51.

Seddon D. ve R. Margulies (1984). The Politics of The Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate. *Journal of Peasant Studies.* 11(3): 28-59.

Sencer M. (1971). *Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri.* İstanbul: Ant Yayınları.

Şeker M. (1986). *Türkiye'de Tarım işçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi.* Ankara: Değişim Yayınları.

Şen M. (2002). Kökene Dayalı Yardımlaşma-Dayanışma: Zor İş….. Necmi Erdoğan (Ed.) *Yoksulluk Halleri* içinde, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 165-192.

Taraklı D. (1992). GAP'da Tarımsal Yapı ve Üretim İlişkileri. İ. Duymaz (Ed.). *GAP Alanında Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi* içinde, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı, 75-90.

Tekeli İ. (1978). "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler.* İ. Tekeli ve L. Erder (drl.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Tekeli İ. (1998), "Türkiye'de İç Göç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", *Türkiye'de İç Göç ve İç Göçün İşçi Hareketlerine Etkisi.* A. İçduygu, İ. Sirkeci, İ. Aydıngün (drl). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Tekeli İ.(2007). "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategorileri", *Kökler ve Yollar.* Ayhan Kaya ve Bahar Şahin (drl.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

TESEV (2008). *Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası.* İstanbul: TESEV Yayınları.

Thompson E.P.(2004). *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu.*U. Kocabaşoğlu (çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.

Toprak Z. (1997). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi. *Toplumsal Tarih.* 41: 7-13.

Tümertekin E.(1968). *Türkiye'de İç Göçler.*İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Türkçe Sözlük (2007). "Marabacılık", İstanbul: Can Yayınları.

Türkçe Sözlük (2007), "Maraba", İstanbul: Can Yayınları.

Tütengil C.O. (1975). *100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısal Sorunları.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Ünsal A.(2006). *Anadolu'da Kan Davası.* N. Öktem ve E. Öktem (çev.). İstanbul: Yapıkredi Yayınları.

Yalçın-Heckman L. (2010), Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı Göçer Toplumlarda Cinsiyet Rolleri ve Kadın Stratejileri. Ş. Tekeli (Haz.). *1980ler türkiyesi'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yalman N. (1971). On Land Disputes in Eastern Turkey. G. L. Tikku (Ed.) *Islam And Its Cultural Divergence* içinde. Urbana: University of Illinois Press, 180-218.

Yasa İ. (1970). *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları.* Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

Yıldırak N., B. Gülçubuk, S. Gün ve E. Olhan (2003). *Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım işçilerinin Çalışma ve Yasam Koşulları ve Sorunları.* Ankara: Tarım-İş.

İnternet Kaynakları

Bursa Tabip Odası (2010). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Barınma ve Sağlık Sorunları. http://www.bto.org.tr/sunular/mevsimliktarim%20iscilerinin%20barinma%20kosullari.pdf (27 Ocak 2011).

FAO- ILO- IUF (2005). Agricultural Workers and Their Contribution to Sustainable Agriculture and Rural Development. http://www.fao.org/SARD/common/ecg/1519/en/FAOILOIUFreport.pdf (11 Mayıs 2012).

Gürsel S. (2009), Anadil Ayrımında İşgücü Piyasası Konumları, Araştırma Notu 09/60, Betam, http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/2009/12/anadil-ayriminda-isgucu-piyasasi-konumlari/arastirmanotu060/ (18 Mayıs 2010).

Hürriyet, (14 Ocak 2012) "Doğu ve Güneydoğu Bizim Çin'imiz olacak Vatandaş Kahve Köşesinden Kurtulacak", http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/19679921.asp (erişim: 10 Aralık 2012).

ILO (2003). Decent Work in Agriculture. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_161567.pdf (28 Mart 2012).

ILO (2005). A Global Alliance Against Forced Labour. http://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc93/pdf/rep-i-b.pdf (4 Nisan 2012).

ILO (2005b), Minimum Estimate of Forced Labour in The World, Patrick Belser, Michaelle De Cock, Farhad Mehran, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_081913.pdf (9 Nisan 2012).

Marius-Gnanou K. (2008). Debt Boundage, Seasonal Migration and Alternative Issues: Lessons from Tamil Nadu (India). Autrepart. No. 46, 127-142. http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/34/51/13/PDF/Debt_bondage_MariusGnanou.pdf (3 Ekim 2012).

Milliyet(24 Ekim 2009). Camiye 5 Saat Sığınarak Linç Girişiminden Kurtuldular. http://www.milliyet.com.tr/dogu-ve-guneydogu-dan-gelen-mevsimlik-findik-iscilerinin-drami/turkiye/sondakikaarsiv/20.06.2010/1128001/default.htm (20 Haziran 2010).

Martin P.(2011). Immigration Reform: Implications for Farmers, Farm Workers and Communities. http://migration.ucdavis.edu/cf/files/conference_may_2008/conference_report.pdf (19 Nisan 2012).

Olsen W.K. ve R.V. Ramana Murthy (2000). Contract Labour and Bondage in Andhra Pradesh (India). *Journal of Political and Social Thought*. 1(2) http://www.yorku.ca/jspot/2/wkolsenrvramana.htm (12 Ocak 2012).

Radikal. (09.08.2009). Fındık işçileri isyanda: köle değiliz http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&ArticleID=948947&Date=13.06.2010&CategoryID=80 (13 Haziran 2010).

Radikal. (27.07.2009). Diyarbakır garından umuda yolculuk manzaralarıhttp://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&ArticleID=946905&Date=13.06.2010&CategoryID=77 (13 Haziran 2010).

Ramos Veloz C.(2000). Indigenous Rural Workers in Latin America. *Top on The Agenda: Health and Safety in Agriculture*. ILO. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---actrav/documents/publication/wcms_111472.pdf (12 Mayıs 2012).

Rawal V. (2004). Agricultural Labour and Unfreedom: Siri Workers in a Village in Western Hayrana,http://www.cpim.org/marxist/200402_agri_labour_haryana.doc(5 Kasım 2011).

Sabah Gazetesi. (27.07.2011). Mevsimlik İşçiler Tahliye Edildi. http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/07/27/kiraz-toplama-tartismasi-etnik-kavgaya-donustu (18 Ağustos 2012).

Srivastava R.S. (2005), "Bounded Labour in India: Its Incidence and Pattern", Working Paper, ILOhttp://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=forcedlabor

Öteki "Proletarya"

De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri

Sidar Çınar

"İşçi kavramının uzağında modern veya yarı köle olarak adlandırılmaya müsait çalışma koşulları ile mevsimlik tarım işçileri durmaktadır. Mülksüzleşerek girdikleri işçi sınıfından çoğunun hayatta kalmak için tek varlıkları olan emek güçlerine el konulmuş olarak, evlerinden olduğu gibi dört başı mamur işçi sınıfından da sürekli göç etmektedirler"

"Sınıfın" kavramsal kapılarından geçemeyenler şeklinde muazzam bir tanım veriyor Sidar Çınar mevsimlik tarım işçileri için ve gündelik deneyimleri de dâhil olmak üzere yeni emek denetim rejimi içindeki yerlerini ustalıkla tespit ediyor; sadece mevsimlik tarım işçilerinin değil, sınıfın tümünün değişen kompozisyonunu anlayabilmek için ipuçları sunuyor.

NOTA BENE

9 786059 020015

15.00₺